

SZABADELVÜ
VALLÁSOS GONDOLKOZÁS

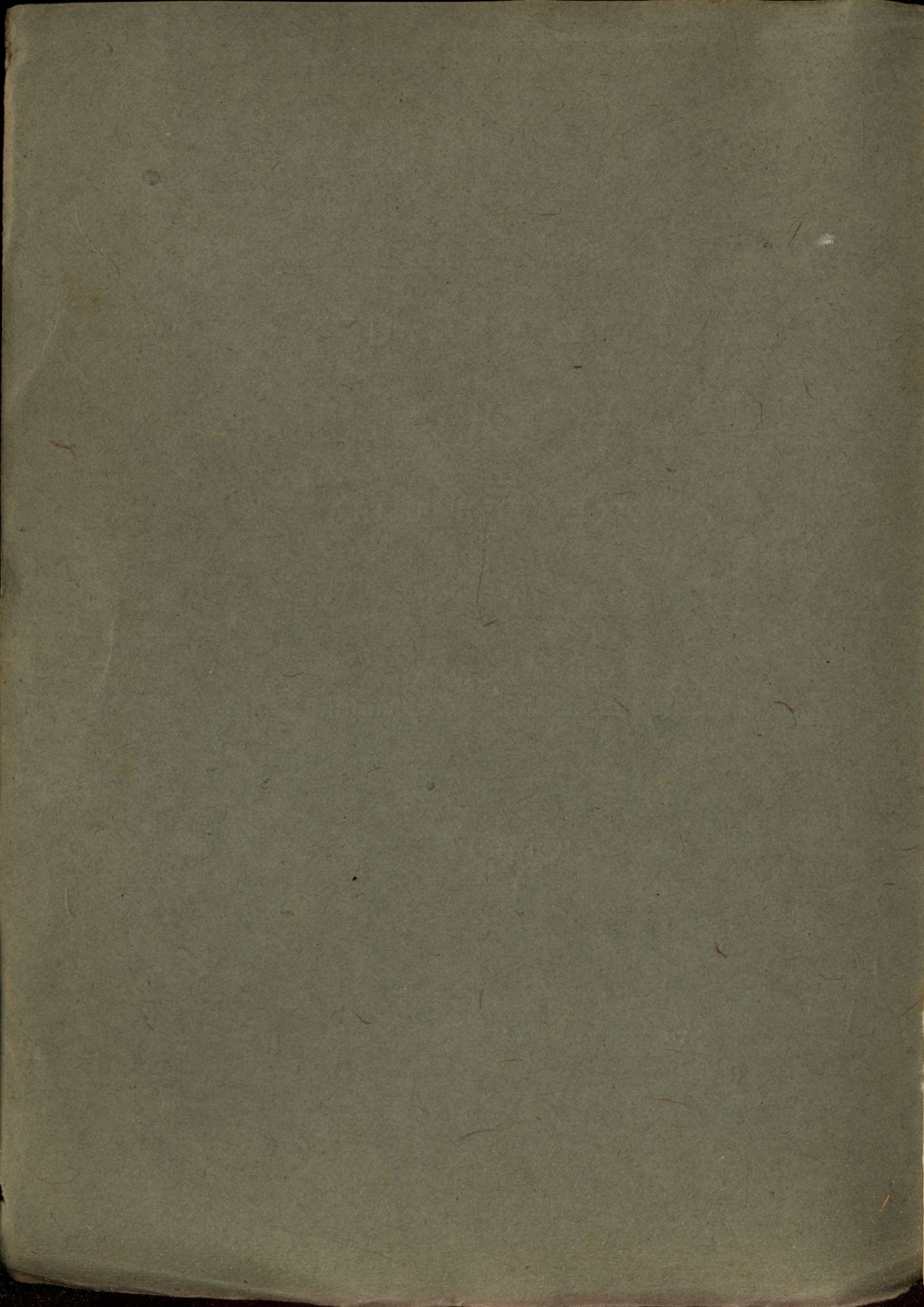
A XX-IK SZÁZAD KEZDETÉN.

ANGOLBÓL FORDITOTTÁK:
AZ UNITÁRIUS LELKÉSZEK ÉS TANÁROK.

KOLOZSVÁR,
NYOMATOTT GÁMÁN JÁNOS ÖRÖKÖSÉNÉL
1902.

SZABADELVÜ VALLÁSOS GONDOLKOZÁS

A XX-IK SZÁZAD KEZDETÉN.

FELOLVASÁSOK

AZ UNITÁRIUS ÉS MÁS SZABADELVÜ VALLÁSOS GONDOLKO-
ZÓR ÉS MUNKÁLKODÓK NEMZETKÖZI TANÁCSÁNAK LONDON-
BAN 1901. MÁJUS HÓBAN TARTOTT GYÜLÉSÉN.

ANGOLBÓL FORDITOTTÁK:
AZ UNITÁRIUS LELKÉSZEK ÉS TANÁROK.

KOLOZSVÁR,
NYOMATOTT GÁMÁN JÁNOS ÖRÖKÖSÉNÉL
1902.

ELŐSZÓ.

»*Az amerikai unitárius Társulat*« 1900-ban május 25-én fennállásának 75-dik évfordulóját ünnepelte meg Bostonban. Ez ünnepély, mondhatni, visszatükröződése volt Chicagóban 1893-ban a világkiállítás alkalmával rendezett nagy vallási parlamentnek, a mennyiben az amerikai unitárius Társulat e jubilaris ünnepélyén is nagy számmal részt vettek más egyházaknak nemcsak az amerikai egyesült államokból, hanem Európa majdnem minden államából vallásos szabadelvűségükről ismert tagjai: kiváló hittudósok, papok és tanárok. Sőt képviselve volt azon India is, Japán is. Egyházunk szintén elküldötte ez ünnepélyre papnevelő intézetünk dekánját, Boros Györgyöt.

A különböző országokból és egyházakból ily módon Bostonban, a szabadelvű vallásos gondolkozás képviselőiként egybegyült férfiaknak és nőknek — mert ezek is nagy számmal voltak jelen — egymással való megismerkedése, gondolataiknak kölcsönös kicserélése azt a gondolatot vetette fel, hogy mily kívánatos lenne, ha ily találkozássra s ez által egymás között a rokonszenv és testvéri indulat ápolására többször is

IV

alkalom nyilnák s azonnal egy bizottságot küldötték ki, hogy e gondolat megvalósítására készítsen egy szervezeti tervezetet.

A kiküldött bizottság már a következő napon a következő javaslatot tette:

Először. A tervezett Társulat neve legyen: „Az untárius s más szabadelvű vallásos gondolkozók és munkálkodók nemzetközi Tanácsa.“ (The international Council of unitarian and other Liberal Religious Thinkers and Workers.)

Másodszor. Ezen Tanács célja érintkezésbe jöni azokkal, a kik minden országban arra törekeshnek, hogy a tiszta vallást a teljes szabadsággal egyesítsék és a testvériséget és együttműködést egymás között növeljék.

Harmadszor. Mivel a kitűzött cél sem egy meghatározott alkotmányt, sem egy kidolgozott szervezetet nem kíván, a Társulatnak csupán az előrebocsátott pontok szolgáljanak megállított czikkelyeiül s minden kérdést arra nézve, hogy a Társulat érdekeinek előmozdítására mik lennének a legjobb módszerek, hagyassék fenn a jövőnek, hogy azok felett a tapasztalat, a szükség, a körülmények által feltárt munkatér s a lehetőségek figyelembe vételével határozzon.

Negyedszer. A Tanács tisztviselői: egy elnök, egy titkár, a kik egy választmányynyal együtt a gyűlések alkalmával választatnak meg.

Végre a bizottság azt ajánlotta, hogy a Tanács első közgyűlését 1901-ben május havában Londonban s azután 2—3 évenként felváltva, a mennyire lehetséges lesz, különböző országokban tartsa.

A fennebbi javaslat egyhangulag elfogadtatván, ez alapon „A nemzetközi Tanács“ első ülését 1901-ben május végén, kapcsolatban a Brit- és Külföldi unitárius Társulatnak évi közgyűlésével Londonban tényleg meg is tartotta, a melyre budapesti egyházközségünk ottani lelkészünket, Józsan Miklóst küldötte el. Érdekesnek tartom angol testvéreink által a gyűlésre kibocsátott meghívóból a következő jellemző sorokat közölni.

„Mindazokat, a kik ezt az értesítést olvasák, bármely egyházhoz tartozzanak vagy egyházon kívül legyenek, a kik hajlandók egybegyűlni a vallás lényegének tanulmányozására: — oly dolgokat foglal ez magában, a melyek dogmatikai kifejezésre igen nagyok, hitvallásszerű állításra vagy tagadásra igen magasztosak — mindazokat, a kik óhajtják, hogy a világ jobb legyen s készek erre közremunkálni, szívesen meghívjuk a nemzetközi Tanács gyűlésére. A mennyire csak lehetséges, ezek a gyűlések testvéries és nem felekezeti jellegűek lesznek. Válaszfallakat, a meglevőkön kívül, semmiesetre sem emelünk, sőt arra fogunk törekedni, hogy a meglevőket is

figyelman kívül hagyjuk s juttassuk előtérbe az Isten és emberek iránti szeretet nagy parancsát.“

E gyűlésen tartott felolvasásokat a Brit- és Külföldi Unitárius Társulat titkára, Bowie W. Cope land egy kötetben kiadván, jónak láttuk azokból néhányat lefordítva, bemutatni a magyar olvasó közönségnek is. Mert úgy véljük, hogy a ki korát ismerni akarja, nem zárkozhatik el az emberi léleknek a vallás iránt nyilatkozó munkássága elől se s e felolvasások meglehetősen tájékozást nyújtanak a szabadelvű vallásos gondolkodásnak a 20-dik század kezdetén nyilvánuló irányáról és terjedelméről.

Nem mondom, hogy mi mind aláírjuk s feltétlenül a megunkévé tesszük a felolvasásokban foglaltakat. De a gondolatszabadság szólásszabadság nélkül szárnyaszegett madár. Aztán a „Nemzetközi Tanács“ nem is kötelező hitezikkék formulázására, hanem a vallásos eszmék tisztázására s azoknak egyesítésére alakult, a kik e munkában fáradoznak. S hogy ez a mi angol és amerikai hitsorsosaink zászlója alatt történhetett meg, oly szép bizonyítéka az unitárizmus felelekeztetetlen irányának s éppen ezért egyesítő erejének, hogy e feletti örömről nem titkolhatjuk el.

És itt átadom a szót Bowie urnak, a ki az általa kiadott felolvasásokhoz irt előszavában ezeket mondja:

„Mindamellett, hogy a gyűlések nagyon látogatottak voltak, azokban kevés kivétellel mind olyanok vettek részt, a kik kisebb-nagyobb mértékben már azonosították magokat a szabadelvű állásponttal. S ilyen társulás szűkkörű is marad mindaddig, a míg el lesz ismerve az, hogy a szellemi vallás igazságai, a melyeket minden egyház szabadelvű egyénei vallanak, határtalanul nagyobb fontosságuk a történelmi formáknál, a melyekre nézve minden idegenkedés és ellenszenv nélkül különbözhetnek az emberek. A régi konfessionális korlátok ekkor magoktól leesnek. Már is gyarapszik minden országban azoknak száma, a kik erre az utat egyengetik. A mikor ez a harcz meg lesz nyerve, a szabad vallásos gondolkozás elfoglalja a maga tiszteletre méltó helyét a világban s nem fognak hiányozni annak további védői.

Ez a győzelem azonban még messze van. A „klerikalizmus“ nagy hatalom a polgáriasult világban a 20-ik század kezdetén és a „Szabadelvűség“ kicsiny helyet foglal el — csak egy pont a látóhatáron — összehasonlítva az „Orthodoxia“ szervezett táborával. Ezzel szemben tehát a szabadelvű vallásos gondolkozóknak és munkálkodóknak szervezkedése is szükséges és beigazolt.”

Megszívelendő szavak lennének ezek hazánk-

VIII

ban is. Mi ismételten örömünket fejezzük ki, hogy ez a szervezkedés az unitárius s más szabadelvű vallásos gondolkozók és munkálkodók nemzetközi Tanácsa megalakítása által megtörtént. Annak első gyűlésen megjelent s felolvasásaikkal közreműködők névsorán végigtekintve, — pedig a felolvasásoknak csak egy részét közölhattük — reménynyel nézünk a „Nemzetközi Tanács“ további munkássága elébe.

Végül megjegyzem, hogy a Tanács legközelebbi gyűlését 1903. szeptember havában Hollandiában vagy Svájcban fogja megtartani.

Mégis mozog a föld!

Kolozsvárt, 1902. június havában.

Ferencs József.

I.

Elnöki megnyitó.

Carpenter J. Estlin oxfordi tanártól.

Testvéreim a szabadelvű hitben!

Az unitárius és más szabadelvű hívők nemzetközi Tanácsa, mely első ülését ma tartja, Bostonban (Amerika) egy évvel ezelőtt alakult meg. Mindenek előtt hálás köszönetet mondok az alapítóknak, hogy engemet az elnöki méltósággal megtiszteltek s tiszta szivből üdvözlöm azokat a kiváló képviselőket, a kik kelet-nyugat, észak-dél határaitól ide össze sereglettek, hogy tanácsukkal és rokonszenvükkel a mi ügyünket előmozdítsák.

Új század kezdetén vagyunk. Mielőtt járatlan utaira lépnénk, jó lesz megfontolni a célt, a melyre törekszünk; jó lesz számot vetnünk az előnyökkel vagy akadályokkal, a melyek reánk várnak. A múlt század második felében újból hozzáfogtak a nagy feladathoz, a melyet a reformáció négyszáz évvel ezelőtt csak félig-meddig oldott meg. Újból megtámadta a külső tekintélyt

az ész, az egyházat a forradalom szelleme. A legfelületesebb szemlélődés is azonnal feltárja azokat a különböző tényezőket, a melyek ehez hozzájárultak. A *tudomány* behálózta az egész világmindenséget, jogot formálván magának, hogy a hit felett is bíraskodjék s megkövetelvén — hogy mennyire jogosan, arra nem terjeszkedem ki — hogy az is a megvizsgálás tárgyává tétessék. A *bölcsészet* behatolt gondolatvilágunk legtitkosabb rejtekeibe, kedvezőbb világításba helyezte az embert, s megállapította a világhoz és Istenhez való viszonyát. Az oknyomozó *történelem* feltárta a dogmák keletkezését, megbírálta az ősi intézmények előjogait, s az egyházi szervezet roppant gépezetén áthatolva, látta, miként jött létre az első gyülekezet. Oda férközött nemcsak a különböző felekezetek, hanem a vallásrendszerek bölcsőjéhez is. Kutatásait minden irányban kiterjesztette a föld kerekén. Kiásta a letűnt évezredek eltemetett emlékeit; kibetűzte imáit és énekeit azoknak a bemohosult civilisatióknak, a melyek az Éden kertjét jóval megelőzték. Napfényre hozta a fajrokonság és vallásos hit még régibb titkait a különböző nyelvekből. S a mint Kelet rengeteg művei a törvény, erkölcs, bölcsészet és vallás köréből rendre megjelentek, kitűnt, hogy a kereszténység kincse a Szentkönyv, nem áll egyedül a maga nemében.

Bizonyára még sok időbe és fáradságba kerül, a míg ezt a sokféle felfedezést az emberi elme rendezi és mind feldolgozza. De a haladó vallás szellemével összeférnek ezek a kutatások; s ha szabad kezet engedünk is azoknak, a hit nem forog veszélyben. Ez az irányzat természetesen nincs se fajhoz, se felekezethez kötve; kiterjed a világ összes vallásaira. Eddig azonban leginkább a kereszténység körében hódított, mint-hogy ez van elterjedve a föld kerekén mindenütt a legkiválóbb népfajok között, s a társadalmi és nemzeti célok, valamint a hittérítés szolgálatában óriási erőt tud kifejteni. Érzelem- és gondolatvilága majdnem kiszámíthatlan. Vannak, a kik pusztá gyanura készek száműzni és megvetni azt, a ki (mint Tolstoy) önállóan gondolkozik; vannak, a kik osztatlan lelkesedéssel üdvözlük a szabad eszmék harcát, a ki elszántan rohan az ütközetbe, hogy kivívja legszentebb jogát.

Ámde az igazság keresésében igen sok akadályt kell leküzdenünk. A nagy keresztény egyházak mindjárt eleinte biztosítani igyekeztek magukat a fenyegető szakadások ellen. Kötelező dogmát és hitvallást készítettek, s megállapították az egyházkormányzat és istentisztelet rendjét. Náluk ez mind egyöntetű és állandó, a ritus vonzó és a közigazgatás jó; de (kereken kimondva) az igazságot faképnél hagyták. Enyhet nyujtanak

a bágyadtnak, menedéket az üldözöttek; de a rendelkezésükre álló óriási vagyont — nemes célok mellett — hatalmi érdekeik biztosítására is felhasználják. S ha olykor közöny és zsibbadtság vett erőt rajtuk, a jelenkor ébren találta őket. Lelkes buzgalmat fejtenek ki minden téren, s a tudatlanság és szükség, a jogtalanság és szenvedés enyhítésére, ezeren meg ezeren fognak kezét. Mindamellett, szervezetüknél fogva csak nagynehezen tarthatnak lépést a haladó idővel. Egyrésztük a hitvallást már csak történelmi okmányoknak vagy tiszteletreméltó emlékeknek tekinti; az anglikán egyház hitcikkelyei pedig szerencsére mit se szólnak a szentírás hitelességéről vagy történelmi eredetéről, s így a modern mozgalmaknak utjába nem állanak. De az így nyert szabadság minket ki nem elégíthet. A hivatalos egyházi szervezet határain belül csakugyan zabolázni kell az egyéniség tulkapásait. A nemzet maga is százados intézményekben örökölteti megvallásos gyakorlatait s az állam nevében kegyelettel terjesztheti azokat városunkban és falvainkban mindenütt. De ennek nagy ára van. Mert ha ez uton a vélemény-külömbiségek megszüntethetők lennének, de könnyen az igazságot és szabadságot áldoznók fel. A keresztény népek között ezért napról-napra növekedik azok száma, kik az ilyen alkut lelkiükből megvetik.

Szétszórta, egymagukra maradjanak-e tehát azok, a kik a vallásból lelkiismereti kérdést csinálva, különválnak a nagy nemzeti egyháztól, vagy már csak névleg tartoznak oda? A hosszas küzdelembe került meggyőződést igénytelen csoportokban, vagy elszigetelt magányban ápolják-e továbbra is? Igen. Sokkal inkább, mintsem becsületüket eljátszák, vagy hűtlenek legyenek a bennök levő világossághoz. A múltban ez a helyzet elkerülhetlen volt; ma már szerencsére sok mindennel ez is megváltozott. A 19. század egyéb vívmányai mellett lehetővé tette a gyakoribb érintkezést és eszmecserét az emberek között, mi által nagyban ápolja a föld népeiben az egységes érzületet. Olykor-olykor összegyűlhetünk, hogy bizalmas baráti körben számba vegyük küzdelmeinket, haladásunkat és erőnket. Az itt kötött meghitt viszony pedig éleszti rokonszenvűnket és munkakedvűnket, ha magános utainkra tértünk. Ez az ohajtás hozta létre a ma egybegyűlt Tanácsot is. Első sorban Unitárius Tanács ez, mert az ő kezdeményezésükre jött létre, s legtöbb tagja unitárius is. De azért egyáltalán niucs felekezeti jellege. Beléphet ide bárki a világon, bármi névvel nevezendő gyülekezet tagja, ha osztja szabad vallásos meggyőződésünket. Itt legalább épülhetünk és tanácskozhatunk közös érdekeinkről, s bátorithatjuk egymást az igaz-

ság, szabadság és vallás örök eszméiért folytatott küzdelemben.

Nagy a munkakör, komoly a feladat. Birodalmak versengenek körülöttünk, tért hódít az önérdék és világiasság, a minek bénító hatása ellen az összes egyházaknak szünet nélkül harcolniok kell. Minket illet e nagy tusakodásban az igaz vallás terjesztése. E szent cél megvalósítása nem könnyű ugyan, de a feladat nagyságából sejthetjük a mennyei Atyának bizalmát mibennünk, a midőn minket is szólít, hogy neveljük embertársainkat, mint Istennek fiait, szeretetben, szabadságban és világosságban. És a szabadelvű hit — a mint én értelmezem — újból felszínre hozta az összes vallások alapelvét: „az Isten lélek“. Hányszor nem kiáltották világgá ezt az igazságot a multban; ámde éppen azok hagyták homályba veszni és eltorzulni, a kik máskülönbén elég tisztán felfogták. Izrael, magasztos zsol-táraival és jövendöléseivel, a többi népeknek is példát adott isten imádására. De Jerusalemben; mint Jehova székhelye, volt előttük az istentisztelet központja; egyetlen templom pedig, akárhol álljon is, nem elégíti ki az egyetemes vallásos érzületet. A negyedik evangelium szerzője Jézus ajkaira adja azt a halhatatlan elvet, hogy az Istent lélekben és igazságban kell imádnunk; az istenimádása, mely szerint lelkünk közvetlenül társalog

az Istennel, nincs helyhez és időhöz kötve. Ámde ő is egyetlen ember személyében egyesíti „azt a világosságot, mely mindenkit megvilágosít“, s az ő nevében mondja: „senki sem jöhet az Atyához, csak általam.“ Nem is puhatolom, hogy vajjon ez a kifejezés az ember Jézus, vagy pedig az eszményi és mindent átható Ige számára volt írva. Ennyiből is látnivaló, hogy egyik történelmi vallás sem válhat tulajdonképpen egyetemessé. Más szóval, a jövő vallása nem függhet egy könyvtől, ha mindjárt az új Testamentumról volna is szó; annál kevésbé a hivatalos papságtól, bár itt-ott még ideiglenesen vonz és hódít a czeremonia.

A vallások fejlődésének egyes korszakaiban ezek a tényezők: a papság és a szentkönyv nagy szerepet játszanak. Az ilyen korszak felöleli a népfajok lelki tapasztalatait, ápolja legszebb reményeit s így hosszú időre rendületlen, buzgó hitet olt beléjük. De a mai vallásosság Európában — a Kelet szellemi lethargiáját nem is említve — óva int a papi rend veszélyes törekvéseitől. Napjainkban is tapasztaltuk, hogy a Vatikáni rendeletekre támaszkodva, mily kérlelhetlen ellenségei az önálló gondolkodásnak, mennyire korlátozni óhajtják akaratumk szabadságát. Láttuk, mint szötte ármányait a politikában, kezét fogva a hamissággal, s önző céljai érdekében nem átalotta szítani a vérengző fajgyűlöletet. Dicsőséges

multja, szentjei és martyrserege, fényes művészete, buzgó áhitata, sok és nagy szolgálattételei mellett is, a hatalmas római egyház magában hordja a pusztulás csiráit, s hiába küldi ki papjait messzi tengerekre, mivel az emberi szellem ma már létjogát követeli, a szabadságot. De egy ily roppant nagy, erőteljes és egységes intézménnyel bajos fölvenni a harczot. Mi, a kik több százéves szabadság emlőin táplálkoztunk, alig tudjuk elképzelni, mily nagy erőfeszítést tesznek, mennyi áldozatot hoznak azok, a kik egymagukra küzdenek. Fogadják mindezek a bátor bajnokok, a kik közül ma déli és közép Európából többen itt vannak, a mi tiszteletteljes rokonszenvünket. Meritsenek erőt a mi meggyőződésünkben, hogy a modern vallás vezérelve szerint a lélek szabadon közeledhetik Istenéhez; azt az egyház nem korlátozhatja. Mert az isteni kegyelem ingyen adatik. Az atya midig kész keblére ölelni gyermekeit, a kik őt bizó lélekkel, alázatossággal és szeretettel keresik. Ezt az igazságot mi Jézustól tanultuk. Ezt az evangeliumot óhajtjuk mi terjeszteni széles e világon.

Mindamellett, a haladó vallásnak a papi renden kívül más akadályja is van. Ott a biblia csatlakozatlanságának tana, a melyet manapság majdnem minden számottevő theologus mellőz. S mégis azt tapasztaljuk, hogy a biblia betűjére alapított

tanok még mindig a tömeg életére és lelkére nehezednek. Ha szakítottunk velök, számíthatunk embertársaink bizalmatlanságára, a mi akárhányszor üldözéssé fajul. A babonás szellem kicsinyes támadásain olykor mosolygunk, mert bizunk az igazság diadalában, s tudjuk, hogy a vallás állandó gyökere elménkben, szivünkben és lelkiismeretünkben van. Hát azok, a kik a szabadság zászlóját egymaguk lobogtatják! Bizony akárhányszor reménytelen küzdelembé kell bocsátkozniok. Igaz ugyan, hogy a régi orthodoxia óriási változáson ment keresztül; de azok, a kik a keresztény protestáns világot behatóan ismerik, azt állítják, hogy a régi dogmákból, régi türelmetlenségből sokat megtartott. Előőrseink is jelentik, hogy a csata még koránt sincs megnyerve. Még a művelt osztályból valók kegyelete is oly eszményi jelentőséggel ruházza fel a kereszténység alapítóját, a minőt adataink — tudtom szerint — nem igazolnak. Magát a vallást pedig véglegesnek és abszolutnak tartják. De az új Testamentum modern tanulmányozásából kiönt, hogy egyetemes elemei mennyire össze vannak zavarva helyi körülményekkel és meghiusult várakozásokkal, melyek csak arra a korszakra és arra az országra tartoznak. Hogy igazán megérthessük, rendszeres tanulmányaink során vissza kell mennünk képzeletben azon kor történelmi

és vallási viszonyaira. Ezt pedig — bár szép és hasznos foglalkozás — mindenki nem teheti. Nincs és nem lehet tehát olyan hitrendszer, a mely a többieket mind magába olvasztva, az egész világra szóló egyetemes egyházat alkotson. Minden egyes nemzedék sok tekintetben függ elődeitől, s így mi sem tagadhatjuk meg örökségünket. A nemzetek se cserélhetik fel multjokat. A régi ösztönök módosulnak érintkezés és rokonszenv után, s lassankint új társadalmi eszmények állanak elő. De a tekintély uralma a vallás terén lejárt. „A könyv hívei“ — a mint az Islam nevezi a keresztényeket, — nem fogják többé alárendelni hitüket a betű hatalmának. Csak az örömeinek szószólója leendő közöttök a biblia, miként Pál apostol kívánta ezt az általa alapított gyülekezetekben.

Az egység után való törekvést elfojtani még sem lehet. Az eddig különvált egyházak szépen összesimulnak. Szabadelvű csoportok keletkeznek. A gyanu és tartózkodás megszűnik, a válaszfalak leomlanak a közös eszmények és célok szolgálatában. Teljes szívből örülhetünk ezeknek a mozgalmaknak, habár ez idő szerint még csak szórványosan mutatkoznak. Ám ott lebeg felettök a maga fenségében amaz eszményi igazság, mely után a jobb lelkek áhítoznak. A hívő keresztény megtalálja benne nagy

Mestere alapelveit, a mai kor világánál, az ősiség rideg formái nélkül. Csakugyan kedvező jelenség korunkban ez a tisztult eszmény, a melynek megvalósítására széles körben oly nagy tevékenység indult meg. Egy tehát a világmindenség és egy az emberiség történelme. Ezt a szent meggyőződést támogatja a modern gondolkozásmód. Ez a meggyőződés csendül meg a költészet, a bölcsélet és a tudomány nagy akkordjaiban.

Elvárjuk tehát a modern igehirdetőktől, hogy követni fogják ezt a hatalmas áramlatot, méltó ruhába öltöztetik a nyomában kelt érzeményeket s a történelemből vett magasztos példákkal igazolva, a mindennapi életre is alkalmazzák. Mert gondolatvilágunknak három fő-fő tárgya van, u. m. a világ, az ember és az Isten.

A természet rendszeres ismertetése, valóban legszebb vivmánya a mai kornak, mely az összes eddig elért eredményeket jóval felülmulja. A komoly kutatókat eleinte tökb oldalról is támadta a theologia, míg aztán ők maguk is az igazság nevében felvéve a szent harczot, megtámadták a a theologia ódon bástyáit. Egy idő óta azonban majdnem teljesen megszűnt az ellenségeskedés, s csak itt-ott találkozunk annak jeleivel. Mert ma már világos, hogy a tudomány alapelvei épugy kívül esnek tapasztalatunk körén, mint a vallás alapelvei. Végre is a tudomány buvára époly

feltétlenül hiszen azoknak a phisikai erőknél egy-
ségében, a melyeknek működése egyedül a mozgás
utján érzékelhető. Arról is megvan győződve, hogy
minél tovább tör előre, annál kevésbbé van ki-
térve az ő buvárkodása szégyenletes kudarcnak.
Szerinte a világegyetem kedvez az ő kutatásainak,
s egy vagy más alakban megfelel az ő gondolá-
tának. Olykor titokzatos dolgokra is akad, melye-
ket értelme meg nem foghat. De a mistérium
még nem zürzavar. Nem rontja, sőt táplálja a
hitet. Az a hatalom, a mely mindenütt összhang-
zatosan munkálkodik, lényegében egy és örökké-
való. Az egész világmindenség is oly viszonyok
láncolatából áll, a melyeket az emberi ész rendre
mind megfejt. Ilyenformán a külvilág állandóan
igazolja az értelem számításait. Sőt annak leg-
végső alkotó elemei, a melyeket a tudomány
számon tart, de kézzelfoghatólag ki nem mutathat,
tulajdonképpen a mi gondolatunk szülöttei. S
ezeknek még sem kellett várakozniok a mi meg-
jelenésünkre. Az a gondolat, a melyet kifejeznek,
minket jóval megelőzött. A világ a végtelen
szellem megnyilatkozásának képmását hordja
magán, a tudomány pedig Isten nevében gondol-
kozik. A modern hit — szerintem — ezt az
álláspontot minden fentartás nélkül elfogadja.
Nem gondol többé arra, hogy a tudományt kien-
gesztelje. Nem retteg és nem tér ki előle; hanem

szívvel-lélekkel elfogadja, s annak szabályait a természet és történelem mezején mindenütt alkalmazni óhajtja. Rendületlenül bizik a világ állandóságában s erre alapítja az életet. Az örökkévaló rokonszenvét látja a világ kellemes örömeiben a melyek megenyhítik nehéz próbánkat. S még a szenvedés kinjai vagy a lelki bánat könnyei között is ezt mondja: „Áldjad én lelkem az Urat!” Az egésznek jólléte és rendje úgy is bizonyos. Ez a hit gyógyítja vérző sebeinket, ez indit áldozatra, ha kell az utolsó lehelletig. Összhangban az isteni akarattal van egyedül béke és megnyugvás a mi számunkra.

Lássuk az embert! Ki tudná megmondani, hány ezredévvél ezelőtt jelent meg a földön? S az ember jóformán még csak most kezdi megismerni önmagát. A 19. század tárta fel nemünk igaz történetét a komoly tanulmány elveivel együtt. Kinyomozta testalkatunk eredetét. Megfigyelte a gondolat lomha ébredését. Az ősi szokásokban felfedezte a törvény és alkotmány, a vallás, bölcsélet és művészet remekeinek csiráit. Manapság ugyan az anthropológiának nem valami nagy jelentőséget tulajdonítanak; de lassankint mind meggyőzőbb és világosabb leend az a tudat, hogy minden vallásnak eredeti forrása és alapja magában az emberben, az ő erejében és történelmi fejlődésében, gondolataiban és törekvéseiben,

lelkismeretében, akarataiban és érzelmvilágában rejlik, s ezek szabják meg az ő helyét a világegyetemben. Ebből kiindulva, minden de minden, a mi az emberre tartozik, érdekel bennünket; habár egy-egy tapasztalat fontosabb is lehet, mint a többi. Hit és erkölcs eleitől fogva, egyesült erővel, vezették és támogatták az embert törekvéseiben a haladás útján. Mióta a lelkiismeretet közlebbről vizsgáljuk, s mióta kitünt, hogy az erkölcsi eszmény magasabb vonásaiban a különböző népeknél és hitformáknál majdnem ugyanaz, az ember teljes romlottságának tana hitelre nem számíthat. Az erkölcsiség nem függhet többé természetfeletti módon kijelentett mennyei rendelektől. Az erkölcsiség a társadalmi rend alkatrésze, mely magában az emberiség szervezetében gyökerezik. Erkölcsi világunkban, ítéletünk tisztaságában domborodik ki jobb természetünk. Más mértéket el nem fogadhatunk; midőn látjuk, hogy az a jó, a melynek tekintélyét elismerve, följajánljuk önzetlen szolgálatunkat, tulajdonképpen nem egyéb, mint a minket országló isteni célnak és akaratnak lelkünkbe bocsátott sugara. A modern hit, tehát, mindenek felett tiszta erkölcsöt, feddhetlen jellemet követel. Nem alkuszik meg kedvencz bűneinkkel. A nemzetközi jog és társadalmi igazságosság, a tisztaság, mértékletesség és a közjólét benne mindig tántorithatlan védőre

találnak. Az erkölcsi élet elemzése ezután még mélyrehatóbb leend, mint eddig volt. Mostanáig leginkább a lélekkel, mint az egyéni tapasztalat székhelyével, foglalkoztunk. Ezután már bepillant-hatunk a társadalom alkotmányába is. Vizsgáljuk azokat a kapcsokat, a melyek egyik embert a másikhoz fűzik. Kutatjuk azokat a majdnem észrevehetetlen finom szálakat, a melyek az egyéneket gyülekezetekbe vonják, s az egyszerű családtól az államalkotásig mindenre kiterjednek. Itt az emberiség erkölcsi tapasztalatában is ugyan-azt a viszonyt ápoljuk, mint a világegyetemben. Minden egyes történelmi fejlődésnek megvan a maga helye a nagy mindenségben, hol az isteni gondviselés az alsóbb elemeket folyton magasabb rendűekké alakítja át, s a zürzavarból fejt ki az igazságosság örök eszményeit. Rend van a világon, élet az emberiségben. Ez az élet pedig sokkal több, mint a földön élő összes embereknek létszáma. Hozzá kell adnunk összes életvi-szonyainkat és változásainkat, melyek többnyire nem tőlünk függnék, hanem saját törvényüknek engedelmeskednek. Így az öntudatos gondolatok, érzések és törekvések roppant hálózatának egy-séges központja az isteni lélek, mely kijelenti magát tapasztalatainkban, s összes terveinket az ő szent akaratában egyesíti.

Az Isten teremtette és tartja fenn a világot.

Ő teremtette és tartja fenn, vezéreli és lelkesíti az embert. Ezt a hitet ápolják a történelmi vallások is. A mi a különböző fajokat, korokat és országokat illeti, ezekben igen szépen kifejezésre is jut az embernek az Örökkévalóhoz való viszonya. A modern hit örök hálával fog adózni azoknak a prófétai lelkeknek, a kik mindnyájunk számára világoltak, s a kikben a legbensőbb igazságok testet öltöttek. A modern hit nem csoportosítja eszméit a Krisztus, vagy mondjuk Plátó körül. A vallásnak csak egyetlen egy tárgya lehet: az örökkévaló Isten. Egyetlen központja a végetlen szellem, a melyben vagyunk, élünk és mozgunk. Mindemellett kezét foghatunk azokkal, a kik a feltámadott Krisztushoz ragaszkodnak, ha ők is elismerik, hogy az isteni kegyelem utait más irányban is kereshetjük. Hiszen a népek nagy családjában a kereszténységnek nem is az a feladata, hogy minden áron hódítson, hanem hogy lelkesítsen és terjessze eszméit és életelveit; lássa be a maga részéről is a testvériség éltető szellemében az emberiség egységét, s gerjesszen bizalmat alapigazságai iránt.

Ezt a czélt szolgálja a mi Tanácsunk is. A komoly munkás és a jámbor hívő, a kinek világos elméje és érző szíve van, félelem és tartózkodás nélkül hozza áldozatát a mi oltárunkra. A közjó szolgálatára itt új erőt és szent buz-

galmat nyerünk. Vannak ugyan nehézségeink, de majd csak legyőzzük azokat. A veszélyt pedig hárítsuk el törhetlen bizalommal. Ne elégedjünk meg kevesebbel, mint a hajdankor szentjei és prófétái. S ha még arra sem volnánk méltók, hogy az ő sarujok kötőjét megoldjuk, hanem csak egy pohár hideg vizet nyújtunk szomjazó embertársainknak, eleget tettünk. Int az idő. Emberi nemünk milliói máris sorakoznak, hogy felváltsanak minket. Tettünk-e valamit a jövő nemzedék érdekében? Ne hagyjuk őket éltető hit nélkül, ha a hitformák elavultak s az egyház romba dől. Nyissuk meg a vakok szemeit, hogy lássák az Istent, a ki nem lakik kézzel csinált templomokban. Nyissuk meg a siketek fülét, hadd hallják az Isten igéjét, mely a tiszta és szeretetteljes szivek hurjain fölzendül. Tanácsunk és erősségünk, célunk és segedelmünk a költő* szerint is, csak egy.

„Mert egy az Isten, egy elem,
Csak egy, ki ápol és szeret;
Csak egy derengő végezet
Felé vonul a végtelen.“

* Tennyson : In Memoriam.

II.

Korunk vallási válsága.

Dr. Pfleiderer Ottó, berlini tanártól.

Elismert tény, hogy a keresztény vallás napjainkban válságba jutott. Sokkal kiterjedtebb és komolyabb jelentőségű ez a mostani válság, mint a korábbi rázkódtatások. Kiterjedtebb, mert nem szorítkozik csupán a felsőbb osztályokra, hanem hatalmába kerítette már a nagyközönséget is; és komolyabb, mert a kétség és ellenmondás, a papi visszaélések, az egyházi atyák és bölcse-lők dogmái fölött átsuhanva, a vallásos hitet alapjában támadta meg. De a történelem tanúsága szerint a kereszténység már sok küzdelemből került ki győztesen; megtisztult és megerősödött. Remélhetjük tehát, hogy a vallásosság megszabadulva régi nyűgeitől, ezután mind szabadabban, tisztábban és erősebben fogja kinyilatkoztatni éltető szellemét. Minél részrehajlatlanabban szemléljük az uralkodó bajt, minél tisztábban igyekszünk feltárni annak okait, annál inkább megfogunk győződni arról, hogy épen az a gondolatvilág és azok a körülmények, a mikből ez a baj

előállott, magukban rejtik egyszersmind a gyógyírt, az ellenszert is. Ezek teremthetnek keresztény szellemben megújult vallásos és erkölcsi életet az emberi társadalomban.

A tudományos vizsgálódás új módszerei új társadalmi eszményekkel kapcsolatban idézték elő ezt a mai válságot. A fejlődéstan Darwin óta a természettudományok mezején uralkodóvá lett; ugyanezt Marx a történelemre úgy alkalmazta, hogy abból minden eszményi célt és indokot kiküszöböljön és mindent az anyagi érdekek harczára vezessen vissza. Ily módon a fejlődés eszméje, mely Herdernél és Hegelnél még a történelem eszményi teleologikus magyarázatát támogatta, ezentul alapjául szolgált annak a gyakorlati materializmusnak, a mely socialdemokrata körökben a vallásos világnézet helyét elfoglalta. Ezt a világnézetet ostromolja most a gyakorlati socialis irányzat és a mai tudományos vizsgálódás rendszere. Ezért oly nehéz a mi helyzetünk. Hogy segíthetünk ezen? Mit tegyünk, hogy megtartsuk a vallást gyermekeink és unokáink számára? Miként szüntessük meg a kiáltó ellentétet az emberi szív kiírthatatlan vallási szükséglete és a modern gondolkozás között?

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy semmi sem visszásabb, semmi sem haszontalanabb, mint a rövidlátó és korlátolt elméjű emberek megújult

törekvése, hogy elnyomják korunk tudományos gondolkodását, vagy legalább is, a hol az össze-
ütközésbe jó a hagyományos egyházi tanokkal,
megtagadjanak attól minden elismerést és kizár-
ják a népszerű oktatásból. Napjainkban, midőn
minden civilizált országban az iskola és a sajtó
versenyeznek egymással a csillagászat, föld-, élet-
tan, anthropologia és sociologia tudományos
eredményeinek népszerűsítésében és terjesztésé-
ben, lehetetlen a nép egyszerű gyermekét meg-
akadályozni, hogy ez eredményeket a hat napon
való teremtés, vagy az emberiség ősi paradicsomi
állapotának bibliai és egyházi hagyományával
össze ne hasonlítsa és meg ne győződjék arról,
hogy azok többé hitelt nem érdemelnek. Egy
nyilvános kérdésre, melyet néhány évvel ezelőtt
a német munkásosztályok között vallásos meg-
győződésüket illetőleg feltettek,* az adott felele-
tekben egy pont sem volt oly egyértelemmel és
határozottan hangsúlyozva, mint az, hogy a te-
remtés bibliai történetét a tudomány s főleg
Darwin megczáfolta. Feleletükből sajnosan tudtuk
meg továbbá, hogy ez egyszerű hit eltűnése a
többségre nézve maga után vonta Istenben és
általában a biblia vallásában való hitük elvesz-
tését is.

* Rade, Die religiös-sittliche Gedankenwelt unserer
Industrie-Arbeiter Felolvasás az ev. social. congressuson.
Berlinben, 1898.

Bizonyára elsiertet és meggondolatlan ez a komor következtetés; de nagyon is menti és megmagyarázza az egyházi tanítók viselkedése, a kik közül némelyek a bibliai történet elfogadását isteni kinyilatkoztatás alapján szent kötelességnek tartják. Így röviden végeznek a Mózes könyvei történeti kritikájával és Copernicustól Darwinig a természettudományokkal egyaránt. Mások már nem biznak ennyire hallgatóik hiszékenységében. Ezek megengedik, hogy a bibliai teremtés története nem betű szerint igaz; az csak a régi kor kozmologiai eszméinek befolyását mutatja, a mely ránk többé kötelező erővel nem birhat. De ezek féluton megállanak. Hajlandók feladni a 6 napot, de nem merik a fejlődés elméletét az emberre kiterjeszteni és az édent a létért való zord küzdelemmel, a bünbeesést a kezdetleges emberiség győzedelmes felemelkedésével elcserélni. Ha a bibliai történelem forrásait feladnák, félő, hogy a fejlődés modern eszméje még tovább haladva, az egyházas hitvallás egész épületét lerombolná.

Sejtelmünk, valóban, nem is csal. Az egyházi tan a hosszú idők során a régi hitrege és bölcsészet elemeiből olv mesterkélten tákolgatott egybe, hogy a modern tudománytól megkivánt gyökeres javítások az egészet romlással fenyegetik. Itt csak gyökeres átalakítással segíthetünk a bajon. Félrendszabályok, diplomatikus titkoló-

zások többé nem használnak. A tudomány kivívott eredményeit fenntartás nélkül el kell ismerünk; az egyházi hagyományokat, a melyek ezekkel összeütközésben állanak, mint dogmai elveket szószerinti értelmezésükben el kell ejtenünk és úgy kell magyaráznunk azokat, mint a vallásos eszmék symbolikus mezét. Fel kell tárunk az örök igazságot, a mit semmi tudományos eredmény meg nem dönthet. A hagyományos tanok porba hullanak, de a vallás, ekként megszabadulva elavult formáitól, tisztaságban és elevenítő erőben mindinkább emelkedni fog.

Mikor a ptolemeusi csillagászat helyébe a copernicusit állították, a 16. század theologusai kárhoztatták ez újítást, mint lelekrontó tévedést. A heliocentrikus elmélet végzetes volt arra a naiv felfogásra, a mely szerint az ember Istennel és felsőbb lényekkel közlekedhetett. A föld nem volt többé mozdulatlan korong, felül az égboltozattal és alól a mélységben egy tátongó pokollal. Mi lett hát az idvezült lelkek fényes hajlékából és az elkárhozottak sötét üregéből? Nem volt többé az az ég, a honnan a hagyomány szerint Jézus Krisztus lejött, sem az a pokol, a hová leszállott, sem az Atya Isten jobbjára, a hová felment a levegő égen keresztül, hogy onnan egyhor visszatérjen ítélni eleveneket és holtakat. A megváltás hagyományos rendszere azonnal

szétfoszlott, mihelyt a Copernicus előtti világ-
egyetem összeomlott. Keppler és Newton példája
mégis azt mutatja, hogy a világegyetem törvé-
nyeinek ismerete nem csökkenti a hitet, sőt a
teremtő hatalma és bölcsessége iránti tisztele-
tünket csak fokozza. Kant, a bölcséleti criticis-
mus mestere szintén azt állította, hogy két dolog ger-
jeszt leginkább a mi keblünkben áhítatot : a csilla-
goség és az erkölcsi törvény. Előtte mindkettő egy
mindenható isteni erő kinyilatkoztatása volt, a
mely megállapította és fenntartotta a rendet mind
a természeti, mind az erkölcsi világban. A mo-
dern csillagászat tehát a kezdetleges világnézet
hézagait pótolni igyekezett. Megmutatta, hogy az
égi testek örök törvény szerint mozognak s
megerősített minket abban a meggyőződésben,
hogy „az eget hirdetik az erős Isten dicsőségét
és az égboltozat mutatja az ő keze munkáját.“
A teremtés története ennek a tárgynak költői
ecsetelése. Ebben van eszményi jelentősége is,
mely elől a tudomány ki nem térhet. Ugyanez
áll a másik botránykőről, a fejlődés Darwin-féle
tanáról is, ha ezt az ember eredetére alkalmaz-
zuk. Az élettan szerint az ember az őses sejtéből
hosszú fejlődés sorozatán állott elő ; ez a tan
sokkal jobban kielégíti az okszerű értelmet, mint
az a gyermekies felfogás, mely szerint Isten az
embert a földnek porából formálta és keblébe

elő lelket lehelt. Mi sem tart vissza m.nket attól, hogy e legendában több egyházi tanítóval, köztük Origenessel, az igazságnak pusztá symbolumát lássuk: t. i. míg az ember teste porból vétetett, addig lelke az Istentől van és rokon vele. De hát ellenkezik-e Istennel való egyesülésünk és rokonságunk, melyet az emberiség többé kevésbé tisztán érez, a magasztosult emberiség egyetemes és természetes öntudata a fejlődés tudományos tanával? Ez csak akkor fordulhatna elő, ha az ember physikai természetének fejlődését úgy fogják fel pusztán, mint egy gépies anyagi folyamatot, kizárva abból minden eszményi és teleologiai elvet. De az ilyen egyoldalú elmélet, ámbár sokaknak tetszik, nemcsak hogy nem célja a tudománynak, sőt éppen ellenkeznék a helyes tudományos felfogással. Azok, a kik elvben elfogadják a fejlődés tanát, elismerik, hogy a csupa ok és okozat elve nem fejtheti meg általában az életnek, annál kevésbé az értelemnek keletkezését. Szükséges azonkívül egy szellemi elv, melynek céljait az oki folyamat, mint eszköz hajtja végre. Ezt a feltevést mi nem tudjuk kézzelfoghatólag bebizonyítani, s ezért mellőzhetnők is; de a tudománynak itt nincs joga tagadni. Ha ezt tenné, minden igaz ok nélkül átlépné a tüneményvilág korlátait. Tehát a tudomány nem akadályozhat meg minket abban,

hogy a földi életet egy állandó folyamatnak tekintsük, melyben az okok és okozatok láncza csak egy osztálya annak a teleológiának, a mely az egészet ellenőrzi. Erről Kant maga is a leg-határozottabban kinyilvánította, hogy a természet ismeretére elengedhetetlen. Ám abban az esetben föl kell tennünk, hogy az emberben a lelki életet, a mit elérni sikerült, már kezdetben céljául tűzte ki az öntudatos teremtető erő. Ilyen értelemben a fejlődés tana nem ellensége a vallásos meggyőződésnek, sőt egyenesen megerősíti azt. Az ember eredete e szerint az Isten teremtető lelkében van. Nem oly gyorsan állott elő, mint a hogy a biblia előadja. A fejlődés legmagasabb fokán jelent meg, mint a teremtetés koronája. Az ember eredetét tehát többé nem úgy fogjuk fel, mint egy hirtelen csodás tényt; hanem azt mondjuk, hogy az ember Isten hatálmából és bölcsességéből ugyan, de évezredek folyamán a természet rendje szerint jött létre. Érdekes-e e jelentéktelen különbség miatt a theológiának perlekednie a tudománnyal? Mit határoz az nekünk, hogy vajjon az Isten az embert szervetlen anyagból teremtetete-e, vagy pedig az ősz sejtéből, a melyben ezer meg ezer élet csirája rejtett. Egy nap alatt teremtetete-e, vagy pedig évezredekig tartott, míg az emberi nem megjelent a föld színén? Csekély fontosságú lenne, mondják, ha ennyi volna az

egész. De a bibliai hagyomány az embert eredetileg tökéletesnek, Isten képére és hasonlatosságára teremtettségnek tartja; erről a magaslatról saját hibája folytán bukott alá. Míg a fejlődés elmélete szerint az ember a legalacsonyabb állati sorsból származik, a honnan csak a létért való hosszú és komoly harc között emelkedett fel az emberi művelődés magasabb fokozataira. Így a történelem egész sorozata megbomlik. A dogma bukott, bünbeesett, megváltásra szorult embert ismer, a kit csak újabb csodatétel engedhet ki Istenével. Lássuk e helyett a történeti embert, a ki előre tör s munka, áldozat és annyi szenvedés árán felszabadul a durva természet ősi kötelékei alól és így közelíti meg az ő Istenét. Mi a biblia szerint már megvolt, az *egész ember* most a cél. Az elveszett paradicsomért rajong a jövő reménye és ez nekünk is örök eszményünk marad. Ez pedig nagy különbség; mert ki merné állítani, hogy veszteségünk e csere folytán nagyobb volna, mint nyereségünk? Ki ne ismerné el hálásan, hogy itt a tudomány erkölcsi és vallási világunkban szabadságot lehel? Az eredendő bünről, minden nemzedéket, még az állatokat is sújtó átokról szóló dogmai elmélet, mely a földet javító intézettette, -- nem egyéb, mint a borongó életuntság kifejezése, mely physikai és értelmi kimerültsé-

gében kétségbe esik a világ és emberiség sorsa felett. A modern bölcselet régóta törekszik a pessimistikus dogma igáját széttörni, a melybe Augustinus hajtotta a keresztény világot. Herder, Kant és Hegel allegorizálták a bünbeesést és a fejlődés elméletére hivatkoztak a romlottság tanával szemben. De törekvésük nem nagy sikerrel járt. Minthogy bölcselek voltak, tanításukat mellőzték, a theologusok nem akarták és a nagy tömeg nem tudta megérteni.

Később a tudomány a fejlődés eszméjét ellenállhatatlan győzelemre vezette. A bünbeesés mythos lett, az eredendő bün phantom. A helyett, hogy gyáván esengenének az elveszett paradicsom és az eltűnt isteni hasonlóság után, férfias törekvés és győzelmes harcz támadt az emberiség isteni eszményének teljesebb megvalósítása iránt. Így a tudomány tett legtöbbet a vallásos öntudat felszabadítására, az egyházi hagyomány ámitásai alól; ez pedig messze felülmúlja azon reformatiot, a mely a XVI. században kezdődött. Ha jól vesszük, ez legkevésbé sem keresztényellenes. Sokkal közelebb áll a Jézus szelleméhez, mint az egyházi dogma. Jézus semmit sem tudott a bünbeesés átkáról és az eredendő bünről. Ő nem úgy bánt a kis gyermekekkel, mintha azok Ádám bünce miatt elvesztek, vagy elkárhoztak volna. Ellenkezőleg, ő azt

tanította, hogy „a kisdedeké a mennyeknek országa“; és az istenhez való hasonlóság is előtte nem egy elkobzott ősi jog vala, hanem szent cél, melyet erkölcsi igyekezettel valósíthatunk meg. És így ő teljesen a modern fejlődéstan és optimismus pártján áll.

Egy másik fontos lépést is tett a vallásos öntudat a modern tudomány segítségével. A természettudományok szerint minden, a mi a térben és időben történik, föltétlenül engedelmeskedik az ok és okozat törvényének. Az ok és okozat láncza tehát természetfeletti tények vagy „csodák“ által nem szakíthatók meg. Spinoza és Hume idejében ezt az elvet a bölcselet már megállapította, de csak a modern tudomány igazolta megcáfолhatatlanul s széltében alkalmazta a fejlődés és erő fennmaradása tanának segítségével. Az egyházi apologista még mindig védekezik ez ellen és a bibliai csodákat az ihletés csálhatatlanságával vagy legalább is az evangéliumi tanuk megbízhatóságával támogatja. De ezen a ponton közbelép az okmányok módszertani kritikája és lerontja a hagyományos hit utolsó támaszát is. Megtudjuk, hogy az első négy evangélium írói közül egyik sem volt Jézus életének szemtanuja. Az evangéliumokat a 2. vagy 3. keresztény nemzedék emberei szerkesztették. Adataikat különböző forrásokból merítették, írott emlékekből és

szájhagyományokból, a melyeknek különféle változatai, a képzelet és népies legendák befolyására mutatnak. Az összehasonlító vallástudomány is mind nagyobb súlyt fektet arra a feltűnő hasonlóságra és rokonságra, mely a bibliai és nem bibliai legendák között észlelhető. Így többé alig lehetséges az előbbiekre nézve kivételt tenni s vagy az összes történeteket igazaknak tartjuk, vagy egyet sem. Az első utat ma senki sem követi és így a csodák kérdése, a mennyiben a tudományra tartozik, gyakorlatilag meg van oldva. A vallástanáítóknak ezt a tényt őszintén el kellene ismerniök, és hálásaknak lenniök a tudomány iránt, hogy felmentette őket attól a fáradságos és meddő feladattól, hogy a naiv legendák történelmi valóságát védelmezzék; a mi különben is a jövő nemzedék előtt ép oly furesának fog tetszeni, mintha Homérnél valaki az Istenek és hősök hadakozását, mint valódi történetet védelmezné. Költői bájukon kívül mindazonáltal a bibliai legendáknak magasabb symbolikus értékük is van, a mely festői és könnyen érthető formában fejezi ki az első keresztények eszményi igazságait és lelki tapasztalatait. S a mint napjaink vallási tanítóinak mindinkább sikerül a bibliai elbeszélések eszményi értelmezése, annál kevesebb és kevesebb fontosság fog fűződni betűszerinti igazságukhoz. Megszününk vitatkozni az ókor termé-

szetfeletti csodáiról; a természet mindennapi folyamában tisztelni tanuljuk az isteni hatalom és bölcsesség „csodáit“ és a történelem és saját életünk fontos eseményeiben felismerjük egy uralkodó gondviselés jeleit, a kinek vezérletére alázatossággal és megnyugvással bizhatjuk magunkat. E téren tehát a látszólagos veszteség végül valóságos nyereségnek bizonyul. Egy pár régi csoda helyett, a kegyes elme előtt a való világ és a jelen élet mindenhol és mindig oly csodákkal és eseményekkel népesül, a melyek bennünk és körülöttünk az Isten bölcsességét, igazságát és jóságát nyilatkoztatják ki, a mint uralkodik a világ felett, és neveli az emberiséget. Erre érzelt Jézus is, midőn kárhoztatta jelt kívánó kortársait és sürgette őket, hogy inkább értsék meg az idők jeleit. Szívreható szavaiban jelt és a megbánásra való felhívást találhattak volna, mint a Niniveiek felismerték azt Jónás prédikálásában (Máté XVI. 2—4. Luk. XI. 29.). Jézus az érzéki világ magikus csodáitól a lelki élet szellemi és erkölcsi csodáira irányította embertársai figyelmét. Ezek nem ütköznek össze a tudománnyal, mert nem tartoznak a külső világhoz, a melylyel a tudomány foglalkozik. A mennyiben a modern tudomány a vallási öntudatot visszatéríti a saját lelki terére; a mai válságot úgy tekinthetnők, mint egy lépést

a végleges győzelem felé. Rendre kiküszöböljük a hagyományos kereszténység nem lelki elemeit, s a lélek és igazság vallása tisztább és valódibb leend.

De most úgy látszik, hogy a vallást a történelem-tudomány részéről fenyegeti komolyabb veszély. A fejlődés tana sok ember előtt a történelem folyamának gépies anyagelvű magyarázatává lett, a mely semmi eszményi erőt, semmi személyi, lelki életet, semmi fenséges eszmét és hősi tettet nem ismer el a haladás döntő tényezői gyanánt, s egyedül a tömeg állapotát, fizikai szükségletét és sociális törekvéseit ismeri el ilyeneknek. Még a vallás-történelem sem képez e tekintetben kivételt. A vallásos mozgalmakat e szerint általában a nemzeti műveltség és közgazdasági szükségletek visszatükrözése és hatása gyanánt kell tekintenünk és nem úgy, mint az örök igazságoknak ihletett proféták által történt kijelentését. A történelemnek ez a tisztán természeti megítélése a legszélsebb visszahatás a hagyományos természetfelettség ellen, mely a profétákban és apostolokban a csalhatatlan isteni jóslatok ihletett hirnökei láttá; visszahatás az arisztokratikus hősimádás ellen, a mely nem igen vette észre, hogy a kiváló történelmi személyek is környezetüktől és a közállapotoktól függenek. És bizonyára a történelem fejlődéstani magyará-

zatának teljesen igaza van, midőn nagy súlyt helyez az ok és okozat törvényére e téren is. Nem engedhet meg semmi közvetlen eredményt. Tudja jól, hogy az egyén a társadalommal, a nagy a kicsiny nyel mindenütt összefügg. Szent igaz, hogy még a legkiválóbb férfiak és a világra szóló események is az okozatiság törvénye szerint csak szemek az emberi nem fejlődésének láncolatában. Fellépésük és sikerök mindenütt a környezettől és helyzettől függ, mit a megelőző események szabályoznak. Éppen ez áll a vallási hősökről is. Nem szálltak le egyenesen az égből; nem is csálhatatlan jóslatok hirdetői, felül minden földi tapasztalaton. Ők fajuk és koruk gyermekei; nemcsak osztják koruk általános míveltségét, hanem részesei különösen a vallásos hagyományoknak, eszméknek, szokásoknak, érzelmeknek és reményeknek; s ezek viszont elválhatatlanul össze vannak kötve az egyes népek és korszakok politikai és sociális állapotával. Senki sem tagadhatja, hogy Jézus Krisztus csak a zsidó nép kebelében születhetett, hol az útát a proféták jól előkészítették. Az ő pályáját csak akkor koronázhatta siker, midőn „az idő beteljesedett“, azaz a politikai és sociális szükségletek rettenetes nyomása alatt a nép reménye és vágyódása a messiási megváltás után égetőbbé vált. De bármennyire is fontos ez a körülmény, tévedés lenne azt hinni,

hogy a zsidóság hajdani nyomorából meg lehet érteni Jézus személyét és a kereszténység eredetét. Az a nyomor általános volt, mindenki szabadítás után esengett, de csak egy volt méltó arra, hogy szabadítótá legyen: a názáreti Jézus. És miért? A felelet a fejlődés mai korában nem különbözhetik lényegében attól, a melyet már az evangelisták megadtak. Jézus megváltó volt, mert Isten őt választotta ki és fölkenete lélekkel és hatalommal. Az egyházi úgy, mint a világi történelemben csak a született lángész, ez a titokzatos isteni hatalom az emberben, a melynek forrása a lelkek lelkében van, oldhatja meg kora problémáit és eszközölheti mindnyájunk megváltását. A tömegnél soha sincs meg ez a teremtmény erő, csak a vágy és a fogékonyság. Külső körülmények fölkelthetik az egyéni gény szunnyadó erőit és előkészíthetik a megfelelő ösvényeket tevékenységére; de ép oly kevésbé táplálják az ő erejét, mint a gőzgép hengere a gőzerőt. Az egyéniség rendkívüli befolyását minden kor gyermekei ösztönszerűen elismerték. A hősimádó a hősből az istenség adományát bámulja és örömmel engedelmeskedik tekintélyének; mert ez a készség az emberi természetben gyökerezik és még a mi demokrata korunkban is újra meg újra elemi erővel tör át az értelem paralogismusait. Minél magasabban áll valaki erkölcsi értékben és minél

nagyobb a munkaköre, annál inkább vonza magához az embereket, a kik őt tisztelettel és csodálattal, bizalommal és szeretettel veszik körül.

Ezt a tapasztalatot, melyben természeti törvény van kifejezve, nem ugyan az érzékek körében, hanem az ember erkölcsi természetében a tudomány sem mellőzheti. Ha ezt tenné, az élet maga mihamar meggyőzné tévedéséről. Mi azért nem félünk a történelem anyagiás magyarázatának győzelmétől. Jogosan hangsúlyozhatja, hogy minden történeti eseménynek meg van a maga oka; de soha sem törülheti ki az emberiség történelméből ennek eszméit és eszményeit, vezéreit és hőseit, hogy így mindent a tömegnek az anyagi létért való sívár és céltalan küzdelmévé alakítson át. Nemcsak a tudományos felfogás tiltakozik ily egyoldalúság ellen, a nemzetek ösztöne sem engedi, hogy kiábrándítsák a vezetői iránt érzett tiszteletből, az emberiséget pedig nem lehet megfosztani legnemesebb birtokától, a magasztos hősök iránt való kegyes hálájától, a kikben az isteni igazság és jószág kijelentéseit látjuk. Ez mindenek felett igaz a Jézus Krisztus személyéről, nemcsak minden kor hű keresztényeinek tanúbizonysága szerint, hanem azon kortársaink szerint is, kik különben az egyháztól és kereszténységtől különváltak. A munkás osztályok között, mint Rade leírta, egyike a legnevezetesebb

vonásoknak az a rokonszenv és tisztelet a Jézus személye iránt, melyet még a radikálisok is osztanak. Mit törődnek ők a dogma Krisztusával, míg érdeklődésök élénk a történelem Jézusa iránt; s ha ők benne főképp a szegények barátját és az uralkodó osztályok hatalmas ellenfelét látják, ez — érthető az ő szempontjukból — lehet talán egyoldalú, de bizonyára nem önző, sőt az evangéliumnak egy igen fontos vonását honosítja meg, a melyre az egyházi theologia kevés gondot fordított. E szerint a kereszténységet alapítója értelmében nem helyesen fogtuk fel, ha a megváltás ígét csak a jövő élet üdvösségére vagy a jelenben az egyéni léleknek mystikus megváltására és nyugalomára vonatkoztatjuk, holott világos célja az volna, hogy megújítsa és átalakítsa a világ társadalmi életét. Az evangéliumi kritika szerint az ősi egyház és maga Jézus is várta, remélte az Isten országának megjelenését e földön. A keresztény hitnek e legrégibb alakját (chiliasmus) a theologia, mint zsidó tévelygést, elvetette. Tartsuk meg tehát társadalmi etikája magvait, törölve belőle minden természetfelettit s így terjeszszük kitartó munkával az egyházban és társadalomban, mert ez a jelen feladata, melyre a tudomány és gyakorlati élet int. A kereszténység erkölcsi fensége biztosítja az ethika és politika keresztény szellemét. Ha a socialisták Jé-

zusban mindenk fölött a nép barátját tisztelik, az evangelium mélyebb tanulmányozása meggyőzheti őket arról, hogy az ő megváltó szeretete a szegények, a betegek és bűnösök iránt korántsem párosult erkölcsi közönnyel. Lelkéből gyűlölte a bűnt. Isten országába csak az juthatott be, a ki újjászületett, legyőzte az érzéki vágyakat, éhezte és szomjuhozta az igazságot, teljesítve a mennyei Atya akaratát. Népe megváltását nem külső körülményekre alapította; jól tudta, hogy minden az emberi szívtől függ. Ezért megváltó munkája kezdetén embertársait bűnbánatra hívta, őket saját szavaival és példájával tiszta erkölcsökben és igaz vallásban nevelte. Ma sem várunk egyebet a nép igaz barátaitól. Még a politikusok is megtanulhatnak Jézustól, hogy Isten országának nem erőszak vagy önző hatalom az alapja, mint a világi országoknak és annak eljövételét nem a kereszt vagy az emberiség és a közművelődés nevében országokat döntő, nemzeteket tipró, véres háborúk által lehet előmozdítani. Mikor Jézus tanítványai túlbuzgóságukban már-már tüzet hívtak volna le az égből egy barátságtalan falúra, az Úr megdorgálta őket: „Nem tudjátok, minemű lélek van tibennetek.“ (Luk. IX. 55.)

És mikor egy más alkalommal arról vitatkoztak, hogy közülök melyik lesz nagyobb a

mennyek országában, így szólt hozzájuk: „A ki nagy akar lenni közűletek, az legyen a ti szolgátok és a ki első akar lenni közűletek, az legyen mindeneknek szolgája.“ Ezt az elvet a politikai életben mind hiába keresnők. Pedig bizonyára ez az az eszmény, a mely felé folyton törekednünk kell, ha komolyan vesszük Isten országának eljövételét e földön.

Az idők jelei és korunk vallási válsága tehát egy célra vezetnek. A kereszténységet fel kell szabadítani hagyományos dogmai kötelékeitől, hogy ethikai élesztő hatalma nagyobb szabadsággal és erővel haladjon előre, nemcsak az egyéni lélek üdvére, hanem a társadalmi élet jólétére is. A hivalkodó korszellem, a tudomány, a társadalmi és nemzetközi politika egy célra szolgáljon: Jézus vallását, a mely szerint Istent lélekben és igazságban imádjuk, szabadítsa ki a sorvasztó egyházi korlátok alól és vigye győzelemről-győzelemre az egész világon. Új pünköszt közeledik. Az Úrnak lelke, a szabadság és igazság szálljon új erővel, újabb dicsőséggel Isten fiaira!

Az élet lelki tényezője és a modern materialismus.

Dr. Drummond Jakabtól, az oxfordi Manchester College igazgatójától

A materialismust, mint bölcsészeti hypothesist, napjainkban nem lehet úgy tekinteni, mint egy komoly vagy épen a vallásra nézve veszedelmes ellenséget. Ezelőtt mintegy harmincz esztendővel diadalmas hangon szólalt meg és az emberek, kiket a szók oly gyakran félrevezetnek, elfeledve, hogy a fejlődés folyamat és nem hatalom, azt hitték, hogy magukban az anyag részecskéiben meg van már az ígéret és lehetőség a legmagasabb erkölcsi és értelmi eredményekre is. Az emberi szellem azonban nem hajlandó megnyugvást találni e felfogásban és elhinni, hogy az atomok tisztán mechanikus mozgása alkotja a dolgok végső lényegét. De ha így a hangulat meg is változott, korunk vallásában mégis meg van bizonyos borús árnyalat és a hit gondolatokba merülve tudakoz egy otthon után, mely fölött nincsenek fellegek s melyet a lélek

akadálytalanul ragyog be vígasztaló sugaraival. Ez részben bizonyosan annak a nagy haladásnak tulajdonítható, melyet az emberiség az anyagi világ megismerésében tett.

Első sorban az az alapos hit, hogy a fizikai törvények minden időben érvényben voltak és kiterjednek minden térre, legalább a hol anyag van, igen sok elmében különös gondolat-zavart idéz elő. Jóllehet ez nem elég arra, hogy egy észszerű materialismust megvédjen, mégis azt a kényelmetlen érzést okozza, hogy a törvény elfoglalta az Isten helyét és hogy, a hol csak a tudós be tudja bizonyítani, hogy ott a jelenségeknek egy meghatározott rendje van meg, az isteni működést többé nem lehet fölvenni. Így az ember mohó vágygyal tapogat valamely hiány után a fizikai lánczban, hol az Isten csudás hatalom gyakorlásával kézzelfogható módon közbelépett. Azonban egy törvény, mely csak az események állandó rendjének általános kifejezése, semmit sem magyaráz meg; a rend pedig bizonyosan az elme jelenlétének és nem távollétének a jele. A csalódást részint a szokás befolyásának lehet tekinteni, mely midőn azok fölött elmélkedünk, miket állandóan tapasztalunk, elveszi tőlünk a bámulatos és a titokzatos iránt való érzéket; részint pedig a hiányos theologia maradványainak, mely arra tanított, hogy csudákban

keressük az Isten jelenlétének jeleit és hogy a természetes világ bámulatos folyását ne nézzük isteninek. Elménkről ez az árnyék elmulik, ha az anyagot úgy tekintjük, mint a lélek kinyomatát és minden szép alakot és rendes következtetést, mint az isteni gondolkodás nyilvánítását.

Ez mindjárt a jelenkor bizalmatlankodásának egy második forrását juttatja eszünkbe. A tudomány és a theologia között gyakran éles összeütközések voltak és mindannyiszor a tudomány győzött. A hitnek sok alakja, melyekről egykor azt hitték, hogy magának az istennek közvetlen tanúságtételén nyugsznak, darabokra hullott egyik a másik után a haladó tudás előtt; és maga az alap, melyről azt gondolták, hogy a keresztény theologia rajta épült, teljesen és visszaállíthatlanul megbomlott. A képzeletre egész természetes hatás, hogy e támadást úgy fogjuk fel, hogy az a hitnek legutolsó menedékéig is eljut és azt gondoljuk, hogy az imádás dicső épülete romba dől a mindent leigázó értelem ostromlásától. Itt azonban ismét csalódás áldozatai vagyunk. A mit a tudomány szétrombolt, az nem a lelki igazság, melyet a valódi theológiának magyaráznia kell, hanem a régi kor hiányos tudása, mely a theológiához hozzá tapadt, de állandó épületének nem alkotó része. A tudomány

legfőbb úr a külső tényezők birodalmában és feladatának, hogy az ősember határozatlan hozzávetéseit félretolja, teljesen megfelel; de abba a láthatatlan templomba, hol a lélek az Istennel közlekedik, nem tud betörni; és ha majd az állványokat lebontják, elő fog tűnni a templom tisztán, mint valamely nagyszerű székesegyház gyönyörű arányaival, megszabadítva burkolatától, mely szépségét eltakarta és benyomásának erejét csökkentette.

Van azonban a materialismusnak egy másik neme, mely talán épen korunkban sokkal mélyebb és hatalmasabb oka a hitetlenségnek, annak a hitetlenségnek, mely nem elméleti, hanem gyakorlati. Értem az ember gondolatainak és törekvéseinek odaadását az anyagi jólét halmozására, melyet nagyban előmozdít az ez irányban elért siker. Közönséges papi beszéd! azt mondjátok; de legyen papi beszéd, vagy nem, ez igaz s a világi javak imádása a legborzasztóbb veszedelem, a melylyel szemben állunk. Ez az a rák, mely lassanként megette a hatalmas nemzetek szívét; és ki mondja meg, hogy petéit nem épen a kereszténységbe rakta-e, tanítva az embereket, hogy életük azon dolgok bőségében áll, a mijök van, hogy a nemzetek nagyságát kapzsiságuk kiterjedése és romboló hatalmuk szerint kell mérni, nem pedig a szerint, a mint embertársaikat se-

gíthetik és nemesíthetik. Nem a gazdagság, hanem a gazdagság imádása az, a mi a szívet emésztí fel. A tisztességes és önzetlen fáradsággal szerzett vagyon a civilizáció szükséges alapja és lehet szent és lelki czélok elérésére fordítani. De a ki ezt tudja, teljes tudatában van annak az alattomos veszélynek is, mit a gazdagság magával hoz, t. i. hogy mennyire elvakítja és mennyire hízeleg mindannak, a mi benne önző és hogy mennyire kísérti, hogy szívét adja oda. És ezen veszedelmek ellen egyetlen menekdék, hogy az ember úgy tekintse vagyonát, mint egy bizományt az Isten kezéből és hogy használja azt a felelősség komoly érzetével, mint az isteni adomány őrizője és kezelője. Sok nagy lélek jutott már így a szerencse szárnyaira és mégis megemlékezett arról, hogy az ő kincse nem aranyban és drágakövekben áll, hanem az Isten lelkével összekapcsolt lélekben, magasztos és önzetlen gondolatokban, mocsoktalan tisztelben, alázatos és megszentelt szívben. A társadalom azonban közönséges, mindennapi emberek-ből áll s tagadhatjuk-e, hogy midőn vagyon és fényűzés abba bejöttek, mint egy özönvíz, sok ember szíve roszra fordul, hamis és alávaló eszmények veszedelmes hatalomra jutnak és a hit zászlóját a porban hurczolják meg?

Ha most tárgyunk másik oldalához fordú-

lunk, az élet lelki tényezőjéhez, az a nagy kérdés áll előttünk, hogy melyik magasabb, melyik lát messzebb a dolgok igazságába, a csupán értelmes és okos ember, ki csak a jelenségek sorrendjével bajlódik és csak véges és földi czélokért él, vagy a lelki ember, a ki azt hiszi, hogy érintkezésben van a legfőbb valósággal, mely minden változáson túl megmarad, és a ki az eszményt szentség világánál él?

Hogy e kérdésre megfelelhessünk, mindennek előtt tartsuk szemünk előtt, hogy a lelki élet valóság, egy alkotó hatalom, mely mélyen lakik a szentek szíveiben s nem hiányzik egészen azoknál sem, kik annak kívánalmait megtagadják vagy éppen létezéséről sincs tudomásuk. Nem találhatók-e még a legalsóbb rendű és leggonoszabb emberben is szikrák az égi tűzből, melyek keresztül csillognak a sötét poklon, egy istení világ lágy viszhangjai, melyeket hallani lehet, mikor a föld lármája elcsöndesül? De mily számtalanszor volt ez az élet az ő életükben egy elismert hatalom, egy Lélek tanúbizonyságot tevé az ő lelkükkel, hogy ők az Isten fiai, egy eszmény hívogatva őket más világokba, egy nyugalom a hánykódó szív fölött, mely édes tisztsággal és szeretettel töltötte azt be! Ez az élet az Isten élete az ember lelkében. Mert ha a nehézkedés azt a végső hatalmat jelenti, mely a világ-

rendszer mögött van, nem kevésbé bizonyosan a szentség, igazság és szeretet azt az örök Lelket mutatják, mely bennünk lakozik és úgy jelennek meg előttünk, mint Istennek mélységes dolgai. És ha közöttünk a legtöbb emberben nincs meg ez az élet oly uralkodó teljességében, mégis mikor látjuk azt másokban, szívünk szeretettel és tisztelettel hajlik meg; és mialatt köszörűnk a szentek lábaihoz tesszük, bennük az emberiség igaz képét ismerjük el. S valóban, ha elgondoljuk, úgy fogjuk találni, hogy mindenemű hibáink mellett is a lelkiek át-meg átszöttek gondolatainkat és eljárásainkat, hogy nehéz elképzelnünk, hogy mi lenne az élet, ha a lelkiek abból hiányoznának, ha csak a durva anyagiakhoz volnánk lekötve, ha a bámulat, tisztelet és imádás bennünk ki lenne halva, ha az emberiség hosszú küzdelme az igazságért, az Isten országának eljöveteleért, az ő fiainak megjelenéséért csak úgy tűnnének föl előttünk, mint a bolondok tréfás álmai! Még akkor is, mikor legkevésbé vagyunk lelkiek, az égi szózat még mindig beszél hozzánk; mikor legbűnösebbek vagyunk, tudatunkban van egy magasabb akarát, melynek törvényeit megszegjük. És ha szívünk nagyon tisztátalan arra, hogy Isten tökéletes képet tükrözze vissza, mégis az ő fénye meg-megvillan annak zavaros hullámain és vágyni késztet bi-

zonyos szent nyugalom után, midőn az ének minden viharja elcsöndesül és annak látják őt, a mi.

A léleknek ez a rejtett élete az, melybe a modern korban legfőbb bizodalmunkat kell helyoznunk, mint a vallás igazságainak bizonyítékára. Régebb a keresztény apologisták között bizonyos hajlandóság uralkodott, hogy az ilyenfajta fölhívást eltiporják és folytonosan csak a képtelenség sötét poklát hangoztassák a segély nélkül álló emberi elmében, hogy így egy Krisztus szükséges voltát bebizonyítsák és az ő dicsőségét — mint hitték — nagyobbítsák. Távol legyen tőlem, hogy csak egy szóval is kisebbitsem annak a kimagasló léleknek dicsőségét, ki nek szelleme oly nagyon szükséges, hogy a világ betegségét meggyógyítsa, a népek büszkeségét, kapzsiságát és kegyetlenségét megszelidítse. De lelki dolgokat lelkileg kell megítélni; és a csudának és tanúságtételnek régi eszközei nemcsak elvesztették az értelem meggyőzésére hatalmukat, hanem már tisztán látjuk, hogy az igaz vallásnak egészen más alapokon kell nyugodnia és hogy az értelem magára, legyenek bizonyítékai bármily teljesek, nem tudja megteremteni ezt a hitet, melyben a lélek Istennel szemben nyitva áll, hogy az ő végtelen életének egy erecskjét magába fogadja. Az értelem hivatása, hogy a tu-

dás különböző birodalmait magyarázza, alakítsa, elrendezze, de nem az, hogy teremtsen; és a valóságban adatait a lélek mélyen fekvő forrásaiból kell merítnie. Még az emberi Krisztus sem vonz magához az okoskodó megértés által, bármily szívesen látott is a világosság, melyet így az ő sorsának körülményeire vethetünk. Az embert benső mivoltában és lényegében nem a legélesebb ész fedezi fel. Az Úr a Lélek és senki sem jöhet hozzá, hacsak az Atya nem vonzza. De mikor ez isteni vonzás által oly közel jutunk hozzá, hogy nyílt tekintettel nézhetünk az őt körülvevő dicsőségre, többé semmi bizonyosság után nem tudakozunk; hisszük és tudjuk, hogy ez az örökélet, az élet, mely megszabadít a rabszolgaságból, hogy tudjuk, hogy a hamisság és bűn alakjai mulandók, és ez alkotja lényünk igazi rendeltetését.

Az egyéni tapasztalat a történelem folyására új világosságot vet. A helyett, hogy a vak és okatlan pogánykornak Isten nélkül való tömegét látnók, azt tapasztaljuk, hogy a világ minden kínjai és fájdalmai között ott volt egy isteni Ige, mely lassanként kifejleszti a legmagasabb emberi tulajdonságokat, folytonosan vezetve magával az embereket minden úttalan vándorlásaikban, minden bukásuk és gyarlóságaik között, mindig tovább, természetük teljes tökéletessége felé. Nem

egy pillanatnyi hang az égből ejtette bámulatba az örökkévalóság hallgatását; nem volt egy hirtelen kijelentés arról, mit azelőtt bölcsész nem gondolt, költő nem álmodott, próféta nem beszélt; a Krisztus eljövetele nem egy betörése volt, hogy így mondjuk, az istenségnek egy Isten nélkül való birodalomba; hanem beteljesedett az idők ígérete, mely az ember szívébe volt oltva; megjelentek a dicsőség jóslatai, melyek sohasem hallgattak, mióta az első ember könyörgésben térdét meghajlította. És így nem csak saját keblünk egyéni jövődöléseire hallgatunk, hanem a tanúságtételnek egy egész nagy kötetére, mely minden égaljról és minden korból jó, hirdetve, hogy az Isten lakóhelye az emberben van és Ő sohasem hagyta magát bizonyosság nélkül.

Így tehát az istenség bennünk az, mi minket Krisztushoz vonz; és hacsak nem hiszünk Istenben és pedig lelkileg, mint olyan lényben, a kiben élünk és mozgunk, ki szól a mi szívünkhöz és felel könyörgéseinkre, nem hihetünk Krisztusban. Mindazáltal igaz, hogy midőn benne hiszünk sok homályos tapasztalatra annak a kegyes életnek gazdagságából és teljességéből egy fényár ömlik és eljövetele a világ vallásában egy teremtmény korszakot jelölt meg. Ő nemcsak egy reformator volt, ki visszahívta az embereket a mult idők tisztaságához, hanem a hit

szétszort elemeit összeöntötte egy új és élő szervezetté, az embereket fölhívta, hogy emelkedjenek fel arra az isteni fíuságra, mely egyedül tudta megvalósítani Isten alkotó gondolatát és végső feleletet adni az emberi szív titkos vágyaira. És így a vele való együttlét, ugyanazon szellem hatása, és ugyanazon mély és belső életbe való belépés által történik, hogy ő viszont minket az Atyához visz, ki minket hozzá vezetett; és ezáltal teljesen megmagyarázza azt a hosszú isteni folyamatot, mely az emberiséget folyton nevelte; és végre megadja a teljes megnyugvást és békét saját akaratunknak az Isten akaratja alá való rendelésében, nem a kötelességnek való önkénytelen engedelmesség, hanem a szeretetnek szent önfeláldozása és közössége által.

És végül lássuk, ha ezek igazak, mi tehát a szabadelvű theologusok valódi feladata? Bizonyosan valami sokkal magasztosabb és nemesebb, minthogy a tagadás egy rendszerét terjeszszék. Mindenesetre jó dolog, ha valakinek van hatalma a tévedések erősségeinek lerontására; de ha csak romokkal borítjuk el a talajt, feladatunkban nincs semmi köszönetreméltó. Nekünk a hitnek kialvó tüzeit kell felélesztenünk, és mikor eltávolítottuk azokat az akadályokat, melyek az Isten és a lélek között elterjedtek, az embereket bennebb vinnünk abba a lelki életbe, mely minden ke-

resztény korban megvolt és minden keresztény templomban otthonra talált. Nekünk egy új reformációra van szükségünk, nem annyira a theologia ujjaalakítására, mint a vallás újraélesztésére eredetiségében és hatalmában, a krisztusi életnek mélyítésére az emberiség szívében. Nekünk dicsőbb társadalmi és nemzeti eszményeket kell hirdetnünk és egy csúfolódó és hitetlen nemzeték közepette munkálni tántoríthatlanul az Isten országáért. Krisztust naponként megfeszítik a saját keresztény birodalmában és az emberek vele szemben rázogattják fejeiket, mondván: Uram, uram! És kicsúfolják és tanítását lenézik. És mégis az ő élete megmarad az egyedüli örökélet. Vajha jőne gyorsan és megalapítná az ember testvériségét, az igazság és szeretet uralmát!

IV.

Rokonszenv a vallások között.

S. M. Crotherstől. Cambridge.

A római istenek közül Terminusnak, a határok istenének sok oltár, sok templom volt emelve. S hogy az ó-kor emberei mikép gondolkoztak a népek és egyének közötti határokról, arra igen jellemző az, hogy Terminus istent karok és lábak nélkül festették. Mozdulatlan állapotában valami olyat képviselt, a mi sohasem változik. Ez a régi felfogás a népek, az egyének és a vallások különbségét illetőleg. Ez eszme azonos azzal, a mit a régi zsoltár tanít, hogy határt szabott az Isten a tengernek ezt mondván: „eddig és nem tovább!” A régiek gondolata szerint a világ egymástól teljesen elhatárolt osztályok világa, — egy teljesen bevégzett világ a jóra vagy rosszra.

A világ, mely ma a modern ember előtt áll, teljesen különbözik a régitől. A mai világ nem az egymástól elhatárolt osztályok világa; nem az,

a melyben Terminus isten mozdulatlanul áll, hanem az erők világa. A modern elme előtt minden atom az erők központjává válik. Ezer meg ezer irányban mozog ma minden teremtmény, telve lelkesedéssel, vágyódással és önmagában rejlő életerővel. Az erők munkában vannak ma mindennütt. Munkában vannak a fizikai erők, rombolva vagy építve a világot s munkában az erkölcsi, értelmi és szellemi erők. Úgy, hogy kénytelenek vagyunk ma atyáink szavait a szó szoros értelmében ismételni: erő uralkodik a világon, az uralkodott és az is fog uralkodni. Ma nem az a kérdés, hogy bizonyos tárgy milyen szép, vagy hogy mily ésszerű annak elrendezése: hanem, hogy milyen erős? Mikor a művelődés jövőjéről akarunk magunknak képet alkotni: akkor azon erők összegét vesszük vizsgálat alá, melyek amaz igazságért küzdenek, mely megvalósítva, egy jobb jövő művelődéséért a próbát biztosan kiállja.

Hanyatlott a mi vallásunk? visszaesett a művelődés? Érzéketlenek a jó emberek vagy betelt a világ bátorsággal, hittel, vágyódással? . . . E kérdések állanak előttem s amaz állaspontra helyezkedve, melyen az ember mindennemű hagyomány iránt közömbös, akarok én most önök előtt beszélni. Kérdéseim nem akadémikus kérdések, hanem olyanok, melyek mindnyájunknak személyes érdekei. Emberek által felfedezett új

erőket látunk mindenütt; új erőket, melyek mint valami új császárság, hatalmasak az ipari, társadalmi, kereskedelmi és politikai életben. A kis dolgokat ma leszorítják; a nagyok és erősek védelmezik jogaikat. A kis gondolatok ideje lejárt. Ma nem csupán saját nemzetünket és egyházunkat szeretjük; hanem érdeklődünk a világ jólléte iránt is. Ha szemtől szemben látjuk ma az önzés és kapzsiság terveit; ha látjuk, hogy minő eredményeket érnek el egyes számítók, midőn a világ nagy erőit saját önző céljaikra kiaknázzhatják, akkor azt kérdezzük: nincsenek-e ezekhez hasonló szellemi erők is, nagyok, sőt nagyobbak mint azok? A vallás nagy világa ma nem a felekezetiességre, hanem az egyetemességre. Értem azt az egyetemességet, mely kiterjed a föld minden részére s hatalmas, győzedelmes. Nekünk szabadelvűeknek fel kell hagynunk egyszersmindenkorra azzal az eszmével, hogy mi csupán a dissidensek dissidensei vagyunk. Nekünk munkálnunk, sőt vezetőknek kell lennünk abban, hogy létesüljön egy oly egyetemes egyház, mely praktikusabb, ünnepélyesebb s elterjedésében nagyobb, mint azaz egyház, melyről Hildebrand álmodott. Mint szabadelvűek azt kell hogy mondjuk s mert szabadelvűek vagyunk, azért nekünk kell mondanunk: hiszünk egy egyetemes anyaszentegyházban; hiszünk benne és munkálunk érte.

Mit jelent ez? Előadásom címéül ezt tettem: *rokonszenv a vallások között*. De e kifejezés félre magyarázható. Rokonszenv a vallások között! Mintha bizony *egy* vallás volna itt, és *más* vallás ott! S mintha ezek egymást túrni, egymással rokonszenvezni volnának kénytelenek! Én nem ezt értem; szavaim nem ezt jelentik! A biológista nem úgy beszél a különböző életről, mintha mindeniknek különböző törvénye volna. Őt az élet fejlődése érdekli; kezdetétől fogva az az élet, mely ezer meg ezer alakban nyilvánul, de mindig egy és ugyanazon törvény szerint. S hogy mi, a kik különböző hittételeket vallunk, különböző ősökkel dicsekszünk, ma itt állunk, az nem nevezhető eklekticismusnak, melynél gyengébb eszmét soha ki nem gondoltak. Carlyle Novalist idézve azt mondja: minden eklektikus szívében skeptikus. Az az ember, ki semmit sem hiszen, könnyen türelmes lehet minden iránt. Ez újra csakneme gyéértelmű azzal, a mit kozmopolitaságnak nevezünk. Ha bárki is a felelősség legkisebb érzete nélkül, mint jámbor szemlélő átutazza a világot, azért még nem kozmopolita. Az ily ember nem „világ polgár“ — sőt egyáltalán semminek se polgára; ő sehol sincs otthon. Az igazi kozmopolita jó hazafi, a ki fokozott és megtisztult szeretettel van eltelve hazája, otthona és rokonai iránt. Én szeretem hazámat, mert szere-

tem Angliát, Italiát és Németországot. Szívem a szabadságért dobog hazámban, mert tudom, hogy hasonló érzelem tölti be minden ember kebelét e világon. Így van ez a vallással is.

Plató egyik párbeszédében Sokrates azt kérdi egy embertől: mi az erény? Az ember ide-oda kapkodva kezdett e tárgyról beszélni. Én azt kérdeztem — mondá Sokrates — mi az erény? s te arról beszélsz, hogy sokféle erény van. Így, ha én is valakitől azt kérdem: *mi a vallás?* s ő azt feleli, hogy sokféle vallás van, tisztában vagyok, hogy nem tudja: *mi a vallás?*

A vallás oly valami, a mihez az ember hű, a miért él és hal; a legnagyobb erő, a legszentebb, a mit ismerünk; egy szüntelen való vágyódás a végetlen és tökéletes után. Úgy beszéljünk-e tehát a vallásról, mint valami conventionális, időleges dologról; mint valami olyanról, a mi az egyik országban különös avagy úgy, mint valami isteni erőről, mint Isten erejéről az emberben?...

Mikor Amerikában egy jó kinézésű, nyugodt kedélyű embert látunk, azt mondjuk: milyen „új angliai önérzete“ van. Mi sokszor azt gondoljuk, hogy az önérzetet mi találtuk fel. De én úgy látom, hogy az önök önérzete semmiben sem különbözik a miénktől. S erről térjünk vissza most a vallás alapeszméjéhez. Azt tartom, hogy az, a ki érzi, hogy igaz vallásos érzés van keb-

lében, megtalálta a kulcsot az emberiség összes nemzedéke történetének megfejtéséhez. Idegen semmi sincs, különös nem létezik! Az csupán a mi gyenge és tökéletlen emberi természetünkben rejlik, hogy egyesek koruknak körülményei között az őket történetesen körülvevő hagyományokkal igyekeznek elérni amaz eszményi tökéletességet, mely mindnyájunk törekvésének főczélja.

Azt kérditek: ismerem-e a buddhizmust? Magát a tárgyat nem! Az emberek körülményeit sem; de azért csaknem bizonyosra veszem, hogy a buddhista emberi lény. Azt mondjátok: különös, hogy valakinek az legyen vágya, hogy a Nirvánába juthasson, a mi az öntudatos gondolkozás megszűnése. Különös ez elöttetek? Előttem nem; mert én sokszor fáradtam el s a mit ilyenkor elfáradtan érezünk, ez a Nirvánában való létel. Mikor elgondoljuk a világ iszonyú igazságtalanságait; mikor ezereket látunk körülöttünk éhezni s tudjuk, hogy küzdelmeik ez életen át reménytelen: nem csodálkozhatunk, ha sokan vágnak a Nirvánába, az öntudatos gondolkozás megszűnésére? Hiszen ez egy oly eset, mintha minket nagy fáradság nyomna, égető szomjúság kinozna és valaki hozzánk jöve, az örökkévaló nevében békét, nyugalmat hirdetne. Áldott mester! szabadítónk, világosságunk! Így kiáltanánk mindnyájan! Mi, a nyugoti földrészlakói ritkán érezzük

ezt, de mikor érezzük: akkor megtaláltuk a keleti mysticismus kulcsát.

Mindnyájan voltunk egykor fiatalok s tudjuk, minő érzelmek lüktetnek az erős és reményteljes ifju szivében. A világ nyitva áll előttünk; jelszavaink a szabadság és függetlenség. Mily öröm ekkor: élni tetszésünk szerint, szabadon, szakítva a multtal. Minden korszakból ekkor csak a nagy lelkek, az örök ifjuság és erő embereinek szavait halljuk. Ekkor értjük csak igazán, hogy Luther mit értett, Latimer mit érzett, és hogy mit jelentettek a nagy uttörők; ekkor érezzük teljes mértékben Pál apostolnak az új életben való örömét. A nagy lelkek minden szava örömet hoz. Jöjjenek bár azok ezer forrásból s különböző országokból, minket érintenek, megihletnek. Aztán öregedünk. Csalódunk. Betegek leszünk. Majd úgy tetszik, hogy az ifjuság álmai eltűntek. Következik a nagy honvágy; félünk a jövőtől, nem tudva, mit hozhat reánk. Conservatívek leszünk. Ekkor azt értjük meg: miért építettek az emberek templomot, melybe visszavonulhatnak, s e munkás világban miért tartanak némely helyeket szentnek? Megértjük, hogy mit mondott Kempis Tamás „Krisztus utánzása“ czimű munkájában. Tudjuk: mit jelent régi történeteknek lenni, melyek egy idegen világban, egy világban, mely ellen belsőleg felvoltak lázadva, nyugalmat,

erőt kerestek, s mint felfegyverzett erős emberek otthon maradtak, nem tudva, mikor jöhet valamely erősebb, mint ők, ellenük. Van idő, mikor mindnyájan megtudjuk, hogy a pessimismus egy ránk nézve alig megvalósítható eszményt, tiszta lelket jelent egy idegen világban. Majd a persa költőhez térünk, olvassuk és értjük: „Oh szeretet! Tudnánk-e én és te vele egyesülni, hogy az összes tárgyak szomorú képeit magunkhoz öleljük? Nem törnénk-e akkor mindent darabra, hogy szívünk vágya szerint azokat újra alakítsuk?” Van kedélyhangalatunk, mikor tudjuk, mi az agnosticismus. Vannak idők, mikor teljesen szomorúak vagyunk s a mikor inkább értjük, mint valaha a zsoltáriró szavait: „a habok és hullámok összeütköztek fejem felett.” Van-e érzés, melyet valaha csak emberi lélek érzett, hogy ne rezegtetné meg néha ma is az érzékeny emberi szívet? Nincs. Meg kell tehát értenünk, hogy a sok mindenféle külső különbségben egység van; egység a szünetnélküli vágyódásban a tökéletes után azok részéről, a kik maguk is tökéletlenek; az örök küzdelemben a szabadságért azok részéről, a kik csak félig szabadok.

És hadd szóljak most arról, a mi a vallások rokonszenvében előttem gyakorlatinak látszik. Könnyű s csaknem semmibe kerül azon népek vallásával rokonszenvezni, kikkel sohase

találkozunk. Zoroaszter, vagy Buddha követőjével könnyen rokonszenvezünk, de már egy anglikán lelkeszszel ezt tennünk nehéz. Ez azért van, mert jó adag emberi természet van mindnyájunkban. A gyakorlati eredmény pedig az, hogy valamint az anglikán lelkeszszel: úgy másokkal, még azon emberekkel is rokonszenvezünk, kik a mi unitárius hitünktől különböző unitárizmust hirdetnek. Nekünk tehát arra az álláspontra kell helyezkednünk, melyen rendesen a nagy és igaz dolgokat kell hangsúlyozni.

Sulyt fektetek arra, hogy szerintem a helyzet egyik kulcsa az, hogy adjuk fel teljesen azt az eszmét, hogy a vallást a régi időben csak úgy készítették, és hogy a mai kor vallása kevésbé életrevalóbb, és kevésbé van az emberek kezdetleges reményével és vágyódásával kiszínezve, mint a régi. A mint a hegy lábánál állunk, a csúcs tetején nyugvó felleget látunk s úgy tetszik, mintha a kis felleget egy lassu szellő üldözné az égboltozaton. De, ha közelebb megyünk, azt vesszük észre, hogy a szél éles s a ködrészecskék hajtva sietnek tova. Azt kérditek: miért nem úzi el a szél teljesen a felleget? . . . Elmélkedtek s majd rájötök, hogy ti ama laboratoriumban vagytok, hol a szelek készülnek. A völgyből a szelek megostromolni akarván a hegyeket, felfelé haladnak s felhajtják a nedves-

séggel telt levegőt, és épen mire a csúcsot elérték, terhük láthatóvá lesz. Így hajtja a szél mindig a vizrészesekéket, s így csinálja szüntelen a felhőket. Így van ez életünk magaslataival is. Mysteriumokkal vannak ezek körülvéve. A szelek nem hogy elüznék a mysteriumokat, hanem még teremtik. Bátorság, szeretet, áhítatosság a magasba vitetnek. Lássátok csak, fenn a magasban vannak az istenség örökké jelenvaló rejtelsei! Minden életet megihlet végre az a valami, a mit mi meg nem érthetünk. Az ember egész életét, miveltségét, minden tudományát és nemes tetteit örökké való erők viszik tovább, míg ama nagy mysteriumhoz érkeznek, melyben ama gondolat, mely az emberben a legmagasabb, egész észrevétlenül egybeolvad végre a vallással, az imádással.

V.

Vallási gondolkozás Angolországban a XIX. százév végén.

Armstrong A. Richardtól. Liverpool.

Magától érthetőleg a nékem megjelölt idő alatt csak néhány főbb vonásban tárgyalhatom a vallási gondolkozást, melyet Angolország a XIX. százév végén mutat és így is csak nagyjában. A komoly vallási gondolkozás ez országban azoknál, a kik még valamely hittudományban hisznek, úgy látszik, a testesülés, az incarnatio tana körül összpontosul. E tárgyról való jelenleg uralkodó gondolkozás az főleg, a miről most beszélni fogok.

Az első jelenség azonban, a mi nekem az angol vallási gondolkozásban a száz év végén feltűnik, a skepticismus terjedtsége és a nagymérvű agnosticismus. Erre többször visszatérek. De most arra a tényre hívom fel figyelmüket, hogy a mi sokszor a legorthodoxabb számba megy, valóságban agnosticismussal teljes. Martineau már régen megmutatta, hogy a jó orthodoxnak tartott Butler püspök a teljes skepticismus szélén járdogált.

Atyáink korában Mansel esperes ugyanazt a játékot üzte. De a százesztendő utolsó tíz évében hasonló álláspontot Balfour minden szégyenkezés nélkül foglalt el, abban a híres értekezésében, melynek a jelen hitvallások elfogadására nézve a végső érve alapján egy oly hitvallás, melyet sem a vallás emberei, sem a tudományei egyáltalán nem fogadhatnak el.

De egy jelenkori író sem fejezte ki' a modern orthodoxia tagadó álláspontját oly tiszta világossággal, mint Dr. Gardner Percy „*Exploratio Evangelica*“ című munkájában. „A történelmi alap“ mondja ő, „a melyet a legtöbb keresztény tan és hitvallás fentartójának véltek, nagy részben romladozó.“ És ő „egyebütt“ igyekszik „a keresztény hit számára kielégítő alapot“ keresni. A tan, melyet valamely korszakban elfogadnak, szerinte ama korszak életének az elmélete. Az eszméket és elveket, melyek valamely korszaknak az életét alakítják, ama korszakok emberei törekeshnek az értelem előtt is igazolni. És a mint az eredeti érzés, mely amaz eszméknek életet adott, lehül, „leülepszik a tan is, mint a kristály.“ Így a történelmi módszert a tanra éppen úgy alkalmazza, mint más egyébre; és a legszentebb tanok, az Istenről, emberről és örök életről szóló vallási tanok, mint minden egyéb e világon, a fejlődés olvasztó edényébe hul-

lanak. A tegnapi, a holnapi, a holnaputáni ember nem gondolhat és nem hihet mást, csak a mi megfelel a tegnapi, a holnapi, a holnaputáni miveltségi foknak. Hizeleghet ugyan magának azzal, hogy hitrendszerét az ész útján alkotja meg, örök tény-nyel foglalkozva. De teljesen csalódik. A mi a leg-pontosabban megbizonyított dolognak látszik, tényleg az élet és érzésnek egy korhoz kötött iránya.

Mindebben, nem lehet tagadni, van valami igazság. Bárhogyan, az egyenes következtetés Dr. Gardner fennebbi álláspontjából, habár nála nem is találják ezt ily leplezetlen formában. De a valódi vallási gondolkozó nem nyughatik meg ily ki nem elégítő álláspontban. Azt hinni, hogy a mit ma önök hisznek, holnap szükségképpen nem fogják azt hinni a legjobb emberek, ez annyi, mint egyáltalán nem hinni, mint minden vallási tant csak a pillanatra hatályos hypothesis vonalára szállítani le. Ez egészen skepticismus, ez tiszta agnosticismus. Minden valódi vallásos gondolkozásban, a gondolkozó, habár elismeri, hogy a fejlődésnek alá van vetve, nem veheti csak időleges formulának a vallási elvet, melyben értelme kielégítést talál. Elismerheti, hogy az csak részleges, csak viszonylagos igazság, de a mennyire terjed, azt igaznak kell hinnie. Az például nem lehet, hogy a mikor én a személyes Istenben hiszek, ugyanakkor higgyem azt, hogy a

fejlés folyamában a személyiség nem bizonyul Istenre alkalmazható tulajdonságnak. Nem lehet, hogy valaki ma azt higgye, hogy az Isten megtestesült a Jézus Krisztusban, s mégis azt gondolja, hogy e hit holnap valamely magasabb igazságban olvad fel. Vagy nyíltan be kell vallanunk, hogy scepticusok vagyunk, vagy pedig hinnünk kell azt, hogy bizonyos értelemben végleges ismeretet nyerhetünk.

Es így a történelmi módszer és a fejlődés-tan, a XIX. százév e nagy vívmányainak elismerése mellett is indítatva érezzük magunkat arra, hogy az oly tanokat, mint a megtestesülés és a háromság tana, érdemük szerint vitassuk meg, vagy legalább a szerint, a mit mi gondolunk érdemüknek, nem kevésbé érvényes érdemüknek ma, 1901-ben, mint nagyatyáink gondolták annak 1801-ben. Lehet, hogy mi más érveket használunk mellettük vagy ellenük, de hogyha a hittudománynak az emberi gondolkozásban jogos helyet igénylünk, ezeket a tanokat meg kell vitatnunk, akár mellettük, akár ellenük szólva, egyenes, szorosán rájuk tartozó érvekkel. Nem azt kell kérdeznünk, hogy használ-e ez a tan a hitnek vagy az erkölcsnek? Hanem kérdésünk az kell hogy legyen: hogy igaz-e ez a tan? És a hol a szellemi világ összhangjában való alaphit meg van, minket támogatni fog az a meggyőződés,

hogy végül is a mi legigazabb, az használ leg-többet a vallásnak és erkölcsnek. A ki erkölcsi czélok hasznáért alkot tanokat, az a legnagyobb mértékű erkölcstelenség és hitetlenség hibájába esik.

Sajátságos és érdekes jelenség, hogy míg a háromságtan védői a XIX. száz kezdetén úgy védték e tant, hogy azt a tekintélyen alapuló hit követelményének mondták — mit bajos elhinni, s mi látszólag ellenkezik az észszel, de felülről van kijelentve, — addig a háromságtan mostani védői úgy védik e tant, hogy azt egyedül tartják olyannak, melyet bölcseletileg is meg lehet mutatni, és olyannak, melyre nézve azok az értelmi nehézségek nem fordulnak elé, melyek az unitárius eretnekségben fennállanak. A jelenkori írók ki nem fogynak annak az ismételéséből, hogy az Isten egységét tanítani annyi, mint a bölcseletet teljesen nélkülözni. Ily hangon beszélnek oly kitűnő hitszónokok, mint Dr. Watson, Liverpoolban, és Campbell, Brightonban; és őket természetesen még nagyobbnevű egyének is támogatják. Az orthodox hívőnek száz év előtt azt mondták, hogy az unitáriusok nagyon rossz emberek, tanukat bárminő módon is csupán az észre akarják visszavinni. Ma meg az orthodox hívőnek azt tanítják, hogy az unitáriusok nagyon jó emberek, de tanuk teljesen észszerűtlen. Ma

nem a hitetlenséget, hanem a bölcsélet hiányát vetik szemünkre. Körülbelől száz éve, hogy Cobbett William a nála természetes modorban rólunk ezt írta: „Az unitáriusok azért nem hiszik a háromságot, mert nem tudnak arról maguknak számot adni. . . . Én szivemből utálok e tudákos népséget, önhittségükért és szerénytelenségükért.”

A főbb bölcselmi nehézségek, melyeket az orthodoxia mai védői látnak az unitárius tanban: először, hogy az az Istennek elhagyatott egyedüliséget tulajdonít; másodszor, hogy az Isten és ember közötti érintkezést nem tudja megmagyarázni.

Vessünk egy pillantást e két nehézségre, úgy a mint e nehézségeket Angolországban a XIX. százév végén hangoztatják. Azt mondják, hogyha Isten természete a szeretet, öröktől fogva kellett lenni egy tárgynak, melyen e szeretetet gyakorolhassa. De hogyha az ember és Istennek rokon gyermekei az időben teremtetek, hogyha maga a világ is az időben teremtetett: a világ megjelenése előtt Istennek nélkülöznie kellett volna szeretetéhez a tárgyat, ha saját lényén belől meg nem találja. S nem találta volna meg, ha lénye nem személyi többséget foglal magában. A háromságban e többség megvan. „Isten, — mondja Campbell, — magából az Örök Fiúba megy ki, hogy

visszatérjen az Örök Lélekben magába.“ Az Atya, a Fiú és a Lélek „egységes társaság.“ „Az Atya, ki az Örök Fiúban tárgyasul, az Örök Lélekben visszatér magához.“ A Szent Lélek teszi teljessé az Isteni társaság körét. A keresztény theológiában ezelőtt is állítottak fel hasonló tételeket, de alig találhatnánk egyházi atyát vagy hittudóst, ki oly merészséggel állítsa azokat, mint Campbell idézett mondataiban ; és ez jellemzi a közönséges igehirdetést Angolországban a bezáruló évszázban.

Mikor egy ilyen igehirdető tudatára jön annak, hogy a háromisten-hit veszélye fenyegeti, azonnal kiüresíti a *személy* fogalom tartalmát, eltávolítja abból mindazt, a mi alkalmas arra, hogy az elébb tulajdonított részt abban fentartsa. A *személy*, magyarázzák, végre is csak önmegnyilatkozás, működés, külső megjelenés; s így megajándékoznak egy önmegnyilatkozás eszméjével, mely szeret egy másikat, az egyszemélyiség második működését, a mely második szeretet tárgyat pótol az első számára.

Knight tanár a Dr. Martineauval folytatott érdekes levelezésében, melyet épp most bocsátott nyilvánosságra, ugyanahoz az eljáráshoz folyamodik, hogy az Isteni szeretet számára örök kört biztosítson. Azt mondja, hogy ő nem látja be „hogy az Isteni szeretetnek hogyan lehetett volna

öröktől fogva valósága, az Isteni központból kiszármazva, ha *örök kettősség nem volt magában az Isteni természetben.*“ Knight tanár, bár formailag megengedi a háromságtant, az Isten kettősségén túl semmi vitával nem törődik. Megelégszik a kettő társaságával és így kikerüli azokat a nehézségeket, melyek annyi hittudósra nézve fenforognak, mikor az Isteni társaság harmadik tagja számára valamely külön és megfelelő működést akarnak kitalálni. Dr. Martineau azonban éppen úgy nem hajlandó az Istenségben a kettősséget megengedni, mint a háromságot. „A tárgy, a melyet szeretnek, mondja, nem lehet a szerető természetén belől a nélkül, hogy a szeretet ne szállíttassék le *az önszeretet* formájára.“ Levelezője az Isteni *személyiség* kettősségéről beszél. De az ily felfogás nem szabadítja meg Istent „az egyedüliségtől“ és az „önzéstől“, melytől pedig meg akarja menteni. De Martineau azt gondolja, hogy barátja számára nem elégséges, hogy esetét az „Isteni személyben két valamire“ alapítsa; álláspontja egy Istenben két *személyt* kíván, és csakugyan felfogásában a két istenség feltételei teljeseek.“ Martineau a folytonosan létező világot állítja oda az Isteni örök szeretet igényeinek kielégítésére.

De a jelenkori orthodox hittudósok tovább azt hozzák fel az unitarismus ellen, hogy az nem

tudja az Isten és ember közti érintkezést megvilágosítani.

Lehetetlen, mondják, ily érintkezést az orthodox tanon kívül felfogni. A véges ember nem foghatja fel a végetlen Istent. Következően az Isten-ember fogalmát alkotják meg, a ki-ben a véges és végetlen elegyül és így vélik a mélységet áthidalhatónak. Az angolországi vallásos gondolkozásra a százév végén jellemző, hogy az Istennek az emberben való testesülése a Jézus Krisztus typicus példájától kiterjesztetik az egész emberiségre. A testesülés tana most magában foglalja Istennek a közönséges emberekben való testesülését is. És ebben az evangélikus háromsághívők balpártja — mint Dr. Clifford és más hittudósok, úgy látszik, találkoznak azoknak jobb-pártjával, kik úgy hiszem még mindig unitáriusoknak tekintik magukat, s a kiket örömmel tekintünk mi is azoknak.

A vallásos gondolkozás e változatára meg kell jegyeznünk, hogy bajos dolog megérteni, hogy a „testesülés“ mit jelent azoknak ajkán, a kik hirdetik. „A testesülés“ nem szellemi fogalom; s ámbár a hittudósok a test szót használják, de kétségtelenül szellemi jelenséget akarnak kifejezni. A testesülésre nézve tehát, akár Jézus Krisztusban, akár minden keresztény emberben történjék az, meg kell kérdeznünk, hogy mond-

ják meg tisztán, hogy az Isten és ember személyeinek egy személybe olvadását értik-e, vagy pedig csupán az Isten és ember közötti azt a szoros kapcsolatot, mely Isten és ember közt az érintkezés útját megkönnyíti. Hogyha a személynek tényleges egyesítését értik, — hogy az Isten Krisztus és Krisztus Isten, hogy Isten a jó ember és a jó ember Isten — akkor vagy pantheismusba visznek, vagy pedig ki nem tisztázható fogalomzavarba bonyolítanak. Ha pedig csak az Isten és ember közti közeledést értik, összeolvadás nélkül, ezzel sehogy se háritják el az eredeti nehézséget.

Bárminő nehézség mutatkozhatik bölcselmileg az égben levő Isten és a földön levő ember érintkezésének fölfogására nézve, ugyanez a nehézség éppen úgy fennáll az Isten és ember közti érintkezés fölfogására nézve akkor is, ha egy testbe vannak zárva.

De a szavak használatában egy más lazaság is tapasztalható, a mely lazaságtól óvakodni kell mindenkinek, ki a vallási gondolkodásnak tiszteletben tartását kívánja. A Krisztus nevet legalább három különböző fogalomra használják. Használják egyszer a Názáreti Jézus történelmi személyének, úgy a mint ő az evangeliumokból ismeretes, a megjelölésére. Használják továbbá a ma fölfogott Krisztusra, ki bizonyos szellemi

uralmat gyakorol, függetlenül az evangéliumokban elbeszélte tetteitől és szavaitól. És használják amaz eszményi emberiesség megjelölésére, mely nincs valamely egyes egyéni lélekhez kötve. A hittudósok egyikről a másikra siklanak át, figyelmeztetés nélkül és nyilván a nélkül, hogy az eltérésről tudatuk volna. De a szavaknak ilyen laza használata veszélyes minden valódi, minden értékes gondolkozásra nézve.

Határozzák el a Krisztus nevet e három fogalom valamelyikére, és a jelenlegi orthodox védőiratoknak kétharmada elesik.

A mi már az unitárius gondolkozás formáját illeti, vagy a mit keresztény theismusnak lehet nevezni, ez nem hirdeti, hogy az Isten és ember érintkezését megmagyarázza, vagy hogy megmondja, hogy Isten mely eszközöket használ arra, hogy magát az emberi öntudatban érezhetővé tegye. Tudja, hogy sem az Isteni hatást, sem pedig annak az ember által való befogadását nem magyarázhatja meg, éppen úgy nem, mint a hogy nem lehet megmagyarázni a gondolatnak az agyra és az akaratnak az izmokra való hatását. Mindkét esetben elismeri, hogy itt egy mélység felett áll és hogy e mélység fölé semmiféle logikai hidat vonni nem lehet. De elfogadja a tapasztalati tényt, elfogadja azt a tapasztalatot, melynek annyira teljes bizonyítékai

vannak, valamint elfogadja ama másik tapasztalatot is: a gondolat és az agy, az akarat és izom, az erő és anyag közti hidnak tényét. S nemcsak hogy elfogadja a tapasztalati tényt, de úgy fogadja el, mint minden szellemi vallásnak elsődleges adatát, alapvető, szükségképi tényét.

Itt az alapvitához jöttünk. Lehet-e az embernek Istenről közvetlen tudata? Teheti-e Isten magát érezhetővé az ember tudatában? Ha a felelet: „igen“, akkor a vallás a szellemi világnak alkotó része. Elárnyékolhatják, elsötétíthetik, alámeríthetik; de az létezni fog örökre. Azt nem lehet lerombolni, létele biztos. Ha a felelet: „nem“, akkor hittudomány hittudományt követhet, hogy a vallást megmentse, de sorsa el van határozva. Akkor a vallás egy nagy tévedés. S meg nem menthető. Folyamodhatnak az egyházhoz, vagy a szentíráshoz, mint tekintélyhez. Folyamodhatnak a Krisztushoz, mint közbenjáróhoz vagy kijelentőhöz. Mindezek hiábavaló kísérletek. Az emberi természet tényei nem támogatják. Ha a vallás nem létezik számunkra első kézből, a vallás másodkézből a levegőben lebeg; mesterséges csalás és tévedés.

Ez az, a mit értek, a mikor azt mondom, hogy a jelenkori orthodoxia a skepticismus posványos földjén áll s az agnosticizmus száraz fővényében gyökerezik. A jelenkori orthodoxia

titkos csinálmány, hogy fentartsa a vallásos hitet azokban a lelkekben, kik a vallás lényeges részét és alaptényét nem fogadják el. Az emberek nem hiszik, hogy az Isten gyermeke közvetlenül megismerheti az Atyát; nem hiszik, hogy a lélek bételhet az Isten jelenlétének tudatával. Az orthodox következőleg egy oly Krisztust állít elénk, kiben egy szellemi tehetséget vesz föl, melyet tőlünk megtagad, és kívánja, hogy elfogadjuk Krisztustól azt, a mit nélküle magunk nem tapasztalhatunk. És azt is megjegyezhetjük, hogy a sacramentalista — nem kevésbé agnostikus — nem hisz a szellemnek szellemre való közvetlen hatásában s ezért bizza a szellemi életet agyagedényekre, a melyekben hiszen; a mai sacramentalista skepticismussával éppen a fordítottja a Newman nemes sacramentalismussának, ki hitt a szellem életében, de nagyon kételkedett az anyag valósága felől, és még az anyagi sacramentumokban is csak a szellemi hatásnak példázó jelvényeit látta.

Végül, ha a hittudományt, az Istenről és vallásról való bölcselmet meg akarjuk tartani, szivünkre kell vennünk Dr. Gardner komoly intelmét. Az orthodox hittudós megmutatja, hogy a zsidós kereszténység a hellén gondolkozás széles és hatalmas folyamával találkozva, kénytelen volt, ha élni akart, arra, hogy az új és nagy

környezethez alkalmazkodják és így értelmi alkotmányának minden szálát módosítsa; rámutat arra, hogy a kereszténység ma még félelmesebb harcra van hiva és éppen azért még alaposabb és körültekintőbb berendezésre. „Ugyanannak a változásnak kell jőni a jelenkori kereszténységre, mondja, mely az első keresztény gondolkozók vallására nézve elkövetkezett, a mikor a görög míveltséggel kellett egyességre lépniök.“ A huszadik százév hajnalán foldozgatás, apró javítás semmit sem érnek. Nem arról van szó, hogy itt egy oszlopot kijavítsunk, amott pedig egy ajtót nyissunk, a vallásos gondolkozás templomában. A közönséges, rendes hitvédők hiába akarják a gőzgépet szárnyakkal látni el. A keresztény gondolkozás azzal a nagy és nagyszerű eszmével találja magát szembe, azzal a hatalmas, gazdag eszközzel: az „evolutio“-val. Annak ezt a fensőbb eszmét föl kell magába vennie, annak e hathatós eszközzel kell a korhoz alakulnia; vagy pedig ezer darabra kell széttörnie és a föld színeről eltöröltetni.

Az a hittudomány, mely ezt a próbát kiállja, teljes és nemes erkölctant fog fentartani. A vallást ismét szövetségeséül ismerik el mindannak, mi az ember küzdelmében és vágyakozásában a legnemesebb. Örökre megszabadítja minden oly egyházi szövetségtől, mely az értelmet leigazza,

a jellemet lealacsonyítja és a halhatatlan lelkek felett a világi zsarnoknak és a papnak ad uralmat. Az állani fog a nemzetek szabadságáért, a világ békéjéért, az emberiség tartós testvériségeért.

VI.

Egyház és állam Ámérikában.

Wendte W. Károly-tól. Boston.

Az emberi társadalomban különösen két intézmény, az állam és az egyház, egymáshoz való viszonyának kérdése az elmúlt 18 száz év alatt jóval több izgalmat és villongást okozott, mint bármely más intézményé. Az európai mivé-
lőds történelme jórészt mind a vallási és politi-
kai érdek közötti harcczal foglalkozik. Ebben a tekintetben az Új Világban kivételesen és sze-
rencsésen vagyunk elhelyezkedve. A mi fiatal
civilizációnk, aránylag, elég szabadon maradt a
múlt idők társadalma régi módjának hagyomá-
nyaitól és zsarnokságaitól, másfelől a protes-
tánsok túlnyomó nagy száma (az egésznek $\frac{7}{8}$
része) nálunk ezután is megőrizi az egységet.
Ezt az egységet csak a római katolikus papság
által, nyíltan vagy rejtve, az ámerikai rendszer
ellen folytatott támadások és némely kevésbbé
fölvilágosult ultra-protestánsok által támasztott

azon követelés veszélyezteti, hogy az ők sajátos vallásos véleményeik az állami törvényekben és alkotmányban, különös elismerésben részesüljenek.

Az előbbiek állandóan fenyegetik a köztársaság épségét és békejét. Az utóbbiak — szerencsére csekély számban vannak — s egyáltalában nem valószínű, hogy céljokat elérjék.

Hogy megmutathassam, mennyire érdekében áll a politikai és vallási rendnek is, hogy a két nagy intézmény az állam és az egyház, egymástól teljesen elválasztassanak s az állam egészen secularizáltassék, meg fogom vizsgálni, milyenek azok az eszményi viszonyok, a melyeknek az állam és egyház között, legalább [is köztársasági kormányforma alatt, létezni kell és hogy ezeknek az amerikai rendszer mennyire felel meg?

Elméletileg háromféle főviszony lehetséges a polgári és egyházi érdekek között.

Első az egyház fensősége és az állam alárendeltsége. Ezt nevezik *theocratiának*. Ennek klasszikus példája a pápaság rendszere és a római katolikus egyház kánonjoga. VII-ik Gergely óta a római egyház azt tanítja, hogy az egyházi hatalom által megjelölt korláton kívül nem lehet semmi politikai főtekintély, sem egyéni függetlenség.

Az államnak van bizenyos függetlensége

saját körében, de hogy ez a kör miből áll, azt az egyház határozza meg, a mely ily módon minden politikai és polgári dologban az utolsó tekintély. Az ámerikai róm. katolikus püspök szavai szerint: az állam a testnek, az egyház a léleknek felel meg. De a lélek magasabbrendű a testnél. Következőleg az egyház magasabbrendű az államnál. Ezt az okoskodást igazolják a szent-irással, a hagyománynyal, s más elismert vallásos tekintélylyel. Ily módon az egyháznak meglévén isteni joga a kormányzásra, következik, hogy feje, a pápa, a világnak feje és minden polgári kormány alája van rendelve főnökségének.

Az egyház és az állam róm. katolikus, vagyis theokratikus tanának ez a lényege. Való igaz, hogy az egyház a mindennapi gyakorlatban igen sokszor módosította követeléseit. A szükség parancsa előtt meghajolván, kénytelen volt a világi kormányokat elismerni egyenlőknek és úgy is bánni velök. Abban a sok dilemmában, a melybe az egyház jutott, a létfenntartás ösztönétől indítatva, sokat engedett magasrendű teoriáiból s igyekezett a lehető legjobb képet csinálni az adott helyzethez. De ezzel az egyházi felsőbbbség tanát nem adta fel. Csak félretette, hogy majd egy kedvezőbb alkalommal ismét elévegye.

Tehát a theoretikus tan főelve az, hogy az egyház és állam egyesüljön. Bármely összeütkö-

zés esetében az egyház legyen fő, az állam legyen alárendelt. Némelyek azt gondolhatnák, hogy ezen tan kora lejárt, s nem valószínű, hogy a modern társadalomban ismét megjelenjék. De hiszen épen a mi nemzedékünk látta fölemelkedni egy eddig csak képzelt magaslatra, a pápai csalhatatlanság dogmájával. Azzal a dogmával, a melyet az egyház a középkorban, midőn hatalma magaslatán állott, nem mert elévenni.

Egy tudományosan művelt korban, midőn minden ember szeret gondolkozni és midőn a modern Európában és Ámérikában szabad politikai intézmények vannak érvényben — nagyon valószínűtlen, hogy a római katolikus elv még valaha alapul szolgálhasson a társadalom új rendjének. De mindamellett, hogy csekély teremtető ereje van, mégis erős romboló befolyást gyakorol a világon mindenütt. Az európai nemzetek, csaknem kivétel nélkül, mind szét vannak tagolva a belső egyenetlenség és küzdelem következtében, s mindezeknek forrása a római katolikus egyház politikai és világi követelményeiben található meg. Ez a theokratikus elv, még az Egyesült Államokban is zavaró befolyást gyakorol. Nyílt vagy titkos ellenségeskedésre ingerli követőit az Új Világ civilizációjának alapja és dicsősége: a lelkiismeret és istentisztelet szabadsága, a szabad iskolák, szabad sajtó és szabad állam ellen.

Indokolt és helyénvaló tehát, hogy megvizsgáljuk az államnak és egyháznak ámerikai, vagyis ezzel ellenkező rendszerét. Azonban mielőtt ehez fognánk, szükséges röviden megvizsgálni az egyházi és polgári hatalom között létrejövő másik törvényes viszonyt: az egyháznak és államnak egy fő alatt való egyesülését (unio). Ennek legtokéletesebb példánya most Oroszországban van, hol a császár az egyháznak (görög egyház) is feje. Eltérő alakban erre az elvre van építve az angol állami egyház s egy még módosultabb alakban, Németországban, a privilegizált Evangelikus Egyház, melynek feje a Császár, a ki oly Tanács vagy Zsinat által kormányoz, a melynek tagjait ő maga nevezi ki. Ezzel a rendszerrel nem kívánok hosszasabban foglalkozni, de nem is szükséges, miután ez már hanyatlóban van s úgy tekinthető, mint közbeszó lépcső Roma theocratiája és az állam és egyháznak az ámerikai, köztársaságban érvényben levő, teljes elszakadása között.

I. De lássuk az ámerikai elméletet közelebbről. Az államot, úgy hozzávetőleg, el lehet nevezni a polgári kormányzás érdekében szövetkezett társadalomnak. Az egyház az istenimádásra és a vallás mivelésére szerveztetett társadalom. Így hát e két nagy szövetkezet mindenikének megvannak saját külön feladatai és ki van je-

lölve határozott munkaköre. Egyik úgy mint a másik köteles tiszteletben tartani a másiknak jogait és nem szabad a másiknak működési körébe vágni. Ez az állam és egyház közötti viszony eszményi theokratikus fogalma és általános vélemény szerint e kérdésben ez az ámerikai fölfogás.

De ez csak egy nagyon kis részlet a kölcsönös viszonyból, és semmi esetre sem fejezi ki az ámerikai fölfogás minden részletét. Nem is lehetséges, hogy a két hatalom ily teljesen külön választva, s mégis együtt létezzék. Gyakorlati működésük körében lépten-nyomon összeütkeznek s nagyon nehéz megmondani, mi a hatásköre egyiknek és mi a másiknak. Például az egyház a lelki érdek képviselője, de olyan földi vagyoni vannak, a melyek által az állam törvényei és rendeletei alá jut.

Tényleg, az egyház mereven tagadja, hogy az államnak joga volna az egyházi vagyon rendezésébe bele szólani, bármennyire is érintsék a közönség érdekét. Ezt mondja a róm. kath. egyház az ámerikai államnak, mialatt millióit egymásra halmozza, még pedig adótól mentesen, egyetlen ember, a püspök kizárólagos birtokában, a ki aztán képviselője egy külföldi kormányzónak, a pápának, s így egy állandó és veszedelmes monopoliumot alkot itt közöttünk.

Az ámerikai állam elébb-utóbb abba a helyzetbe juthat, hogy közbe kell lépnie, hogy szabályozza ezt a nagy és állandóan növekedő veszedelmet, de a melyik pillanatban megkísérel, az egyház azonnal föl fog kiáltani: Vissza! Te túl lépted hatásod körét. Ekkor aztán az a kérdés áll elé, ki fogja eldönteni, melyiknek melyik a megfelelő köre. Az egyház felelete ez lesz: a katholikus tekintélyek. De azután ebből a föltevésből kiindulva, az egyház megvalosíthat bármely czélt, nem törődván azzal, mennyire világias és sértő a közönségre, ha egyszer szellemi szükségességnek nyilvánítja. Az állam kénytelen lenne engedni.

A római katholikus egyház második Nemzeti Tanácsa 1866-ban Baltimoreban tartott gyűlésében kijelentette, hogy „a polgári hatalom átlépi hatáskörét és nem számíthat a polgárok engedelmességére, mihelyt valami olyast rendel, a mi ellenkezik az isteni törvénnyel (t. i. a hierarchia értelmezése szerint). Hát az ámerikai önkormányzás az ellenkezőt tanítja és azt mondja, hogy az egyházat nemcsak el kell választani az államtól, hanem minden világi érdekekben alája kell rendelni annak. A nép legfőbb hatalmának eszméjén fölépült állam, mint ezen legfőbb hatalom kifejezője, az ámerikai életben a legnagyobb joggal felruházott tekintély. Ebből követ-

kezik, hogy az állam nem türhet meg maga mellett egy másik hatalmat egyenlő, s annál kevésbé nagyobb tekintéllyel, a mely tekintély azonkívül még teljesen független is tőle. Egy országban az állam a legfőbb hatalom és bármely egyén, vagy intézmény megtagadja az engedelmességet és ellentétbe helyezhedik közérdekű törekvéseivel, azt kénytelen megrendszabályozni.

Nyilvánvaló, hogy az állam a polgároknak nagy mértékű egyéni szabadságot biztosít. Határozott előnyöket nyújt a családnak és más saját célú társulatoknak, de csak addig, a míg ezek nem akadályozzák a közös jóllétet vagy a közakaratot. Többek között az egyháznak bizonyos függetlensége van a maga kormányzati ügyei intézésére, de mihelyt átlépi szabadsága határait, és a közjóllét ellen kezd működni, vagy bármely irányban megrövidíteni az egyháztagok polgári jogait, az államnak joga van azonnal közbelépni és éreztetni felsőbb hatalmát.

Másfelől, a tisztán spekulatív és szellemi érdekek körében, az egyház a legfőbb hatalom (*souveraigne*) és teljesen szabad. Itt az állam elismeri jogai határoeltságát és az egyház szellemi jogait érintetlenül hagyja.

Az amerikai elv tehát ez: szellemiekben teljes függetlenség az egyháznak; világiakban teljes alárendeltség az államnak.

II. Az ámerikai rendszernek egy másik jellemző vonásáról szólunk a következőkben: Az ámerikai állam nem ismeri az egyházat, nem ismer egyházat, hanem csak egyházakat. Legtöbb európai államban az államkormány mellett van rendesen egy állami egyház is, melynek intézményei szorosan össze vannak szőve a nép gondolkozásával és életével. Ilyen esetben az államkormány kénytelen elismerni jogait és igyekszik fönntartani vele a lehető legjobb viszonyt. Az Egyesült Államokban a helyzet nagyon elütő. Itt nincsen államegyház, hanem csak egy sereg, kisebb-nagyobb irányu felekezet szétszórva. A romai katolikus egyház a lakosságnak csak egynyolczad része levén, csak úgy szerepel, mint a többi felekezet között egyik versenytárs. Ezek az egyházak nagyon eltérő nézeteket vallanak. Mindenik a maga felfogását tartja helyesnek s a másét többé-kevésbé tévesnek. Mindenik *az* egyháznak tekinti magát. Egyik sem elég erős, hogy elhomályosítsa a másikat.

Az ámerikai állam az egyszerü igazság és szükségesség követelménye szerint, egyetlen egyházat sem ismerhet el, hanem csak egyházakat. A presbitery és unitárius, protestáns és katolikus, zsidó és keresztény, a mormon Utahban és a buddhista San-Franciscoban, mind egyenlően elvannak ismerve és ugyanazon elbánásban ré-

szesülnek. Az állam nem vizsgálja és nem határoz a fölött, melyiknek van több isteni igazsága, vagy joga.

Nem ítélkezik sem mellette, sem ellene egyiknek is. Nem is ismeri őket magán jellegükben, hanem csak egyetemes minőségükben. Semmi köze nincsen szellemi vagy történelmi eredetükhöz. Csak úgy bánik el velük, mint egy tanintézettel, jótékony egyesülettel, vasúttárgasággal vagy bankkal. Mindenik az állam törvényei alatt áll, védelmében részesül, és alá van vetve viszonyainak. Belső kormányzásukkal az államnak nincsen semmi köze. Megengedi, hogy úgy szabályozzák magukat, a hogy tetszik, akár pápai, akár püspöki, presbiteri vagy gyülekezeti szervezettel. Az állam nem tudakozódik ez iránt. Az állam csak azt követeli meg, először, hogy az egyházak ne hogy áthágják egyházi törvényeiket és megrövidítsék az egyháztagok jogait; másodszor, ne hogy az egyház olyan törvényeket alkosszon, a melyek a tagok polgári jogait korlátozzák; harmadszor, hogy valamelyik egyház tanai vagy gyakorlata ne ütközzék össze a természetes erkölcs törvényeivel és ne zavarja meg a társadalmi rendet vagy jóllétet.

Valameddig ez egyházak nem jönnek össze-
ütközésbe az állam törvényeivel, az állam béké-
ben hagyja őket, hadd munkálják saját üdvöket.

Forbush T. B. lelkész azt mondja e kérdésről: „az állam szeme előtt az egyházak sajátos czélra törekvő szövetkezetek. Alapszabályaik vagy törvényeik ezt a czélt jelölték meg. Az államnak nincs egyéb kötelessége velők szemben, s nincs is arra szüksége, minthogy bányák velők egyenlő igazsággal, és törekedjék arra, hogy azok is hasonlóan bánjanak el egymással.“

Az ámerikai társadalomban ilyen fölfogás van a polgári és egyházi hatalmak közötti viszonyról. Ezzel a rendszerrel a mi ifju nemzetünk olyan politikai és vallási szabadságot élvezett, a milyent egy ország sem, s a melynek nagy részben köszönhetjük, hogy mi ma olyan virágzó és hatalmas nép vagyunk. Ez alatt a rendszer alatt a vallás is sokat nyert tartalma tisztaságában és befolyása kiterjedésében. Merem állítani, hogy ma az Egyesült Államokban nagyobb az élő és igazi vallásosság, mint bármelyik más országban. Ez az eredménye azon világias állam befolyásának, a melyet bizonyos körökben szeretnek „istentelennek“ és „profánnak“ nevezni.

Az ámerikai köztársaság alapítóinak fölvilágosult hite és politikai jelessége, valamint az a szerencséje, hogy szabad volt azoktól a tradícióktól és zsarnok önkényektől, a melyek az óvilág sok nemzetének haladását még ma is viszsztatartják, lehetségessé tették, hogy Ámérikában

az állam és egyház között ez a szerencsés viszony jöjjön létre.

Nem vonjuk kétségbe, hogy a mi rendszerünknek lehetnek hátrányai, de hisszük, hogy ezeket tényleges érdemei és jótékony eredményei túlszárnyalják. A mi szent jogunk és kötelességünk, hogy ezt megtartsuk és az utódoknak hátrahagyjuk. A nélkül, hogy ezt más népeknek, a kiknek helyzete a mienktől eltér, mint legjobb rendszert ajánlanók, fölhívjuk rá komoly és gondos figyelmüket, mert azt hisszük, hogy a szabad egyházat szabad államban: a tiszta vallás és tökéletes szabadság egységének eszményét, — melynek előmozdítása ezen Tanács föladata, és minden gondolkozónak, minden hazafinak és minden szabadelvű hívőnek álma — csak akkor fogják tisztán megvalósítani.

VII.

Mivel járult Francziaország a vallás fejlődéséhez?

Fontanes Ernő párizsi lelkésztől.

Ennek a gyülekezetnek összekötő kapcsa, véleményem szerint, a *non subscriptio* nagy elve. Ezt az elvet Francia országban az ugynevezett vallásos szabadelvűek állhatatosan fenntartották. Alig volna helyes az Unitárius név alá sorozni őket, mert nem a szentháromság hitcikkével szemben elfoglalt ellenkező véleményben található annak az ellenállásnak eredete, a melyet a bitcikk kötelező aláírását követelő rendszerrel szemben elfoglaltak. De még azok a protestansok is, a kik a hagyomány hitcikkei körül önmaguk nem vizsgálódtak, mindjárt felismerték, hogy bárminemű kényszerítő alávetés valamely hitcikknek, egyszerre megbénítaná a hit őszinteségét s a keresztény gondolat szabályszerű fejlődését. Ez az elv azonban csak nagy erőfeszítés s keserves küzdelmek árán terjedhetett el

reformált egyházainkban s még ma sem tudott magának többséget szerezni. Quinet Edgár, a forradalomról irt gyönyörű művében, szeméreveti a 19-ik század elején élt protestánsoknak, hogy a hugenották hitelesítő buzgalmát megszűntek volt ápolni s meg voltak elégedve, ha vallásos életüket zavartalanul folytathatták. Az angol *revivalisták*, a kik mindjárt az 1875-iki béke után megjelentek a kontinensen, oly durván támadták ezt a lágymelegséget, hogy gyakran magának az ügynek ártottak vele. Buzgóságot hoztak magukkal tudomány nélkül. Szörszálhasogató, az inquisitió szellemét lehellő askéta életet folytattak. Meghonosították a betüimádást s ez jogot adott a gyülekezet bármelyik tanulatlan világi tagjának, hogy úgy viselje magát, mint egy szitkozódó főpap. A helyett, hogy a 16-ik század hősie lelkeseését igyekeztek volna felébreszteni, vissza akarták vezetni az egyházat a 17-ik század rideg betüimádásához. Aztán a minden egyes ember lelki állapotát illető jogosulatlan kutatásaik, az az önmagukkal eltelt feltevés, hogy saját maguk a választottak és üdvözültek közt vannak — sértették annak a népnek önértetét, a mely nagyon érzékeny a nevetségeség iránt s természeti hajlamánál fogva ellensége a képmutatásnak s a józan ésszel ellenkező túlzásoknak. Természetesen igazságtalanság volna

azt állítani, hogy ezek a prédikálások bizonyos körökben nem szolgáltak az őszinte vallásos élet ápolására. De ha Arnold Máténak igaza van abban, hogy a puritán mozgalom Angliában sem volt feltétlenül szükséges a vallásos élet megújodására s a szabadság megalapítására — joggal kérdehetjük, vajjon a mi hazánkban nem következhetett volna-e be a szellemi megújulás e nélkül a külföldi beavatkozás nélkül. Mint a hogy Angliában sokat ígérő biztatásokra és jelekre mutathat rá a nagy kritikus, mi is idézhetjük többek közt a híres St. Etienne Rabaud lelkésznek, a politikai szabadság vértanújának, a nemzeti gyülekezet elnökének, a következő szavait: „*Itt az ideje — mondá — minden felekezetű theologusosnak figyelmébe ajánlani, hogy egyszerűsítés hitczikkeiket s vezessenek vissza minket a Jézus Krisztus kereszténységéhez.*“

Az egyház, az alatt az ürügy alatt, hogy a reformáció zászlóját tűzi ki, mikor a hit által való megigazulást tanítja s megtámadja a cselekedetek által való üdvözülés tanát — az Orthodoxia által való üdvözülést kezdte hirdetni. S sokkal jobban elvult foglalta az eretnekség kárhoztatásával, minthogy észrevehette volna, hogy az a követelése, hogy csak egy hitczikkely betűjéhez való ragaszkodással üdvözülhet az ember, épen olyan terméketlen opus operatum, mint a katholicizmus ügye a cselekedetek érdekében.

Egy lelkész lépett fel Nîmesben, a francia protestantizmus fővárosában, s hatalmas támadást intézett az ellen az intellektualizmus ellen. Ez a lelkész Vincent Sámuel volt. Ő tette Nîmest a vallásszabadság nagy eszméjének fővárosává. Nem tartozott azok közé a francziák közé, a kik elkábitva a 17-ik század fényétől — egy külföldi kritikus szemrehányó megjegyzése szerint — az elzárkózottságnak valóságos kínai fala mögött élnek s másféle irodalmi műveket teljesen elhanyagolnak. Az összes európai nyelveket ismerte s korának minden theologiai művében bensőleg jártas volt. Bizalmasan a francia Schleiermachernek is nevezték. Valóban ismerős is volt ennek a theologus költőnek a munkáival s abban a korban, mely éppenséggel nem volt kedvező az irodalmi tevékenységre, kezdeményezőleg lépett fel s több különböző időszakai folyóiratot alapított, köztük a „Religious Miscellaniest“ s a „Vallás és kereszténység“ cziműt, avval a szándékkal, hogy hitsorsosait és pályatársait felszabadítsa abból a tudatlanságból, mely csak az üldözéseknek s a pusztában való vándorlásnak korában volt menthető. A „Protestantizmusról“ írott főmunkájában s „Elmélkedéseiben“ ő tette azt a megkülönböztetést Vallás és Theologia közt, a mely ma általánosan el van fogadva s minden komoly vallásos törekvés alapjául szolgál. Maga

őszintén szabadelvű — a mások szabadságát is szíven viselte. Védelmébe vette a Methodistákat, noha zavaró elemet hoztak magukkal az egyházba. Pártját fogta azoknak a katolikus papoknak, a kik egyházuk szabályaihoz alkalmazkodva, megtagadták a temetést azoktól a katolikusoktól, a kik az utolsó kenet felvétele nélkül haltak meg. Mint nagy elméjű s a reformált egyház-szervezet történelmével ismerős ember nem habozott az állam és egyház különválása mellett nyilatkozni. Még pedig avval a bevallott czéllal, hogy biztosítsa az egyháznak az önkormányzatot s az evvel járó felelősséget; továbbá azt a mozgékonyt, a melyre elkerülhetetlenül szüksége van, ha alkalmazkodni akar azokhoz a folyvást változó viszonyokhoz, a melyek közt befolyását érvényesíteni hivatva van.

Már 1829-ben megjósolta a világi hatalom bukását. Nyílt vagy kegyes frázisokkal álcázott vádak nem ingatták meg. Határozott állást foglalt avval az esztelen örjöngéssel szemben, a mely az egyházi szabályok szaporítására, új shibboletek gyártására s az egyház megtisztítására tört. Azt állította, hogy bizonyos kérdéseknek nyílt kérdéseknek kell maradniok. Azt a törekvést, hogy mindent megmagyarázzunk, abba kell hagyni s az egyház egyedüli célja csak az lehet, hogy a lelkiismeretet erősítse s az akaratot fegyelmezze.

Merészen kinyilatkoztatta, hogy egy kis anarchia nem volna nagy baj az egyházra nézve, mert a francia protestánsoknak arra van szükségük, hogy az európai vallásos kultúra színvonalára emelkedjenek s a régi és új állapotoknak nyomozása, egybehasonlítása és módosítása rájuk nézve nagy haszonnal járna. Övé az a kijelentés, hogy a protestantizmus az új idők vallása s az a meghatározás, melyet róla adott, a szabadelvűek jelszavává vált. „A protestantizmus — mondá ő — lényegében az evangelium, formájában a szabadság.“ Kitűnő meghatározás s még a reformált egyházban lévő orthodoxia védelmezői is siettek azt a maguk számára lefoglalni, mikor a nagy közönséghez fordultak s mikor inkább a protestantizmus ügyének, mint a felekezeti hitvallásnak akartak barátokat szerezni. Erőszakos, forradalmi módszerekben Vincent Sámuel nem hitt. Gyanus volt előtte minden rideg, megcsökönyösödött vélemény, mert ezek nyomában rendszeren a türelmetlenség és vakhit jár. Ő egyedül az igazság erejére s az evangeliumnak aránylag lassan, de mégis folytonosan előretörő hatására támaszkodott. Nem volt komor pessimista. Az eredendő bűnnek s az ember természeti romlottságának hitcikkelye nem nagy súlylyal birt előtte, mert hitét arra az emberi természetre alapította, mely bűnös volta s elfogultsága mellett is őriz

meg bizonyos rokonérzést és hajlamot a szellemi kereszténység iránt. A szabályok felytonos szaporítása s engesztelhetetlen ítélőszékek felállítása helyett sürgette az általános, negativ hozzájárulás rendszerének elfogadását. S ezt is inkább élő szóval, hogy könnyen visszavonható legyen. Ennek feladata az lehetne, hogy a hosszú erőszakos vitáknak véget vessen s az ideiglenesen megzavart egyetértést józan okossággal állítsa helyre.

Tanítványai egyikének, ifjú kartársa Fontanes Ferdinándnak, a ki a nîmesi gyülekezet növendékeinek vallásos oktatásával volt megbizva, nem sokára alkalma nyílt a non subscriptio elve mellett csattanós tanubizonyságot tenni. 1824-ben két Montauban megürült theologiai tanszékre hirdettek pályázatot. A vizsgálók őszintén elismerték a Vincent tanítványának nyilvánvaló felsőbbségét s mégis, engedve a pályázó leendő kollégái roszindulatu előterjesztéseinek, s tán azért is, hogy a kevesebb orthodoxok szemrehányásainak élet elvegyék, próba alá vetették őt avval a figyelmeztetéssel, hogyha alá nem írja a tőlük szerkesztett hitvallást — jelöltségét nem támogathatják. Noha e rögtönözve készült hitpróbának állításai nem állottak ellentétben a saját hitbeli meggyőződésével — Fontanes Ferdinánd mégis megtagadta az aláírást, avval az érveléssel, hogy mint a theologiai tudományok tanszékére

pályázó nem akarja megkötni tanulmányainak szabadságát.

Az orthodox előítélet olyan erős volt azokban a napokban, hogy a Neander „Apostoli korszak“ című munkájának fordítását a nonsub scriptio elvének feltétlen védelméért, néhány évvel később, mint az egyház békéjét veszélyeztetőt, kárhoztatták.

A Lajos Fülöp uralma alatt a nemzeti egyház főként a középosztályok befolyása alá került s orleanista szellem uralkodott benne. Tevékenysége az egyházi vitákban merült ki, melyekben a hitcikkik igája alól kikerült szabadság ügye volt koczán. Az egyháztanácsokat egy kiváltságott választóttestület választotta, a germinali törvény rendelkezéséhez képest. Ezek a tanácsok úgy vélekedtek, hogy a legitimista és katolikus párttól különben is nagyon szorongatott orleanista kormány útjába nem szabad nehézségeket gördíteni s kérték az egyházakat, hogy viseljék magukat csendesen s tartózkodjanak minden hiteztető buzgalomtól, mert a polgári hatóságok véleménye szerint ez a köz-zavarok egyik szülőke. Nem adtak engedélyt imaházak nyitására; a polgármester vagy rendőrfőnök külön rendelete nélkül nem volt szabad oly gyűlést tartani, a melyben a résztvevők száma a 20-at meghaladta. Könnyen el lehet képzelni,

mennyi hagyományos ellenvetést gördítettek a hatóságok az ily kérelmek utjába. Gasparin Agenor gróf gyakran nagy ékesszólással tiltakozott a képviselőházban a vallásszabadság eme megszorítása ellen. Mindhiába, noha ügyének hősie védelme még ellenfeleiben is tiszteletet ébresztett. Hála a Guizot túlnyomó befolyásának s azoknak az orthodox urnőknek, a kiknek férjei a nagy miniszter politikáját támogatták, a monteaubani egyetem tanárait az egyházak megkérdése s mindennemű pályázati verseny nélkül választották s így állásukat pusztán az „egyház anyái“ kegyének köszönhatték. Az akademiái fokozatok többé nem részesültek semmi tiszteletben. Nem volt egyébre szükség, csak hithűségre, vagyis inkább az orthodoxia terminológiájához való ragaszkodásra.

Coquerel Athanase, a kitűnő pap, kit egy angol születésű unitárius vallásu nagynénje nevelt fel s idősebb fia Athanase — hirnévben nem sokkal hátrább az atyjánál — szintén hozzájárultak ékesszólásukkal, hogy a párisi szószéken meghonosodjék azoknak a nézeteknek vizsgálása és megbecsülése, a melyek a hagyományos dogmák betűivel szakítva, az őskereszténység egyszerűségét és szellemiességét igyekeztek ismét meghonosítani.

Az 1848-iki forradalom elviharzása után a

protestánsok szükségét érezték, hogy az egyházuk jövőjére és érdekeire vonatkozó kérdéseket egymásközt megvitassák. Az egyháztanácsok hasznukra fordították a legujabban visszanyert gyülekezési szabadságot s küldötteket választottak egy nem hivatalos összejövetelre, a mely saját kezdeményezésére 1848. szeptember havában gyűlt össze Párisban. Mindjárt megnyitása után nagy vita támadt a hitczikkek kötelező elfogadását követelő rendszerről. Mindenki érezte a szabadságnak abban a friss levegőjében, a mely a nemrég megbukott királyság fullasztó légkörét a maga vagyon-cenzusával felváltotta, hogy a rochellei hitvallás elavult s hogy hiába való kísérlet volna azt ismét az egyház törvényévé tenni. De a hitvallások rendszerének hívei hatalmasan érveltek a mellett, hogy azonnal hozzá kel fogni egy új hitvallás készítéséhez. Nehány türelmetlen szabadelvű ünnepélyesen indítványozta a rochelli hitvallás visszavonását. Ez az erélyes és egyenes eljárás azonban nem egyezett meg a gyűlés hangulatával. A többség elvetette az indítványt s megelégedett avval, hogy egy, a válásra vonatkozó utasítást intéznek a gyülekezethez. A non subscribáló elv tehát, igaz, nem jutott teljes győzelemre, de nem is szenvedett vereséget. Az olyan egyháztanácsokban, a melyekben a szellem szabadelvű volt, fentartották a

statusquot s az ifju papjelöltek felavatásban részesültek a nélkül, hogy bármilyen hitbeli formulát alá kellett volna írniok.

Azonban a sors ugy akarta, hogy a non-konformista szabadelvűségnek ezt a fél győzelmét a „borzasztó év“ után megsemmisítő vereség kövesse. A reformált egyházaknak lehetetlenné vált továbbra is a vallásos szabadság képviselőinek maradni. Thiers egy gyöngé pillanatban megengedte Guizotnak, vetélytársának hivatalos zsinat egybehívását, hogy ez állítsa helyre a békét az egyházban. Guizot befolyása — mondá a napokban egy kiváló gondolkozó — kártékony volt a protestantizmusra. Az államférfiu elhalgatatta benne a civilizáció történetének íróját. A hatalom birtokában tőle származik az a mondás, hogy a külügyek terén Francziaország s a katolicismus egyértékű kifejezések. Ő tehát unszolta az egyházakat, hogy vegyék szivükre a a pápaság sorsát, a melynek világi uralma, szerinte, nélkülözhetetlen feltétele a katholikus egyház feladata méltó teljesítésének. Hogy megállítsa utjában a rocionális szellemet, a mely szerinte a természet felettiről való régi fogalmakat szétrombolja, az összes keresztény egyesületek szövetezését ajánlotta.

Az 1872-iki zsinat többsége látván, hogy a rochellei hitvallásnak nincs többé tekintélyt paran-

csol óereje, abban fáradozott, hogy új vallásformulát szerkesszen az apostoli hitforma alapján. Milyen különös visszaeső eljárás az egyházi politikában! A század közepén folytatott egyházi vitákban az orthodox párt a legnagyobb megvetéssel volt ez iratról, mikor a szabadelvűek azokkal a hitcikkekkkel állították szembe, a melyek, bármilyen hatásos eszközök is az üldözés és kiközösítés céljaira — csupa értelmetlen shibboletekké váltak a köznép előtt. Ennek az eljárásnak célja természetesen az volt, hogy zavarba hozzanak egy néhány papot, a kik kompromittálták magokat őszinte beszédjükkel s így vagy elhallgattassák, vagy kiüzzék őket az egyházból. Az új hitvallást csekély szótöbbséggel elfogadták s az egyház alaptörvényéül jelentették ki. De noha az orthodox pártnak sikerült megszereznie a május 26-iki kormány hozzájárulását ahhoz, hogy ez az okmány az egyházban kötelező tanítás tárgya legyen, még sem sikerült nekik — bármilyen erős ellenszenvet tudtak is ébresztetni a szabadelvűek ellen — hogy ezt a hitvallást a reformált egyházak alaptörvényévé tegyék s még kevésbbé sikerült azt a lelkészavatásoknál kötelező erejüvé tenni.

Az 1872-iki zsinatnak ez a határozata ki-kerülhetetlen következménye volt annak az ije-delemnek és reakciónak, a melyet a Strassburg

Reviu okozott. Ez a, Scherer Ede és Colani által alapított, folyóirat kérlelhetetlen kritika alá vont minden régi hitcikket s a theologiai tudományra is a történeti és tapasztalati módszert alkalmazta.

Bármit mondjunk is erről, a hitcikknek aláírására kötelező, hátra lépésről, tény az, hogy az 1872-iki zsinatnak az a kísérlete, hogy korlátot vessen az eretnekségnek, csúfosan megbukott. S noha az orthodoxia ráerőszakolhatja megrövidített hitformáját a lelkészeknek egy nem hivatalos összejövételére, nem tudja megakadályozni a nonkonformista lelkészeknek évenkénti felsorolását. Minél komolyabbakká válnak az idők, minél inkább igénybe veszik a társadalmi kérdések a keresztény népek figyelmét, minél feszélyezetlenebbé és tudományosabbá válik a theologusok munkája, annál nyilvánvalóbbá lesz, hogy egy vallásos társaság összekötő kapcsa nem lehet többé valamely hitcikkhez való hozzájárulása az értelemnek, a mely lehet ép oly gépies, mint egy olvasó gyöngyszemének morzsolgatása, hanem igenis lehet a szellemi együttérzésben, az erkölcsi hajlamban, az élő és tevékeny akaratban való közösség. Azok a theologusok, a kik szoros összeköttetésben voltak Vinettel, még most is alávetik magukat annak a szokásnak, hogy aláírnak egy hitformát. De mesterük elveihez és

példájához hiven, ügyelni, hogy ezek a formák legyenek egyszerűek, főként erkölcsi tartalmuak s egyformán alkalmasak a gyermek s a halálos ágyán lévő öreg lelki szükségéhez. Minél inkább áthatja őket a kereszténységnek ez a benső szelleme, ez a tiszta misticizmus, mely közvetlenül az erkölcsi öntudaton alapul — annál inkább felismerik, hogy a hitvallásra vonatkozó nyilatkozatok csupa rozoga mankók s éppenséggel nem a keresztény szellem őszinte közvetítői. Annál jobban felismerik, hogy a vélemény egyformaságát nem az értelmi hit minimumában, hanem a szívek és az akarat összhangjában, mint az őszinte élet igazi forrásában kell keresni. Ha szelidsége, alázatossága, figyelme a gyengék iránt s irtózata az erőszaknak és rombolásnak még látszatától is — meg is akadályozták Vinetet abban, hogy saját elveinek logikai következményeit levonja s az elavult, kivénült, meghalt részt különválassa attól, a mi örökké ifju és örökké élő — bizonyára ránk nézve ütött már az az óra, a mikor az új bort nem tölthetjük többé a régi tömlőkbe. Secretan, a mély gondolkozó, a ki a Vinet iskolájában a filozofiai szellem képviselője, tapasztalatait és reményeit erről a kérdéstről, a melytől a keresztény egyházak jövője oly nagy mértékben függ. a következő szavakban fejezte ki: „Hit-

valláson alapítani egyházat annyi, mint tagjainak megbénítása által növéseben akadályozni. Annyi, mint a végtelenségig tartó belső küzdelmekre kárhoztatni.“

Mig a császárság azon iparkodott, hogy kormányzati intézkedéseivel mindennemű vallásos mozgalmat megakadályozzon, a mi a katolikus egyházra sérelmes lehetne, — egy nagy szívű lelkészt, a könnyen lángoló dél lelkesedésével, a ki gyermekkorában szülővárosában Nîmesben tanuja volt a politikai szenvedélyek által is táplált vallásos fanatizmus lángolásának, Paschond Mártont, a kinek theológiája egy hosszú betegség csendes órái alatt megújult s magának szélesebb medret ásott — barátjának Lamortinenak ez a gyönyörű gondolata: „minden imádkozó emberben barátomat látom“, lelkében mélyen megihlette. Hogy véget vessen a hitczikkek kötelező voltából származó vitáknak, az a terv érlelődött meg agyában, hogy minden jó embert a jótékonyság elvén alapuló egy nagy társaságban egyesítsen, a nélkül, hogy bárkitől is megkívánná a saját egyházával való szakítást. Ékes-szóllása seregestől gyűjtötte maga köré az embereket a különböző egyházakból, római katolikusokat, reformáltakat és görög vallásuakat. Mint hajdan a templom ajtónállóit, ugy most magát az örökös rendőrséget is bámulat fogta

el gyújtó s a felekezetiességtől távol álló beszédének hatása alatt. Nagy lelkesedés közt megalakult az „Egyétemes keresztény szövetség“ s mindjárt része is lőn azokban a sötét gyanúsításokban, a melyek rendesen kísérni szokták azoknak törekvéseit, a kik a korlátolt elmék szűk szemhatárán túl mernek nézni. Megvetve a durva dölyfös hittérítést, Paschoud Márton azt hitte, hogy a szív inspirációja egyedül is elég arra, hogy minden szétválasztó korlátot elszakítson s hogy az igaz keresztények megismerjék egymást s egyesüljenek az isten és ember iránti szeretet terjesztésére. „Mit látunk? — kiáltott fel egy nagy gyülekezetben — katolikusokat, hódolva az egyház tekintélyének? Nem. Protestánsokat, kik alávetik magukat a Luther vagy Kálvin tekintélyének? Nem. Embereket látunk hódolva az igazság tekintélyének.“ Mindez csalódás volt. Katolikusok, a kik nem hódolnak az egyház tekintélyének, megszűntek az egyházhoz tartozni s békés, türelmes természetük nemsokára magára vonja az egyházi hatóságok kárhoztatását, ha az egyházon kívül álló keresztény törekvésekben, vagy nem a katolikus hitet valló társaságokban akar érvényesülni. Az egyétemes keresztény szövetkezet nem volt egyéb gyönyörű délibábnál, melyet a türelmetlen dogmatizmus, sötét felhőivel nemsokára elborított. A tiszteletre

méltó pap, elkápráztatva a saját fenkölt látomásától, nem sokat törődött a módszer fontosságával. Nem vette észre, hogy még azok se törték szét lánczaikat, a kiknek szívét át- meg átjárta a lelkesedés, a míg hallgatták az ő szózatát a lelkek egyesülésére, mindaddig, a míg oltáraikat és vallásos életüket ki nem vonták annak a hatóságnak hatalma alól, a mely azt hiszi, hogy Istentől ráruházott hivatása az isteni kijelentés biztosítása és meghatározása. Rabszolgák gyülekezetéből nem lehet oly társaságot alkotni, a melynek feltétele a teljes szabadság. Egy ujság-író, a ki figyelemmel kísérte Francziaország vallásos fejlődését, szemére veti a keresztény szövetkezetnek, hogy nem volt bátorsága bevallani, hogy az ámérikai unitárizmusnak köszöni eredetét. Ebben azonban téved. Alapítója teljesen ment volt attól az eszélyességtől, a mely gyakran alig különböztethető meg a gyávaságtól. Theologiai műveltsége sem köszönhetett semmit külföldi befolyásnak. A mozgalom eredete érzelmi motivumokban keresendő s teljesen eredeti volt. Ha pedig kérdeznék tőlünk, ki lehetett mégis a mestere, tekintetünk inkább Rousseau felé irányulna.

A közönség közé kiszivárgott egyházi viták csak fokozták az ellenszenvet a született katolikusokban a protestens egyház iránt, a mely

túlélte hitczikkeinek összeomlását. Egy teljesen tiszteletreméltó ösztön visszatartja őket, hogy olyan társasághoz csatlakozzanak, a melyben se lelkük nyugalma, se gondolkozásuk függetlenségét nem találják meg. A protestáns istenisztelet szertartásai általában kedvező hatással vannak a katolikusokra, kivált mikor a lelkész a világ nyelvén beszél s figyelmen kívül hagyja az elavult dogmákat. De mikor a vallásos szükség nem elég élénk, nem indít oly erős elhatározásra, hogy egy család nevét megváltoztassa. A becsületérzésnek, vagy a fiui kegyeletnek egy neme áll utjában a vallásváltoztatásnak s a középosztályhoz tartozó sok szabad gondolkozó ragaszkodik ahhoz az egyházhoz, a melynek hitét elveti s a hagyományos szertartásaiban való részvétel nála nem egyéb, mint tisztelet a szokás s a társaság megállapodott formái iránt. A mi a városokban élő munkásosztályt illeti, a pap elrejti előlük az Istent; s mihelyt megszűnik hitük az idvességüket célzó bűvös szer erejében, egyáltalában mindenféle vallást egészen elvetnek. Még a protestánsok közt is talál az ember olyanokat, a kik lelkészüket és egyházukat összetévesztik a katolikus pappal és katolikus egyházzal. Az a meggyőződésük, hogy egy jó republikánus nem lehet vallásos ember is, mert, — a mint mondják — Isten az az ur, a kit lekell

rázni a nyakukról, ha szabad emberek akarnak lenni. Mint oly nevelés áldozatai, milyenben a hit dolgában a tekintélyre támaszkodó rendszerek részesíthették, minden kritikai szellem hiján, a legegyszerűbb megkülönböztetésekre is képtelenek s az erkölcsi élet eme problémáira a hazard játékos mondását alkalmazzák: „Mind den vagy semmi.“ Jó katolikus s ez esetben alázatosan meghunyászkodó, vagy lázongó katolikus s ez esetben atheista.

Éppen ezért a vallásos fejlődés hullámsámainak és visszaeséseinek figyelmes vizsgálóitól hallottuk, hogy arra, hogy a mi hazánk ezt a lelkiismeretét fojtogató Nessus inget valaha letéphesse magáról, olyan időnek kellene következni, a milyen a jégkorszak volt, hogy a vallásos életnek összes meglévő formái megszűnjének és kihaljanak s így az emberi lélek szabadon rebeghesse el vigasztalan imádságát az üres pusztaságba s mint egy gyermek visszatérhessen a mennyei atyához, a kit olyan sok ideig félreértett és elhagyott.

Mindezek mellett egy idő óta némi jelei mutatkoznak a jobb jövőnek. Egyes tartományokban, a hol a reformáció egyházakat alapított, a melyeket csak az üldözés irtott ki, az atavizmus egy bizonyos neme szerint, komoly protestáns mozgalmak támadtak. Robert, kitűnő

lelkész, teljes sikerrel folytatja a vezetés és irányadás munkáját. Lyonban, Franciaország második fővárosában, egy lelkes ifju pap Tulliquet hódító ékesszólással fejtegette egy munkásokból álló gyülekezet előtt, hogy ellenfelének, egy nemrégén még hatholikus papnak állítása helytelen s Istennek állítólagos bűnei nem egyebek egy sötétben botorkáló elme s zavart erkölcsi öntudat rémlátásainál.

A társadalmi kérdésekre fordított bővebb figyelem az orthodox papság ifjabb tagjainak látáskörét sokkal jobban kiszélesítette, mint akár a multban folytatott egyházi viták, akár a kritika vizsgálatai. Éppen mint a vadnépekkel érintkező hittérítők megvannak győződve arról, hogy az evangeliumot dogmatikus hüvelyéből ki kell fejteniök, hogy ereje legyen a szellemi élet táplálására, szintugy azok, a kik hozzáakarnak férkőzni a néphez, a nagy sokasághoz, a mely olyan mint a pásztor nélküli nyáj s a melyet oly sokáig tápláltak kenyér helyett kővel, kikerülhetetlenül arra vannak utalva, hogy sok régi formulát s egyházi szokást — valamikor elég jó harczy fegyvereket — a régiségtárban helyezzenek el s hittérítő buzgalmukat és erőfeszítésüket irányozzák az ember benső erkölcsi természetére, a bűn öntudatára, az örök szeretetben való bizalomra s az emberiség sorsának javítására —

mind oly dolgok, a melyek az „ember fia“ evangeliumának lelkét alkotják. Egy egyszerűsített s azokon az elveken alapuló keresztény vallás, a melyeknek Krisztus maga volt az apostola s megtestesülése, érheti el azt a czélt, hogy magához vonja s magánál meg is tartsa a sokaságot s a hitviták s egyházi szakadások helyére a szabadságon alapuló egység és béke áldásait helyezze. Aztán a hítéből kitérő papság száma folyvást növekszik s e kitérések indító okai nagy mértékben tiszteletre méltók. A papságban bizonyos forrongás van, a mely minden jót ígér a jövőre. Az elmék ébredeznek, az öntudat jogát követeli, az emberek több világosságért epednek. Olyan vallásra vágnak, a melyben kevesebb a babona s a kegyes materializmus. Olyan életre, a mely mélyebb erkölcsi és szellemi alapokon nyugszik s több benne a természetes őszinteség.

Nem mondhatjuk, hogy a tanult osztályok tömegesen térnének át a protestantizmusra, vagy akárcsak a theizmusra; de az egészen világos, hogy a pozitivistá rendszerek, kizáróan determinista bölcséletükkel, nem állanak többé az előtérben s nem is olyan vakmerően követelődözök. Ezeknek a rendszereknek törmelékein készül a jobb talaj, a szellemi élet gyökereinek táplálására. Az Anthropologia lassanként kiszabadult az Anatomia és Fisiologia bilincseiből s a kontár

természettudós magában, saját módszerében kárhoztatta el azt az ál-társadalom-tudományt, a mely bálványt csinált a cephalic indexből.

Az eklekticizmus elvont lélektanát most is kárhoztatják; de másfelől senki se képzei ma már, hogy az embert a kémiai retortában meg lehet magyarázni. Az elme és anyag közt fennálló régi divatu dualizmust, a melyet a scholaszticizmus a theokraczia érdekében szentesített, a tények vizsgálata megdöntötte s a monizmus tana, olykor igaz ellensúly nélkül, uralkodik a jelenkori gondolat világában. De az erkölcsi élet tényeit, a benső ember intuicióit és kötelességeit, a melyek egy jövő életet tételeznek fel, elismerek s teljesen független szellemben tanulmányozzák. A mesteri szellem ragyogó erejével vezette Boutroux a reakciót annak a Determinizmusnak csábításai ellen, a mely a régi Fatalizmusban érte el logikai csúcspontját. A fizikai tudományok eredményei körül folytatott beható tanulmányai után sikerült megállapítania azt az igazságot, hogy a természet törvényeiben magukban is benne van az esetleges véletlennek egy bizonyos eleme. Következőleg egyáltalában nem rendkívüli, vagy tudományellenes, ha a társadalmi élet tünetényeinek, vagy az egyes ember benső életének számára szintén követeljük az esetleges véletlennek ezt az elemét; ugyanazt a szabad mozgást, a me-

lyet a fizikai törvények sem töröltek el teljesen az anyag világában. Az előzmény — mondá ő — befolyás, de szorosan véve nem ok. Az idő szentesítette ellentét Materializmus és Spiritualizmus közt, abszolút és kérlelhetetlen voltában, nincs többé összhangban a jelenkori tudományos nézet állapotával. Boutroux az újkori tudományos munkák megfigyeléseinek és igazolásainak tömegéből ezt az állítást vont ki: „Tétlen és tehetetlen anyag nem létezik. Az, a mi az anyag lényegét alkotja, egyenes rokonságban van avval, a mi az elme lényegét alkotja.“ S ez az állítás valóságos világító sugár az élettani és lélektani tudományok ujraszerkesztésének bevezetéséhez. Renouvier és Pillon, többé-kevésbbé határozatlan Agnosticizmusból indulva ki, avval végezték, hogy az erkölcsi öntudat nevében megalkották a személyes theizmust. Nem lehet mondani, hogy iskolát alapítottak; de neokriticizmusok rokonszenvre talált mindazoknál, a kiknek szivükön fekszik az emberi személyiség méltóságának fentartása. S jogosan várhatják a népegyetemektől a gondolat bővülését s azokkal az erkölcsi problémákkal való megismerkedést, a melyek előkészítik a talajt a szellemi életnek és vágyainak kicsirázására és gyümölcsözésére. Ezek a népegyetemek nem utánzatai az önök University Extension mozgalmainak, hanem független bizonyosságai annak, hogy

hasznló értelmi feltételek mellett, bármilyen mélyreható legyen is a különbség más tekintetekben, az emberi lélek, ugyanazon szükségtől indítva, egyforma hangot ad, mint bizonyosságát közös eredetének. A népegyetemek nagyon féltékenyek függetlenségükre s arra a különös célra, melynek érdekében alapittatnak. Arra törekszenek, hogy önmaguk tarthassák fenn magukat s egyedül csak az emberi természet felszabadításának és kifejlesztésének szolgálatában álljanak. Nos — minél jobban meg van mivelve a talaj, annál bővebb lesz az aratás. Minél jobban kiuyilik és gazdagul az emberi lélek, annál szellemiesebbé válik s annál jobban fog ragaszkodni ahhoz a legfőbb valósághoz, ahhoz az erkölcsi tökéletességhoz, a melytől eredetét vette.

Záradéku hadd emlitem fel, mik. nézetem szerint a feltételei a vallásosság terjesztésének a mi latin fajú népünk közt. Először is, meg vagyok győződve arról, hogy ellene kell állnunk annak a kisértésnek, hogy számbeli erőnköt növeljük s aztán többségünkkel dicsekedjünk. Ez még a római egyháznak is ártott. Ez a törekvés csábította az egyházat arra, hogy a népies babonáknak kedvezzen. Megkell elégednünk avval a helyzettel, hogy mi vagyunk a kisebbség, tudva azt, hogy az erkölcsi világban nem a nagy hadtestek azok, a melyek az emberi haladás irányát

meghatározzák. A helyett, hogy aggódva tekintenénk csekély számunkra, inkább kérdezzük magunktól azt, vajjon ébren tartottuk-e a szellem; kovászt, vagy pedig gyertyánkat a véka alá rejtettük; vajjon olyanok vagyunk-e, mint a hegyen épült város, vagy visszasülyedtünk a mindennapi közepszerűség színvonalára.

Továbbá komolyan fel kell karolnunk Bunsennek, az egykori londoni porosz követnek megszivlelendő tanácsát, mert ez kell, hogy jelszavunk legyen, ha biztosítani akarjuk az evangelium uralmát a modern világban. A tanács ez: „a semita gondolatot a Japhet nyelvére kell fordítani.“ Tény hogy a modern keresztények gyakran ismeretlen nyelven beszélnek s ez ma is szintoly nagy hibák és félreértések szülőoka, mint a multban volt, a mikor a betüimádás az evangelium terjedésére és gyümölcsözésére vágzetes mythologiákat és dogmákat teremtett. A kanaáni szójárás árt az evangelium hatásának s kész fegyverül kínálkozik a gúnyolódó szellemek számára. Már az önök nagy írója, Carlyle, korát szellemi fátsultságából felrázó nagy erővel, emlékeztetett arra, hogy minden nemzedéknek kötelessége ruháját a saját természetéhez szabni s az örökkévaló igazságokat uj meg uj formákba önteni, nehogy egy más korszak kifejezéseiben megkövesülve, elhomályosuljanak s értelmüket elveszítsék.

S végre egy keresztény hittérítés sohasem lehet sikeres, ha nem lelkesíti az a szellem, a melyből ez a jelszó eredt: „vissza Jézushoz“. A vallásos ujjaszületés csak úgy ostromolhatja sikeresen a pokol kapuit, ha keresztény. A názárethi Jézus parancsoló egyéniségének élő hatalmát s páratlan vonzóerejét elhanyagolni annyi lenne, mint a terméketlen elvonások útvesztőjébe tévedni. Ha az emberiség összes törekvéseinek végcélja az, hogy minden irányu tevékenységében valami uralkodó eszmét, valami örvendetes ideált valósítson meg, hogyan mellőzhetnők *Őt*, a ki a legtisztább és legteljesebb szellemi és erkölcsi élet megtestesülése volt?

A történeti, az élő Krisztushoz való visszatérés teljességgel nem vonja maga után, hogy egy irástudó betűhöz való ragaszkodásával el-
togadjuk életiratának minden részletét, úgy a mint azt a legrégebb tanuk lelkesedése ránk hagyta. A történelmi kritika itt-ott parancsoló kötelességünkkel teszi, hogy a rideg szokatlan valóságot állítsuk az édes, elbűvölő költészet helyére. De van-e okunk a panaszkodásra? Az evangélium történelmi részei nem szolgáltatnak-e bizonyítékokat egy olyan szellemi természetről, a mely jóval vonzóbb, mint a legenda által rajzolt? Nem ez-e az a köszikla, a melyen megingathatatlan meggyőződésünket felépíthetjük, hogy nem

vagyunk a saját képzelődésünk játékszerei? Nincs-e okunk örvendezni azon, hogy egy ilyen jellem a mi emberiségünk közös világához tartozik? Nem csekély nyereség az, a mi szegény emberi nemünknek, annyi rossz szenvedély kész zsákmányának, ha saját szülötteinek egyikében felismerheti azt az idealt, a mivé az emberi nem válhatik. Nehogy megejtsen minket is az a hamis mysticizmus, a mely a katholikus kegyesség ébredésével folyvást résen van a szűzanya megjelenésére, hogv mi is a Krisztus különös megnyilatkozásaira vagy kérdéseinkre adandó egyenes feleleteire várjunk.

A Krisztus munkái által bennünk felébresztett hála és lelkesedés közepette sajnáljuk, hogy nincs köztünk jelen Ő maga, megoldani azokat a kérdéseket, a melyek oly nyomasztólag nehezdednek ránk; pedig hát egyik legbuzgóbb tanítványa hagyta ránk azt a mondását: „Jobb nektek, hogy elmenjek.“ Hogy az elvont kérdések sivatagából kimeneküljünk, csakugyan okos dolog feltenni magunknak azt a kérdést, mit tenne Jézus, ha ma és itt élne közöttünk. De csak az alatt a feltétel alatt, hogy ez a kérdés ne csábitson minket a spiritualizmus hálójába. Mert jól jegyezzük meg, ha a Krisztus megjelennék közöttünk ma, első dolga lenne levetni magáról azt a helyi és nemzeti formát, a melyben a multban

élt. Nem lenne ő többé se zsidó, se galileai, hanem lenne modern ember. S a legjobb módja megtudnunk, mit tenne ő ma, ha gondolkodás és elmélkedés által igyekszünk kiismerni, hogyan alkalmazhatnók leghivebben azokat az elveket, a melyeknek 19 száz évvel ezelőtt ő képviselője volt. Nem szabad abban a hiedelemben ringatnunk magunkat, hogy a történelem Krisztusa a modern ember öntudatával beszélne; mert 2000 év felhalmozódott tudása és tapasztalata kikerülhetetlenül módosította a modern ember szempontját.

A helyett tehát, hogy hiábavaló gyanitgatásokon törnők az eszünket, mit mondana a názárethi próféta, vagy minő megoldási módokat ajánlana társadalmi bajainkra — sokkal célszerűbb lesz, ha a Jézus érzelmeit és tapasztalatait korunk ipari, politikai és társadalmi problémáira alkalmazzuk s levonjuk belőlük azokat a következményeket, a melyek ott találhatók csirájukban az ő tanításában az isten atyaságáról s az emberi nem testvériségéről. Ha meg akarjuk nyerni az evangéliumnak a népet, a mely hannibali esküt esküdött a katholicizmus ellen, nyomatékosan kell hangsúlyoznunk a Krisztus embervoltát. Ha ezt tesszük, csak az első keresztyének példáját követjük, a kik, hogy gátat vesse-nek azoknak a gnosztikus törekvéseknek, melyek

a Krisztust egy fantom színvonalára akarták alászállítani — legelső nyilatkozataikban különösen kiemelték a Krisztus embervoltának valóságát. A mi nemzedékünket a dogmatizmus állításai felháztották s azért a hitet köztük sikeresen csak úgy terjeszthetjük, ha felhagyunk avval az állítással, hogy Jézus a vallás tárgya s e helyett azt állítjuk, hogy ő alanya annak a vallásnak, a melynek csirái az őskor homályában megvoltak, teljes virágzását Izraelnek ebben a fiában érte el. Ez a vallás abban áll, hogy az ember hitét a legfőbb szeretet elvére, tehát a mennyei atyára alapítjuk. Hogy vigasztaló erőt és buzdítást merítsünk magunknak, csélszerűbb és hathatósabb szavakat nem vehetnénk ajkunkra az önök egyik vértanújának ezen nemes felkiáltásánál: „Légy ember Ridley, mi Isten kegyelméből olyan fáklyát gyújtunk Angliában ezen a napon, hogy soha sem fogják többé kioltani.“

VIII.

A szabadelvű protestánsok missiója a kath. népek között.

Reville János párisi tanártól.

Ezen gyűlés Tanácsának felhívására néhány általános észrevételt kívánok tenni a szabadelvű protestantizmusnak a róm. katolikus népek közötti missiójára nézve. Általános észrevételeket mondom, mivel határozottan megjelölni egy ily missiót teljes lehetetlen. Azok a feltételek, a melyek között a protestánsok befolyásukat gyakorolhatják, a különböző országokhoz és társadalmi osztályokhoz képest nagyon különbözők. Nagy tévedés azt hinni, hogy különböző faju, különböző miveltségű és különböző értelmi tehetséggel bíró emberek vallásos nevelésére ugyanazon egy módszert lehet használni. A keresztény missióknak viszonylagos fogyatékosága — értem azt a nagy aránytalanságot, a melyet az ezekre fordított erő és az elért eredmény között tapasztalunk — mutatja, hogy mily hiányos ez a módszer.

Oly nép között, a mely még szorosan hozza van kötve a róm. kath. hithez és a melynek szellemi gondolkozása még nincs kifejlődve, lehetetlen valamely komoly szabadelvű protestáns propagandát üzni. Nem értik és nem érthetik meg az abban foglalt kérdéseket éppen úgy, mint a hogy algebrát nem lehet tanítani olyan valakinek, a ki még az egyszerű szorzáshoz vagy osztáshoz sem ért. Önök nem képzelhetik minő badar gondolatok vannak elterjedve a protestánsokról bizonyos országokban, a hol őket nem ismerik és a hol őszinte, de tudatlan papok a legrettenetesebb legendákat terjesztik felőlők. Protestáns és istentagadó náluk egy jelentőségű és a szorosan vett hatholikus hit szerint minden protestánst kiakolbolítottnak tekintenek, azaz olyanak, a ki kárhozatra és a pokol örök kínjaira van ítélve.

Ilyen helyeken egy szabadelvű protestánsnak nem lehet reménye az iránt, hogy egyetlen lelket is megnyerjen a maga szabad és felvilágosult vallásos hitének. Ezek nem tudják méltányolni, sem a világosságot, sem a szabadságot. Szorítkozzék munkálkodásaival ilyen helyeken társadalmi kérdésekre és hasznos vállalatokra, távol vallásos szervezetek alapításától, történeti és tudományos ismereteket terjesztve, a melyek bizonyosságául szolgálhatnak a hagyományos katho-

likus hit ferdeségének. Igyekezzeék ezen embereknek értelmi felfogását megváltoztatni és ez által egy alkalmas talajt készíteni elő, a melyben később a szabad és öntudatos valláshit megfogamszhatik és megérhet. A protestantizmus csak olyan katolikusokra gyakorolhat némi befolyást, a kik már emancipálták magokat saját egyházuk tekintélye és hite alól s a tapasztalásból tudjuk, hogy ennek az emancipationnak olyan országokban, a melyekben nincs erős protestáns szervezet, a legjobb eszközei az állami iskolák és a demokraczia. De egy katolikus még nem lesz protestánssá az által, hogy saját egyháza alól emancipálja magát. Előhaladott és nagy műveltséggel bíró országokban nagy számban vannak ilyen emancipált lelkek, különösen a férfiak között. Nagy részök ezeknek szabad gondolkozók lesznek, a mi természetes következménye katolikus neveltetésöknek. Gyermekkorukban ugyanis arra tanították, hogy nincs más vallás, mint a kereszténység, hogy a kereszténység és katolicizmus egy jelentésűek, hogy a katolikus egyházon kívül senkinek sincs joga magát kereszténynek nevezni. A mikor aztán arra a meggyőződésre jutnak, hogy a katolikus tan és a katolikus egyház tekintélye össze nem egyeztethető a modern szellemmel és modern tudománnyal, ebből természetszerűleg azt követke-

tetik, hogy ők többé nem keresztények és egy pozitív vallást sem vallhatnak. Ebből kifolyólag a protestántizmus ellen vannak hangolva s nem is vesznek fáradságot magoknak arra, hogy azt tanulmányozzák. Mindazáltal legtöbben, ezek közül a szabad gondolkozók közül, nem vallástalan emberek; legtöbben közülök hisznek Istenben és némelyek a jövő életben is. A legjobbak közülök, a kiknél a szabadság nem fajult el szabaddossággá, az erkölcsi eszménynek élnek. Mi az oka mégis, hogy oly kevesen lesznek belőlök protestánsokká?

Ennek az oka nemcsak az, hogy szerintök a protestáns isteni tisztelet, főleg a kálvinistáké, igen rideg, nem aestetikus, mondhatni unalmas; mert valamely protestáns egyházba léphetnének a nélkül, hogy kényszerülve lennének annak minden isteni tiszteletében résztvenni. Ennek oka főleg az, mivel a protestantizmust a vallás problémája tökélytelen s bizonyos tekintetben eltévesztett megoldásának találják; mivel visszatetszést éreznek annak bibliai és dogmatikai álláspontjával szemben; mivel az gyakran csak a katolikus egyház egyszerű utánzásának tűnik fel ennek szépsége és fönségessége nélkül. Azt mondják, hogy a pápa jármát és a papok zsarnokságát lerázva magokról, nem érdemes dolog, hogy egy könyvnek vagy a theológusok egy csoportjának

vessék alá magokat, a kik ép oly türelmetlenek imaházaikban, mint a katolikusok az ők székesegyházaikban. Szerintök a szabadelvű protestantismusnak kettős missiót kell teljesítenie, közvetve az iskolázás, közvetlen hitőknek egy szabad, türelmes, széles alapon nyugvó hitnek terjesztése által, a mely független a hagyományos dogmától, de teljesen át van hatva a próféták és az evangelium nemes szellemétől.

Mily gyakran hallottam, hogy emanczipált katolikusok egy szabadelvű lelkész által házasságkötéseknél vagy temetéseknél tartott vallásos szertartás után így szóltak: „Ez az én vallásom is.“ Sajnos, hogy az ily benyomások gyakran felületeseek. Sok más tekintet visszatartja őket, hogy egy protestáns egyházhoz csatlakozzanak. Anyagi érdekek, családi viszonyok, főleg nejeiknek a befolyása, a kik a katolicismushoz vannak lánczolva, megakadályozzák ebben. És ha vonzalmuk a protestantismus iránt komolyabb is, ha a protestantismust jobban megismerni óhajtják, csakhamar rájőnek, hogy a legtöbb protestáns szintén orthodox, nagyon meg vannak oszolva s meg vannak hasonolva egymás között felekezeti eszméik, egymással szembe állított hitcikkeik miatt, a mi egyáltalán nem épületes dolog. Miért tennék hát ki magokat mindazoknak a nyughatatlanságoknak és társadalmi kellemetlenségeknek, a

melyeket egy katolikus országban a protestáns egyházba való áttérésökkel magokra vonnának? Jobbnak tartják ott maradni, a hol vannak, megtartva magoknak egyéni meggyőződésüket, főleg miután a katolikus egyház mindazon országokban, a hol tekintélye vitássá van téve, mindaddig nagyon engedelkeny a vélemények iránt, a míg az élet legfontosabb körülményei között nem vonjátok ki magatokat külső szertartásai alól.

Itt kell gyakorolnunk személyes befolyásunkat s azon kell igyekeznünk, hogy megmutassuk, hogy a katolikus befolyástól csak úgy óvhatják meg magukat jövőben és szellemi szabadságot csak úgy biztosíthatnak maguknak és családjuknak, ha szabadelvű protestáns nevelésben részesítik, a helyett, hogy azokat vallásos nevelés nélkül hagyják vagy katolikus nevelésben részesítik, a melyet szüleiktől megvetni tanulnak. De a szabadelvű protestántizmus missiója nem egyedül abban áll, hogy az unitáriusok részére, vagy a mint mi azokat a Continensen nevezzük, a modern vagy szabadelvű egyház részére új tagokat szerezzen. Mindenütt, s különösen a katolikus országokban, legyünk mi a kovász a tésztában, arra törekedvén, hogy szüntelen új, tanulságos és reformátori szellem lüktessen, a mely azokat, a kik nem protestánsok, magas erkölcsi színvonalra, szellemi életre, az igazság

iránti szent tiszteletre, az Isten és embertársaik
iránti rendithetlen emberszeretetre, szóval, mind-
arra képes legyen fölemelni, a mi Jézus szerint
a törvényben és a prófétákban foglaltatik. Egy
szabadelvű protestánsnak nemcsak egy templom,
hanem a szellem emberének kell lenni. Hason-
lóan a mi megváltónkhoz, nekünk bátran és bőven
kell vetnünk. A mindenható megnöveli és meg-
érleli a magot, mert a szabadelvű protestántizmus
a modern korszak igaz vallása. Már is számosan
vannak unitáriusok a világon, a kik nem tagjai
valamely unitárius egyháznak és a mint az évek
haladnak, még többen lesznek.

IX.

A protestáns theologiai iskolák Franciaországban.

Dr. Bonet-Maury G. párizsi tanártól.

Ügytársam, Réville János tanár, Franciaországban a római katolikus nép közt való belső missio égető szükségéről beszélt önök előtt és kijelölte a különös feladatot, melyet nekünk, szabadelvű protestánsoknak ott végre kell hajtanunk. Mialatt önök az ő felolvasását hallgatták, talán ezen kérdések merültek fel elméikben: „Honnan vegyük az embereket erre a feladatra? és hol lehet arra a missiora alkalmas predikátorokat nevelni?” Szeretnék felelni mindkét kérdésre néhány szóval.

Az első kérdésre könnyű a felelet. Hogy a protestáns izenetet a római katolikusoknak átadják, arra legalkalmasabbak azok a római kato-

likus világi emberek vagy éppen papok, a kik komoly és tanult szabad protestánsokká lettek.

Először abból az okból, mert ők a saját és többnyire keserű tapasztalatukból, ismerik az utat, a melyik a szolgaság földjéről a lelkiismeret szent és örömteljes szabadságára vezet. Vajjon a reformáció kezdeményezői is, mint Luther és Vermingli, nem voltak-e szerzetesek, vagy éppen papok, miként Kálvin és Zwingli? Másodszor abból az okból, mert ők oly nyelven beszélnek, a mely korábbi hitbeli társaik előtt érthetőbb. Mintegy tizenkét év előtt a római katolikus papság között nagyon feltűnő mozgalom keletkezett, a mely a római katolikus egyházból a legjobb emberek egész sorát ragadta magával, minthogy tovább nem tűrhették a csalhatatlan pápa igáját. Attól az időtől fogva minden évben tizenkét pap, vagy szerzetes, ment át Montauban-ba, vagy a párisi theologiai fakultásra, hogy tanácsot kérjen, vagy hogy mint tanuló felvétessék; és némelyek közülök a legtehetségesebb és legszabadelvűbb predikátorai lettek az evangéliumnak.¹

És most jöjjünk a második kérdéshez : Ezen belső missionak ügyvivői hol neveltessenek? Pe-

¹ További adatokért lásd «Le Chrétien Français» cz. heti lapot, a melyet tiszt. A. Bourrier ad ki.

leletem, hogy a mi protestáns theologiai iskoláinkban.

A hugonották, a mi ősatyáink nagy súlyt fektettek kollegiumaik és akadémiáikra. Az elsőt Kálvin János alapította Genfben. Önök ismerik Saintonge néhány egyházához intézett következő mondását, midőn azok papokat kértek tőle: „Küldjete nekünk fadarabokat és mi mint nyileket küldjük nektek vissza.“ Miután istentiszteletük és önkormányzatuk elismerését IV. Henrik által a nantesi edictumban biztosították, az iskolák egész sorát állították fel és nem kevesebb, mint hat akadémiát vagy egyetemet különösen papjaik nevelésére Montauban, Saumur, Sedan, Die, Montpellier és Orthez városokban. Ezen theologiai iskolák közül csak kettő, a genfi és montaubani élte túl a protestáns istentisztelet eltörlését XIV. Lajos alatt. Egy másik csak közelebbről, 1877-ben alapított Párisban, a strasburgi helyett, a melytől Elsass elfoglalásakor megfosztattunk volt. Figyelemre méltó, hogy a mi theologiai iskolánkat a francia köztársaság segélyezi, mialatt a Sorbonue és más négy római katolikus theologiai fakultás megszüntettetett. Azonfelül a genfi iskola, ámbár Svájcához tartozik, Franciaország protestáns gyülekezetei számára leendő lelkészek nevelésére vállalkozik.

A mi az iskolánknak a dogmához való vit

szonyát illeti, figyelemre méltó, hogy csak egy fakultások volt hajlandó aláírni az orthodox hitvallást az 1872. évi zsinaton; sem a genfi, sem a párisi fakultás nem vetették magukat alá semmiféle hitvallás igájának.

Álljon itt néhány számadat oly czélból, hogy fogalmat szerezhessenek önök ezen iskolák fontosságáról, Genfnek hat theologiai tanszéke van, azon kívül öt vagy hat philosophiai tanszéke és ötven tanuló. A tanárok többsége nem aláíró (non-suscriber), vagyis szabadelvű. Ez az iskola, melynek a régi hugonottáktól alapítványai vannak, még a párisi fakultásunk tanulóinak is ad ösztöndíjat, hogy Németországba mehessenek theologiai tanulmányaik kiegészítése végett. Montauban a theológiára hat ösztöndíj van, azonkívül négy ösztöndíj a philologyára és philosophiára és körül-belől hetvenöt tanuló, a kik legnagyobbbrészt orthodox gyülekezetekhez tartoznak. Alapításának háromezredes évfordulóját a legközelebbi június hó 4-én fogja megünnepelni. A párisinak tíz ösztöndíja van, hét rendes tanára, és három ugynevezett Maitres de conferences, körül-belől hatvanöt tanulóval. A tanárok felerésze lutheránus, másikele presbyterianus, A nagyobb rész szabadelvű hajlamu. Ezt az eredményt a mi néhai dékánunk, Auguste Sabatier, a ki ámbár a legszoro-

sabb orthodoxiában nevededett, mégis onnan csaknem mind unitárius került ki, a mennyiben a bibliai vizsgálódásokban a tökéletes szabadságot az apostoli evangelium iránti hűséggel kiegyeztetni igyekezett. A dogmákról, mint a keresztényhit részletező és magyarázó jelképeiről alkotott felfogását, mesterileg fejezte ki a „Vallás. philosophiájának vázlatá” czimű munkájában. Sabatier nemcsak kimagasló theologus volt, hanem ragyogó tollú író és igen jó ember. Mint dékánnak, nekie sikerült, hogy belőlünk, a párisi fakultás legkülönbözőbb nézetű tanáraiból egy oly testvéries családot alakítson, a mely ugyanazon egy célra, t. i. a Krisztusnak az emberiségben való szolgálatára szenteli magát. Ámbár már meghalt, mégis beszél hozzánk. Mi fentartjuk az ő elvét, a mely oda irányul, hogy neveljük tanítványainkat az Isten és az ő prófétái tiszteletében, de tartsuk meg a teljes szabadságot a biblia betűivel való foglalkozásunkban.

Nem tudom jobban kifejezni önök előtt a mi szabadelvű tanárainknak módszerét, minthogy idézem Stevenson R. L. következő szavait: „Mint becsületes emberek, bármit tanítunk, legyen az jó vagy rossz, az Krisztusnak nem befűszerinti tanítása. A mit ő tanított, az nem szabályok törvénykönyve, hanem uralkodó szellem, nem igazságok, hanem az igazság szelleme; nem nézetek,

hanem nézet. A mit ő felmutatott előttünk, az a lélek magatartása.“

No már éppen ez az, a mit mi tanítványainkból akarunk csinálni; embereket, a kik nem dogmai formulákkal vannak telítve, hanem Krisztus szellemével, és a kik Isten országának a földön való terjesztésére szentelik magukat.

X.

A katholicismus elleni harcz Belgiumban.

Hocart Jakab brüsseli lelkésztől.

Hogy a rendelkezésemre álló idő alatt tárgyamról lehető teljes képet nyújthassak, előre kell bocsátanom, hogy Belgiumban a katholicismus elleni harcz három irányban nyilvánul: politikai, philosophiai és vallási irányban.

I. Ez a harcz mindenk fölött politikai kell, hogy legyen. A katholikus felfogás az államnak az egyház alá rendelését követeli, mert a vatikáni tanács szavai szerint: „az államnak nincsen nagyobb kötelessége, és nincsen vallásosabb feladata, minthogy minden eszközével támogassa az egyházat, az igazságnak ezen oszlopát.”

Olyan országban, a mely nagyobbára katholikus, a papság törekvése szükségképpen oda irányul, hogy a kormány tisztán katholikus legyen. A belga papság törekvése kezdettől fogva mostanig ez volt. Kétségtelen, hogy az 1830-iki heves forradalomban való részvételre főleg az oraniai ház protestánssága elleni gyűlölet és a

hollandiai protestáns befolyástól való félelem ösztönözte. A forradalmi mozgalom első hevében az állam alkotmánya a legliberálisabb szellemben készült és a hatholikus párt még csak meg sem kísérelte az alkotmányos szabadság ellen való szegülést. Az ilyen kísérlet heves megtorlásra indította volna a mérsékelt és névleg katholikuskok nagy számát. Mindamellett és főleg IX. Pius 1864. évi encyclicájának és syllabusának kibocsátása óta, ezeket a szabadelvű intézményeket, a buzgó és hívő katolikusok csak úgy tekintik mint szükségképeni és elkerülhetlen rosszat, a melyet most tűrni kell, mivel az idő el van fajulva.

Jóllehet elismerik, hogy eszményök, a katolikus állam és katolikus nemzet, már meg nem valósítható, mégis a papság reménykedik s azon dolgozik, hogy bár a jövőben megvalósíthassa. Erre legjobb eszköznek az ifjuság, tehát a jövő nemzedék nevelését tekintik. Innen van az a nagy harcz, a melyet a nyilvános iskolákban a vallás tanítása miatt Belgiumban a katolikusok és ellenfeleik a liberálisok, radikálisok és sociálisták folytatnak. „A vallást tanítsák az egyházban és a családban s a nyilvános iskolák legyenek semlegesek,” így szólnak a nem-katolikusok.

A liberális pártnak ide irányuló törekvése

1879-ben a közvélemény támogatásával találkozott, s épen ez okozta bukását 1884-ben. Azóta a katolikusok állandóan előnyben vannak s rendre több törvénnyel szabályozták, hogy az elemi, felsőbb és polgári iskolákban a róm. kath. papok kötelesek tanítani a vallást. A melyik szülő másképpen akar gondoskodni gyermekei vallásos oktatásáról, köteles egy előirt minta szerinti folyamatot nyújtani be, s igen természetes, hogy az olyan szülők, a kik némileg függő viszonyban vannak, inkább annyiba hagyják az egészet, hogysem nyilvánosan fölhívják a figyelmet katholicismus ellenes hajlamukra. A törvény arról is gondoskodik, hogy a tisztán katolikus kézben levő és szerzetesrendi tagok által vezetett magán iskolák is nyilvános joguaknak tekintessenek. Ebből látszik, hogy 1884 óta mostanig a nyilvános iskolai vallásoktatásból a katholicismus jól kivette a maga részét.

II. A katholicismus elleni harcz philosophiai irányzata jelenleg nem nagyon hatékony. Most inkább társadalmi, mint philosophiai kérdések vannak felszínen, s az eredmény nem nagyon ragadja meg a szabadelvű keresztény elméjét.

A philosophiai harcz három körben foly: az egyetemen, a szabadkőművesek és szabadgondolkozók társaságában. A négy belga egyetem közül a genti és lüttichi állami ellenőrzés alatt

van; a brüsseli és löweni független. Brüsszelben van még egy felsőbb tanintézet, melyet újegyetemnek neveznek, ámbár ott a tudományoknak csak bizonyos ágait tanítják. A genti és lüttichi tanárokat a kormány nevezi ki, s értesülésem szerint philosophiai előadásaik nagyon körültekintők. Nagyon vigyáznak, nehogy összeütközzenek a catholicismussal. A löweni tanárokat mindenki az egyház alázatos hiveinek tekinti; de én találkoztam egy orvossal, a ki egyénileg materialista elveket vallott, hanem mint egyik tanszékre pályázó, hevesen védte a hitet. Természetesen ezek a tanárok csak katolikusok lehetnek, bárhogy is gondolkoznak egyénileg.

Jelenleg tehát csak a brüsseli egyetemen és az úgynevezett újegyetemen lehet szó nem-katholikus jellegű philosophiai tanításról. Az előbbi egyetemen Tiberghien tanár Krause pantheista rendszerét tanította, de követői közül némelyek a positivismus felé hajolnak, s a természettudományok ifjabb tanárai közül sokan határozottan materialisták. Az újegyetemen a tanítás teljesen positiv alapon nyugszik.

A szabadkőműves páholyok, számszerint tizenkilencz, határozottan katolikus ellenesek, s a theismus hivei fogyóban vannak, míg ellenben a positivismus és materialismuséi növekednek. Ugyanez mondható a szabadgondolkozók társa-

ságairól, melyek inkább a nagyvárosokban vannak. Belgiumban a szabadgondolkozó (freethinker) azonos a materiálistával. Ezek a társulatok felolvasásokkal és kiadványaikkal szoktak működni, de jelenleg nem nagy a működésük. A papság iránti ellenszenvöket leginkább azzal mutatják ki, hogy temetésüknél nem engedik meg szereplésüket.

Sajnálni lehet, hogy a katholicismus elleni reakció az egyháztól elszakadókat oly nagy számban tereli a positivismus és materialismus szélsőségeibe. Ezért a túlzó ellenhatásért a romanismus középkori dogmai rendszere és durva babonái a felelősek. De másfelől ez a szélsőség az egyháznak segítség is. A papság állandóan azt hangoztatja, hogy a katholicismuson kívül csak a hitetlenség lehetséges, s hivei, a kik sokat nem hisznek el a látottakból és hallottakból, szintugy gondolkoznak.

Sokkal jobb megnyugodni azon, a mi van, hogysem egészen vallás nélkül lenni. Így gondolkoznak. És a philosophia Belgiumban ezért tehetetlen a katholicismus ellen.

III. Már többen kimutatták, hogy Belgiumban nemcsak a katholicismus és materialismus között van választás. Ezzel a kérdéssel a katholicismus elleni vallásos küzdelemhez jutottunk, mely egyszersmind harcz a vallástalanság ellen.

Az utóbbi 60 év alatt sok lelkes és odaadó munka hajtattott végre ebben az irányban.

Nem említvén a csekélyszámu plymoth-testvért, üdvseregtagokat, theosophistákat és spiritualistákat, ezen a téren vezérszerep az evang. egyházak Uniója és a belga keresztény misszionárius egyház kezében van. Az elsőnek van tizenhat egyháza, tiz missio állomása, tizenkilencz papja és nyolcz evangelistája (káplán). A hivek száma nincs kimutatva.

A második jelentékenyebb. Van harmincznégy egyháza, nyolczvan missioállomása, harminczhat papja, három evangelistája, 5993 felnőtt és 3280 kiskoru tagja. Az utóbbi tiz év alatt hat új egyházzal és 1076 taggal, évenként 107-el szaporodott. Ez a mozgalom csaknem kizárólag a francia nyelvű területeken a munkás nép között foly.

A flamand területeken számot tevő eredményről nem lehet beszélni. A tizenhatodik százban történetekkel éppen ellenkező a helyzet a flamandok között, a kiken most a papok tetszés szerint lovagolnak és a kik jóval ellenségesebb indulattal vannak a protestánsok iránt, mint a vallonok.

Emlitém, hogy az orthodox protestántismus hivei jobbra a munkásnép közül kerülnek ki. Szabály szerint a miveltebbekre nincs hatása az

orthodox theológiának. Ez vezette jeleseiket, Quinet Edgart 1858-ban, De Laveleye Emilt és D'Alviella Goblet grófot husz év múlva, arra a gondolatra, hogy a szabadelvű kereszténység inkább számíthat sikerre a miveltebb osztályokban. Midőn ezek közül az urak közül egy néhányan kiváltak és hajlandóságot mutattak a kísérlet megtételére, e sorok írója lemondott a methodista egyházban elfoglalt papi állásáról 1881-ben s elhatározta, hogy erejét erre a kísérletre fogja szentelni. Brüsszelben szerveztek egy gyülekezetet úgy nyolczvannyolcz felnőtt taggal, Gentben egy másikat félannyival. Azóta a szabadelvű kereszténység széleskörben ismertté lett, köztiszteletben és hivatalos elismerésben részesült. De, nem tagadjuk, nagyobb sikerre számítottunk s azt hittük, hogy az unitárizmus főelvei körül sokkal többen fognak csatlakozni. Nagyon nagy és sok irányu nehézséggel kellett szembeszállanunk. Sokat küzdöttünk, hogy alkalmas köztermet kapjunk istentiszteleteinkre, pénzügyi nehézségek, hivatalos zaklatások s mindenek fölött erkölcsi és szellemi akadályok állottak útunkba.

Az erkölcsi akadályok között igen gyakran fordul elé a jellem és bátorság hiánya. A katólikus egyháztól elidegenült theista nézetűek között magán uton sokan kifejezték irántunk való rokonszenvüket, de az egyház politikai és társa-

dalmi nagy befolyásától való féltükben távol maradtak. Számot vetettek, hogy mit kellene fölálldozniok, ha a szabadelvű keresztények közé sorakoznak, s elviselhetlenné találták.

Ez nyilván azt jelentí, hogy vallásos hitök és lelki vágyódások igen gyenge, hogy szivökben kevés hit és sok közöny van a magasabb rendű élet iránt. Hogy e rajzot befejezzem, még azt is hozzá kell tennem, hogy ebben az országban a nagymértékű közönyösség minden vallásos haladásnak legnagyobb akadályja. Egyik felől ott látjuk a buzgó katolikusokat, másik felől az elszánt és bevallott szakadárokat, a szabadgondolkozókat és másokat. A kettő között van az a tömeg, a mely nem törődik semmi philosophiai felfogással, sem semmi vallásos hittel, hanem csak a pénzzel, állással és élvezettel.

Ennek a közönyösségnek nagy része az egyház kebelében van. A nagy tömeg oly keveset érdeklődik a vallás iránt, hogy nem is álmadozdik az egyháztól való elszakadásról, miután a látszólagos és névleges odatartozás sok előnnyel jár. Olyanok ezek, mint a feneketlen hordó, a mely soha sem telik meg, bármédig töltik.

Mindebből a tanulságból a protestantismus Belgiumban nem sokat nyert. Hat millió lakós között egy pár ezer protestáns, a mely ismét sok ághoz tartozik, nem sokat ér.

A katholicismus kebelében sem veszek észre semmi olyan jelt, a mely haladásnak volna nevezhető. Franciaországban a papok százával léptek ki az egyházból, egészen öntudatos elszántsággal, Belgiumban Renard geologus tanár esete páratlanul áll.

Liberalis katholicismusról sincsen szó. A kath. egyház haladó tagjai a társadalmi mozgalomba merültek bele s ott a keresztény demokracia terén munkásságokat fejtik. Ezalatt a zárdák szaporodnak és gazdagodnak. Brüsszelben az én lakásom közelében közelebbről több hatalmas zárdaépületet emeltek szemem láttára. A babonás vak buzgóság, mely a Szent József, Szent Antal, a prágai kis Jézus nevével hozakodik elő, virágzik és seprí össze a pénzt. Ha a valódi kegyeseket mind számításba veszem is, azt kell mondanom, hogy a szellemi vallás hiveinek száma az egyházban nagyon elenyészőben van.

Igy hát nyilvánvaló, hogy Belgiumban a protestantismus mellett harczoló helyzete nem is könnyű, nem is kellemes, miután egy hatalmas egyház s e mellett a pozitívismus, meterialismus és indifferencia áll szemben vele. Mit tehet az ők kicsiny seregök ekkora nagy és ellenséges táborral szemben.

De, Istenben vetett hittel mégis remélik, hogy Belgiumban is el fog jőni az ideje a lélek

mélyebb szükségei érzetének. Ők csak folytatják a küzdelmet türelemmel s meg vannak elégedve, ha tisztelettel azok közé a kevesek közé sorakozhatnak, akik a pusztában prédikálnak és készítik az élő Krisztus leendő eljövételének útját.

XI.

Három évszáz Kálvin után: a szabadelvű protestantismus Svájcban a huszadik évszáz kezdetén.

Dr. Montet Ede tanár és a genfi theologiai fakultás
dekánjától.

A német Svájcban Zwingli az ő merészebb vallásos felfogásával bizonyos határig a szabadelvű protestantismus előfutárja volt. A francia Svájcban ellenben Kalvin, kinek szigorú hite és vallásos lelkilete Genfét a francziául beszélő országokban a reformáció propagandájának központjává tette, erre a reformációra a dogmai szűkkeblűség és egyházi türelmetlenség bélyegét nyomta rá. Castelléon, ki Kalvin életében Genfben nem maradhatott, volt a legkiválóbb ama hősök közt, kik ez időben a vallásos gondolkozást a hagyomány járma alól felszabadítani igyekeztek.

Ez időtől fogva a szabadelvű vallásos mozgalom tovább folyt s a svájci protestáns egy-

házak történelmében — a körülmények, alkalmak és helyiségek szerint változó sorsban — magát érvényesíteni igyekezett; s bármi lett légyen is sorsa, az az áram, mely a vallást napjainkban élvezhető teljes szellemi szabadság felé sodorta, mindig érezhető s észrevehető volt. Bizonyos azonban az, hogy a hit és egyház terén a szabadelvű szellem valójában csak a 19-ik évszáz folyamán virágzott ki.

Vizsgáljuk meg tehát futólag a 20-ik száz hajnalán, vagyis több mint 300 évvel Kalvin után a svájczai szabadelvű protestántismus helyzetét; s állítsunk össze, úgyszólván, egy rövid zárszámadást arról a vallásos haladásról, mely ez országban egy század alatt eléretett.

Züriché a dicsőség a német Svájcban, hogy a vallásos szabadelvűség zászlóját magasan tartotta. Zürich szereplése e tekintetben 1839-ben, Dr. Straussnak e városban történt letelepedésével kezdődik. Ha tán Dr. Strauss az által, hogy a szabadelvű protestántismushoz az utat megnyitotta, egészben véve csak nemleges és romboló munkát végzett: Biedermann, a ki szintén a Hégelféle bölcsélet alapelveiből indult ki, az új dogmatika megteremtője lett. A lapnak, mely ez időben az egyházi téren a hitvallások rendszerét hatalmasan ostromolta, czime volt: „Die Kirche der Gegenwart.“ (A jelen egyháza.)

Az orthodoxia és liberálismus között egy középpárt állott elé, mely nézeteit a *Kirchenblatt*-ban fejtette ki; ennek a békítő pártnak fő képviselője volt a theologus Hagenbach.

Egy néhány évi csend után a német-svájci protestáns egyházban a szabadelvű és conservatív elemek között a küzdelmet ismét megkezdette Lang, a szabadelvű dogmatista. A berni theol. fakultás volt ekkor az új iskola erős vára. A baloldal által kifejtett erő és befolyás ez időtől kezdve túlsúlyra emelkedett, s az egyházi törvények szabadabbá tételét a különböző kantonokban eszközölte (1870—74). A béke-párt sem késett ugyanezen ösvényre lépni, s szintén elvetette a hitvallások kényszerítő formuláit.

A 19-ik évszáz utolsó negyedében ott találjuk egymás mellett: a jobbártot, mely a hitvallások elvét tartja minden egyházra nézve az elengedhetetlen alapnak; a balpártot, képviselve egymás után a „Zeitstimmen“ és a „Schweizerisches Protestantenblatt“ által; és a közép- vagy békítő pártot közlönyével, a „Kirchenblatt“-tal.

A 20-ik száz kezdetén úgy találjuk, hogy ez a három irányzat ma is fenáll, de a megkülönböztető vonások s szétválasztó határvonalak kevésbé élesek, mint 25 évvel ezelőtt. A párt-szellem enged a szabadelvű vallásos szellemnek s ez mindinkább és inkább behatol ama csopor-

tokba, melyek befolyásával szemben eddig többé-kevésbé idegenek maradtak.

Napjainkban a theologiai tanítás mezején a szabadelvű protestántismus fényesen van képviselve a zürichi és berni egyetemeken. Magasan emelkedik ki — az emberbaráti és erkölcsi intézményekkel való összeköttetésében — Zürichben a Pastor Bion neve; ő az alapítója a „vörös kereszt nővérei“ társulatnak, mely társulat minden felekezeti jelleget nélkülöz, s melynek tagjai a zürichi, winterthuri és st.-galli kórházakban munkálkodnak. Pastor Bion e társulat számára, mely 1882-ben alakult és az ettől függő intézetek javára 800,000 frankot gyűjtött. A német-svájczi szabadelvű protestántismus a mértékletlenség és más társadalmi bajok ellen folytatott küzdelemben is kiváló szolgálatot tett és tesz.

Svájcz ezen részének szabadelvű vallásos mozgalmában még két tényre kell felhivnunk a figyelmet, melyek terjedelemre ép úgy mint a protestánsok létszámára nézve a legfigyelemre méltóbbak.

Először is és mindenek fölött meg kell említnünk „a szabadelvű kereszténység svájci egylete“ alapítását 1870-ben. Egy messzire terjedő társulat az, mely a legtöbb protestáns kántonba mint Baselbe, Bernbe, Argaubá, Soleurébe, Appenzellbe, St.-Gallenbe, Zürichbe és Genfbe kiá-

gazik, s mely bizonyára egyike a protestáns liberálismus nagy erőinek.

Másodszor meg kell említenünk „a protestáns missiók általános társulata“ megalapítását (1884-ben), melynek jelenlegi főhadiszállása Berlinben van, de a melynek alapításában a svájci szabadelvű protestántismus kiváló szerepet játszott. E társulat arra törekszik, hogy missionáriusi vállalatokat létesítsen szabadelvű irányban, de úgy, hogy a nem keresztény népek vallásait is tiszteletben tartsa s az igazságnak azokban található elemeit föleleveníti és meglelkesíti. Eddigelé e társulat csak Kinában és Japánban támogat missionáriusokat.

A francia Svájcznak három különböző kantonában a szabadelvű vallásos mozgalom folyamata nagyon változatos. Neuchâtel foglalja el az első helyet ama harcokban, melyek Svájcnak e részében a szellemi szabadság érdekében vívottak. 1869-ben a felvilágosult világiaknak egy csapattja, F. Buisson tanár vezetése alatt feledhetetlen küzdelmet kezdett az orthodoxia ellen Neuchâtelben, mely eddigelé e kantonban a nemzeti egyház elvitázhatatlan feje. Buisson tanár a vallásos szabadelvűség leghaladottabb típusát képviselte. E küzdelem eredménye volt egy új egyházi törvény elfogadása, mely a lelkesek számára a hit dolgaiban a lelkiismeret

szabadságát kifejezetten biztosítja. Ezen szabadelvü mozgalom ellen azonban oly reactio támadt, melynek makacsságával csak terjedésének gyorsasága ért fel, s egy önálló egyház öltött alakot, mely az orthodoxia lobogóját erős kezekben tartotta. Ez időtől kezdve, ha Neuchâtel kantonban a szabadabb vallásos elvek tettek is némi haladást, nem tagadhatjuk, hogy azokat nyíltan csak kevesen s csak egyesek vallották, ezeknek azonban a követők nagyobb számát maguk köré tömöríteni eddigelé nem sikerült.

Vaud-Kanton, mely Vinet-et szülte, arra látszott hivatva lenni, hogy ezen kitűnő theologus támogatása mellett határozottan a vallásos szabadelvűség ösvényére lépjen. Hisz, vajjon nem Vinet mondotta-e, hogy „a protetáns ember — a szó legszélesebb értelmében véve — az az ember, a ki vizsgálódik, mielőtt meghódolna?” Lehetne-e ennél találóbban határozni meg a vallásos szabadelvűséget? És mégis ugyanaz történt Vaud-Kantonnal, a mi magával Vinettel. Vérmérsékleténél és türelmességénél fogva, a mely a 16-ik évszáz reformációját Bernből beszállította, a helyett, hogy a saját talajából önként hozta volna létre, ez a kanton — a vallásos szabadelvűség behatása daczára is — mindig külön állva s elválasztva élt és maradt Svájc többi részének szabadelvü egyházaitól.

Mikor 1837-ben Vinet a lausannei theol. fakultáshoz tanárrá választatott, az *evangeliumi újjászületés* hirdetésének néhány gyengébb pontját merészen megtámadta. Mikor azonban 1839-ben a vaud-i tanács eltörölte a helvét hitvallás aláírásának eddigi kötelezettségét, Vinet ellene mondott annak, hogy a polgári hatalom a hit birodalmába beleavatkozzék. De a mikor 1847-ben a papság egy részének a kormány némely politikai intézkedései miatt történt lemondása után, arról volt szó, hogy az új egyház úgy szerveztessék, hogy abba az állami ellenőrzés bele ne vegyülhessen: Vinet e szervezet alapelveül oly szabad és merész hitvallást indítványozott, hogy az új gyülekezetnek több tagját megdöbbsentette. Vinet individualista volt a szó legteljesebb értelmében, és ez a subjectivismus őt jóval tovább is sodorhatta volna; de környezete s mérsékelt természete nem engedte, hogy az orthodoxiától elszakadjon. Vinet az orthodox egyházban maradt, jóllehet sem értelmi felfogása, sem meggyőződése szerint nem volt tényleg orthodox.

Általánosan szólva, Vaud kantonban a protestantismus ép úgy viselkedett, mint Vinet maga. Mikor 1869-ben F. Buisson, A. Réville és mások beszélni Lousanneba jöttek: a nép sóvárogva ment, hogy hallgassa a híres szószólókat, a világhírű újítókat; de azért úgy látszik, hogy e

nagy férfiak rábeszélő ékesszólása sem okozott semmi komolyabb mozgalmat a szabadelvű vallásosság mezején. Amaz időtől kezdve azonban nagy haladás történt, s bizonyos az, hogy a szabadabb vallásos nézetek a vaudi egyház különböző csoportjait mélyen áthatották. Elegendő bizonyíték erre az a tudományos módszer, melyet Lausanneban a theologia tanításánál gyakorolnak, a *nemzeti fakultáson* ép úgy, mint a *theologia szabad fakultásán*. De ha e kanton mai vallásos irányzatát, a hittan terén, csak pár szóval kívánók jellemezni: hisszük, nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy ott egy bizonyos kriptoliberalizmus (rejtett szabadelvűség) van inkább, mint valamely *bona fide* szabadelvű keresztény vallás.

Egészen más a vallásos eszmék iránya Genf-kantonban. Nem szabad felednünk, hogy e kantonban oly népet találunk, mely az eredetiség és többre-vállalkozás szellemétől van áthatva. Egy genfi püspök e népről szólva, egyszer azt mondotta; „nép ez, a mely mindig valami újdonságra vágyik.“ A 19-ik évszáz kezdetén a genfi egyházban még mindig a liberálisismus régi typusa uralkodott; az a typus t. i., mely a hittani dolgokban supernaturalismust vallott, mialatt az egyházi alkotmányban a hitvallások rendszerét elvetette. Ezt a régies és tiszteletreméltó liberálismust — melyet nem minden ok nélkül szoktak

a vallásos mélység hiányával vádolni — az Angliából és Skocziából behozott *evangéliumi újjászületés* szelleme hatalmasan ostromolta.

Ez időkbén a politika szoros összeköttetésben állott a genfi nép vallásos életével. Az aristokraczia, mely kezdetben az evangéliumi újjászületéstől teljesen elkülönítte volt magát, később ama vészkiáltás közben, hogy a vallásos szabadelvűség, a politikai térre átvive, veszélyekkel járhat, mind szorosabb egységbe jutott — hittanilag — az evangéliumi újjászületés szabad egyházaival. Ennek következménye lett aztán az, hogy a 19-ik évszáz közepe óta az orthodoxia a genfi egyházban uralkodó tényezővé lenni igyekezett. És így, mikor a szabadelvű gondolkozás új iskolája 1864-ben Genfben az elveit Réville A. által hirdettetni próbálta, nagyon szegényes fogadtatásban részesült.

A türelmetlenség némely tényei, melyeket az orthodox többség akkor elkövetett — mint pld., hogy oly emberek elől, mint Réville A., Fontanes és Pelissier, a szószékeket elzárta — végre falrázták a genfi népet. Mikor tehát 1869-ben Buisson tanár Genfben is előadta ama felolvasását, melyeket előzőleg Neuchâtelben adott volt elő, a szabadelvű mozgalom ezúttal egy egészen új kiindulást tett. Cougnard tanár az ő ékesszólásával nagy tömegeket vont templomába;

mialatt mások (mint pld. Chantre lelkész) új pártot szerveztek a szabadelvű vallás támogatására. A „Liberal Alliance“ czimű lap volt akkor a vallásos szabadelvűség közlönye. 1870-től kezdve a liberálismus Genfben folyton előretört. 1871-ben az egyetemes szavazással választott Consistorium egyenlően oszlott meg a liberalis és orthodox pártok között. Nemsokára egy újabb választás a szabadelvűeknek adta a többséget. Végül 1875-ben az orthodox párt megtagadta a szavazást s így a Consistoriumban csak csekély kisebbségük volt s ezeket is a szabadelvűek választották be.

Ugyanezen időtájban, 1874-ben, a genfi nagy tanács és a nép egy új s teljesen szabadelvű egyházi alkotmányt fogadott el, melyben ez áll: „bármelyik lelkész szabadon predikálhat és taníthat saját felelősségére, s ez a szabadság a hitvallások által vagy szertartási formulák által meg nem szorítható.“ Ez az alkotmány, melyet sok és nagy küzdelmek árán vívtak ki, van jelenleg hatályban a genfi egyházban. A szabadelvű pártnak köszönhető továbbá egy rakás oly intézkedés, melyek mind az 1874-iki alkotmány alapelveiből álltak elő, s melyek az egyházkormányzat és hittan terén ékesenszóló bizonytságot tesznek mély vallásos meggyőződéséről ama férfiaknak, kik ezt az új szabadelvű vallásos moz-

galmat irányították. Első helyen kell emlitenünk egy új *liturgia* közzétételét, melyet némelyek sok-szinűnek neveztek. E könyv az istentiszteletek számára különböző hittani jellegű imákat és formulákat tartalmazott, melyekben az orthodoxia és liberálisismus különféle árnyalatait bárki észrevehette. E liturgia sikere Genfben s máshol is a francziául beszélő egyházakban akkora volt, hogy újabb meg újabb kiadása vált szükségessé.

Második helyen említem azt a tényt, hogy a genfi egyháznak nincs hivatalos katechismusa sem az urvacsorával élők számára, sem a vasárnapi iskola és az állami iskolai vallásos oktatás számára. A lelkész mindenütt a teljes vallásos szabadságot élvezi.

A genfi egyház szabadelvű alkotmányának első kihirdetése óta a vallásos liberálisismus, ám-bár különböző pházisokon ment át, mégis szüntelenül haladt és fejlődött. A kiinduláskor a liberálisismus mint egy erős egyházi párt érvényesítette magát; de most már néhány év óta levetkőzte pártjellegét, s hittani és egyházi nézetei mind mélyebben hatolnak be ama körökbe, a melyek eddig az orthodoxiához tartoztak.

A genfi theologiai fakultás szépen tünteti fel ama változásokat, melyek a genfi egyházban egymásután előállottak. Miután hosszú ideig a szabadelvű tanárok többsége alatt, sőt egyideig

teljesen a szabadelvűség uralma alatt állott: ma három szabadelvű, egy középpárti és két jobboldali tanára van. Egészben véve azonban, úgy látszik, hogy ez a fakultás a vallás és tantétek tekintetében a szabadelvű gondolkozás és szellem befolyása alatt áll.

Meg kell még jegyeznünk azt az érdekes tényt, a mely a genfi egyházban a vallásos oktatás fejlődésében és haladásában észlelhető. Ezt az oktatást ugyanis, mely tényleg hivatalos ugyan, de mégis tetszésszerinti (mert a szülőktől függ, hogy oda bocsátják-e gyermekeiket vagy nem), minden alsóbb és felsőbb iskolában megadják. 1888-tól kezdve azonban, a Consistoriumban a felsőbb iskolákban, fiuk és leányok számára egyaránt, egy magasabb foku vallásos oktatást léptetett életbe, melynek czélja a keresztény vallás érdekének s a nagyobb nem-keresztény vallások elveinek a tanulmányozása. Végül megemlítem, hogy a genfi vallásos liberálismus a vallásos nyomtatványok terjesztését is nagymértékben gyakorolja, e mellett minden télen kitűnő férfiakat (mint Sabatier A., Réville A., Chapuis, Buisson stb.) hív meg felolvasások tartására, kik nagy és művelt hallgatóságot szoktak maguk köré gyűjteni. Érdekes az, hogy e tér~~tek~~ak közül többen az¹orthodox testület különböző árnyalatainak a képviselői. E felolvasások egyikén történt

az, hogy a már néhai Sabatier dekán „A vallásbölcseészet vázlata“ czimü munkáját, mely 1897-ben jelent meg, főbb vonásaiban ismertette.

És most, ha ezt a rövid és gyorsan irt áttekintést összegezzük, úgy találjuk, hogy a szabadelvü vallásos mozgalom a huszadik évszáz kezdetén ép úgy a franczia, mint a német Svájcban, jótékony befolyást gyakorol s mind elébb és elébb halad. Nem feledjük, hogy ez a szabadelvü mozgalom az utóbbi években (daczára, hogy az új egyházi szervezkedés alkalmával győztes volt), bizonyos tekintetben tért veszített; ámde azért szüntelen magasabbra tör, kivált az új orthodoxia soraiban, vagyis abban az orthodoxyiában, mely levetközte a régi türelmetlenséget és szűkkeblüséget. Ez az eredmény, úgy hisszük, elég alapot nyujt az örvendezésre. Mert hiszen végül is egyre megy, akár mint egyének, akár mint pártok mozdítják elő a munkát, feltéve, hogy eszméink győzedelmeskednek. Legyen hála az Istennek, ki ily erőteljes és termékeny életet árasztott ama vallásos igazságra, melyet a bibliából vontunk le és a melyet szüntelen hirdetni fogunk.

XII.

Szabadelvű vallásos mozgalmak Olaszországban.

André Antal florenczi lelkésztől.

Mig a dogma bilincseitől megszabadított vallástudományi tanulmányok az elmúlt évszáz folyamán hatalmas lendületet vettek a protestáns államokban, addig Olaszországban alig van kérdés, a mely kevesebb rokonszenvre talált volna. Az emberek nem igen merészelnek beleelegyedni a munkába, vagy nem képzelik lehetségesnek, hogy megingathassák azt, a mit a hagyomány megrögzített. Mindez pedig nem azt jelenti, hogy a független gondolkozásu elmék hiányoztak volna, mert hiszen nem szabad feledni a Mazzini, Saffi Aurelio, Mamiani Terenzio neveket, csakhogy ezek a kitűnő egyéniségek igen törpe kisebbséget alkottak, ugyszólva elmerültek a nagy tömegben és bármely kérdésben is alig érintkeztek vele. Azonban nem szándékom, hogy tárgyamat történelmileg, a kérdés eredetére visszamenve nyomozzam. Szoritkozom kortársainkra és most folyamatban levő munkásságukra.

Legelőször is ki kell jelentenem, hogy a mi viszonyaink között nagyon nehéz tulajdonképeni „mozgalomról“ beszélni, vagy legalább is e szót nem kell a legszorosabb értelemben venni. Olasz viszonyok szerint olyan eszméket kell szabadelvűeknek neveznünk, melyek az éjszaki országokban nem volnának nagyon szabadelvűek, ellenben itt valóságos haladást jelentenek a megszokott és gyakran rettentően korlátolt nézetekkel szemben.

Bemutatok önöknek néhány jeles tanárt és író, kik hazánknak becsületére válnak, s kiknek fölfogása a miénkkel teljesen megegyez. Ha több nevet emlitek föl, csak azért teszem, hogy fölkeltssem az önök érdeklődését a haladás bizonyos irányzatai iránt, melyek bátoritást érdemelnek. Semmit sem tesz, hogy mindezek nem annyira biztatnak gyakorlati eredményekkel a jelenben, mint inkább csak a jövőre nézve jogosítanak szép reményekre. Mindennek kezdődnie kell egyszer. Ezt önök legjobban tudják. Hogy előadásomnak gyakorlati irányt adjak, ki fogom mutatni a valóságos gondolkozás emez elsatnyulásának általános okait.

Először a protestánsok, azután a katolikusok közötti szabadelvű irányzatokról fogok szólni.

I.

Protestánsoktól, kik vallásos szabadságban neveltetnek, azt várnók, hogy mint máshol, úgy Olaszországban is a haladás bajnokai legyenek. Sajnosan kell azonban kijelentenem, hogy éppen ők a hátramaradtak. Habár alapelveik a katolikus nézetek fölött nagy előnyben voltak, ők nem haladtak előre a szabadságban, nem vették hasznát individuálismusoknak. Csupán egy szabadelvű szellemben írott művet ismerek, ez a „Vallás-történelem kézikönyve iskolák és családok részére“, Bracciforti Ferdinánd tanár tollából, ki a jelen nemzetközi értekezlet bizottságának is tagja. E könyv a biblia leghatásosabb leczkéinek és legépületesebb elbeszéléseinek kivonata, minden elvont dogma és legenda nélkül.

Jóllehet Bracciforti könyvét e nemben egyetlennek jeleztem, nem kell azt képzelni, hogy a protestánsok nem adnak ki semmit. Ellenkezőleg nagyon sokat, különösen a valdensiek egyházában. Hogy csak egyet említsek, a florenczi protestáns nyomda minden évben bocsát ki vallásos műveket, legnagyobb részben erkölcsileg építő irányukat, de vannak közöttük theologiai és történelmi művek is. Az utóbbiak közül Comba Emil tanár művei érdemelnek legtöbb elismerést és korunk írói között éppen Comba a valdensiek történelmének legtekintélyesebb ismertetője.

A valdensiek egyházáról csak a legnagyobb tisztelettel szólhatok, tagjai között sok személyes barátom van. Ez egyház tevékeny, kitűnően szervezett, a legnemesebb érzelmektől áthatott testület, s minden más egyháznál sokkal hivottabb arra, hogy tanításai nyomán a nép az evangéliumot tiszteletben tartsa; csak hogy szigorúan ragaszkodik az elődöktől örökölt eszmékhez és papjai felszentelését még mind a mai napig dogmai vizsgálat előzi meg.

Ugyanez az eljárás a többi egyházakban is, melyek Olaszország evangelizálására törekeshetnek. Mindannyian orthodox eszméket terjesztenek. Papjaikat mind idegen országokból küldik Olaszországba, különösen a skótok, angolok és amerikaiak, kik embereikre nagyon vigyáznak, hogy dogmai szempontból teljesen megbízhatók legyenek. Egy gyülekezet se választja papját, hanem csak elfogadja azt, a kit kineveznek. Alig van egy pár önálló kerület, melyek a szükséges kiadásokat maguk fedezik és papjukat választják. Az következik-e ebből, hogy az olasz protestánsok vakon fogadják el a hagyományos eszméket, a nélkül, hogy igazságukról meggyőződve lennének? Távol legyen. Életviszonyaik késztetik, hogy ezen eszmekörben megmaradjanak. Az egyháztagok főleg a középosztály alsóbb rétegéből (la petite bourgeoisie) és a szegények közül valók.

Kötelességemnek tartom visszutasítani, mint rosszakaratu rágalmat, némely klérikálisok ama vádját, hogy az egyes egyházak pénzbeli segélylyel vonzzák a hiveket. Ha a protestánsok szeretete segédkezet nyújt a szerencsétleneknek, a katolikuskat sem véve ki, még sohasem aljasodott a lélekvásárlásig. Mindazonáltal tény, hogy a szegény és csekély vagyonu osztály alkotja az egyházak többségét. Ebből lehet következtetni, hogy az ilyen embereknek legtöbbje járatlan a fontosabb kérdések vitatásában.

Az új áttérők elismerik a protestántizmus felsőbbségét és el is fogadják azt; de mivel megelőzőleg a pap rendelkezéséhez voltak szokva, áttérésük után is bizonyos tekintélyt kívánnak. Másfelől, a középosztályt teljesen elfoglalja az üzlet, a mi az olaszoknál sokkal nagyobb nehézségekkel jár, mint más országokban, mivel itt a megélhetési viszonyok, bár nem oly rosszak, mint általában hirdetik, folytonos küzdelmet kívánnak. Az iparosok igen keveset szereznek, az iskolamesterek még kevesebbet; minden más világi hivatásban a verseny nagyon erős; szóval az időt és erőt is teljesen fölemésztí a mindennapi kenyér kérdése. Mikor találhatnának alkalmas időt elvont problémákkal való foglalkozásra?

De másfelől, a vallás szabad gyakorlatának behozatala óta is az olasz protestántizmus még

mindig a katolikus visszahatás ellen küzd, és nem elvei érvényesüléseért. Mondhatnám, kénytelen többet gondolkozni ellenfeléről, mint önmagáról. Az egyházi beszédek telve vannak vitakozásokkal, mi arra indítja a papokat, hogy az ellentét kedvéért is minél nagyobb súlyt helyezzenek felekezeti tanokra, a helyett, hogy a vallás erkölcsi éltető elemeit tárnák hallgatóik elébe.

E tekintetben van ugyan néhány kivétel, de ez oly elenyésző csekélység, hogy alig is érdemes beszélni róla. Föl kell említenem azonban a valdensiek theologiai iskoláját, mely Olaszországban az egyetlen ilyenmü számottevő intézet. Teljes és igen jó irányu tanításban részesíti növendékeit. A modern kritika által megállapított bizonyos igazságokat elfogad, különösen az ó-szövetségre vonatkozólag. Mindazáltal ez iskola a régi orthodoxia védbástyája és elvei fenntartására a legképzettebb papokat neveli.

A protestánsokról vázolt eme kép egészen elszomorító lenne, ha úgy az egyházi, mint a világi elem teljes jóhiszeműségéről meggyőződve nem lennénk.

Sokkal nagyobb a gondolatbeli szabadság és függetlenség az idegen egyházakban.

Ez pedig onnan magyarázható, mert papjaik mind olyan egyetemeken tanultak, hol a vallásos kritikának szabad tér áll rendelkezésre, s továbbá,

hogy hallgatóik is a műveltség magasabb fokán állanak. Ez egyházak nagy előnye az, hogy habár mind orthodoxnak tartják magokat, mégis semmiféle dogma nem korlátozza őket. Ha szabad itt a saját egyházamról beszélnem, felemlíthetem, hogy annak célja: az összes protestánsok vallási szükségleteinek kielégítése. Jelenben hat nemzet van benne képviselve. Alapszabályaink szerint: „Istenre bizza, hogy vizsgálja a lelkeket, tagjaink sorába felvesszük mindazokat, kik nyilvánosan hisznek a kereszténységben és a kik Istent úgy szolgálják, a mint ő maga kívánja, lélekben és igazságban.“ És habár ez egyház 1831-ben, 1834-ben és 1862-ben egy pár papnak az eredendő bűnről és Jézus testi feltámaszásáról szóló tanításaival szemben elégedetlenségét fejezte ki, sohasem igyekezett senkit arra rábírní, hogy érdekében egy vagy másféle dogmai fejtegetésekbe bocsátkozzék; sőt a mi több, habár szervezeténél fogva reformált egyház, több helyen lutheránus papokat is alkalmazott. Egyszóval, mindig a vallás erkölcsi, életet adó elemei érdekében munkálkodott, keveset törődve dogmai meghatározásokkal és vitatkozásokkal.

A mi áll az én egyházamról, más fokozatokban ugyanaz áll mindenikről, melyekben az egyházi szolgálatot idegen nyelven végzik. Általános türelem uralkodik mindannyiban; de min-

denik idegen nyelvű gyülekezetnek csak egy temploma lévén egy városban és mivel még az egynyelvűek között sincs semmiféle adminisztratív összekötő kapocs, nincsen is semmiféle összetűzés, sem pedig indok arra, hogy az egyes gyülekezetek hivatalosan inkább ehez, mint ahhoz a párthoz csatlakozzanak.

II.

Ha a protestánsok között ugyyszólva semmi szabadelvű mozgalom nincs, még kevésbbé találhatunk olyat a katolikusoknál.

Éjszaki Európában, különösen Franciaországban, a lelkész is inkább járatos a vallási kérdésekben és — legalább is bizonyos távolságból — a haladó protestánsokat követvén, tanulmányaik folytán többen kiemelkednek értelmileg, szellemileg. Olaszországban ez az ösztön hiányzik. A mozgató erő csak kívülről jöhet és a míg a hólepte Alpokat átlépi, igen sokat veszít melegéből. Az eredmény pedig az, hogy az olasz klérus életében hiába keressük a vallásos reformokra vezető szabadelvű mozgalmakat. Nem lehetetlen, hogy bizonyos kérdések fölráznak egy-egy elmét a magány csöndjében, vagy hogy egészen a részletekig hatolnak kritikai vizsgálódásaikban; de a külvilág igen keveset tud ezekről, kivéve a függetlenségre vágyás itt-ott elhaló hangjait, melyek nem sokat ártnak. Van egy

nehány pap, kik merészebbek állításaikban, melyeknek messzeható következményei lehetnének, de Róma őrködik, Róma messze ellát és semminek érvényesülését meg nem engedí, a mi tulmegy az általa megszabott korlátokon; vagy ha hatalmasabb befolyások játszanak közre, hogy egy-egy bátrabb hangu iratot megmentsenek az Indexből vagy a megátkozástól, Rómának gondja van arra, hogy az legyen az első és utolsó is, s így nyoma vesszen minden további viszhang nélkül.

De bármi nagy lenne is az ily szerény megnyilatkozások értéke, nem kell azokat a prótésztsókhoz való közeledésnek tekintenünk. Az ily irányu megjegyzéseket maguk a katolikusok minden esetben visszautasították és azt hiszem, jogosan. Ők csak azt vennék szívesen, hogy a katolikus egyház is haladna előre, de csak a saját erőiből kiindulva, kizárólag a saját hasznára. A helyett, hogy a régl hagyományokhoz és a régi cselekvési módokhoz kötött katolikusok legyenek, szeretnének felvilágosult katolikusok lenni, ez az egész.

Egyelőre azt hinné az ember, di Campello Henrik, a vatikáni Szent-Péter bazilika ex-kanonkja által indított mozgalom valami különös figyelmet érdemel. Ez csak az ó-katholicismus egyik ága. Központjai: Arrone (Terni mellett), Dovadola (Forli mellett), S.-Angelo dei Lombardi

(Avellino mellett) és San Remo. Rómában egy központi állomása van, melyet másfél évvel czelőtt nyitottak meg (1899-ben). Ez a mozgalom azonban, habár előre sok reménnyel biztatott, semmi haladást nem tett, sőt a legutóbbi időben soraiban nagy szakadás állott be. Mig Campello gróf az anglikán ritus bevezetésében fáradozott, a San remoi gyülekezet legnagyobb része a protestáns hitre tért papjával, Janni Hugóval együtt. E papról, ki a „Labora“ czimű független elvű folyóiratot alapította és kiadja, melyben Olaszország vallásos reformját sürgeti, érdemes egy pár szóban megemlékezni.

Munkásságának czélja, hogy a hitet a tudománnyal kibékítse, tisztán elkülönítve mindkettő tevékenységi körét; a hit feladata az erkölcsi öntudatnak Istenhez való irányítása, továbbá a láthatatlan világ föltárása, melyre a tudomány nem képes; mig a tudomány tökéletes szabadsággal mozoghat az anyag világában, szabadon tanulmányozva erőit és törvényeit, melyek kormányozzák. Mindazáltal a vallásnak, melyet a tudományos vizsgálódások eredményei folyton gazdagítanak, fokenként tökéletesbűlnie kellene a haladásban, hogy mély, radikális reformot hozzon létre: a kereszténység átalakítását, mely azonban nem új vallás lenne, hanem olyan, mely a keresztényeknek megadja azt, a mire a modern

társadalomnak szüksége van —: a kijelentés kijelentését. Egyszóval, nem vallásnélküli és felületes rationálismus, hanem a „rationale obsequium“, mely nem csonkitja meg az embert, hanem tiszteletben tartja bámulatos energiáit, elidegenithetlen jogait — ezek alkotják Janni Hugo, jelenben a valdenzi egyház egyik papja munkásságának céljait. Csak azért emlitem meg itt az ő nevét, mert a reformált katolikus egyházból való kilépése csak a jelen (1901) évben történt s nem lehet megjósolni, hogy még mily szerepet vihet új munkálkodási körében.

Egy másik, az ó-katholicismushoz hasonló mozgalom az, melyet Dom Paolo Miraglia, piacenzai, lelkes indított meg. Miraglia átható tekintetével, némileg Savonarolára emlékeztető energikus arczvonásaival, merész kijelentéseivel és föllépésével újra emlékezetünkbe hozta őt. Már mint Olaszország jövődő reformátorát megünnepelték, midőn egy személyes mozgalom élére kívánván állani, elszakadt az ó-katolikusoktól, kikkel ugyanazon eszméket vallotta és egyszerre hamis irányba tért. 1900. évi május 6-án püspökké szenteltette magát, s e lépésével sokak rokonszenvét elvesztette, míg nyilvános hitvallása teljesen betetőzte a csalódást. E hitvallásban ezt olvassuk: „Én alúlirott kijelentem és fogadom, hogy a katolikus hitet érintetlenül fenntartom,

a mint az az apostoli, nicaei és athanasiusi hitvallásokban előírva és formulázva van, ugyszintén elfogadom az összes oecumeniai zsinatok határozatát. Érintetlenül fenntartom a tridenti zsinat tanait mindazokban a dolgokban, melyek a hét szentség meghatározására, kifejtésére vonatkoznak“ stb. Ehhez járult még egy törvénykezési eljárás, melyben a klerikálisok kívánságára Dom Miragliát elítélték és e miatt kénytelen volt hazájából távozni. Megindított reformátori mozgalma ennélfogva fennakadt.

Térjünk át most a hivatalos klérusra. Itt a vallási kérdés egy igen fontos körülménynél, a politikához való viszonyánál fogva, nagyon komplikált. Midőn Viktor Emánuel királyi székhelyét Rómába, az ország fővárosába tette át, sok lelket a legnagyobb zavarba sodort. A klérus egy része még ma is tiltakozik a bitorlás ellen; a többi rezignálva fogadja el a pápa új helyzetét, s feladva minden reményt a világi hatalom visszaállítására, magát a királyság őszinte hívének vallja. Az előbbieket a „klerikálisok“, utóbbiak a „szabadelvűek“. Midőn tehát a szabadelvűekről hallunk, mindenekelőtt a „római kérdést“ kell tekintetbe vennünk. Mégis ez a párt az, melyben több hajlandóság van a gondolatszabadságra, mert azokat a papokat, kik a pápa világi hatalma ügyében nem munkálkodnak, nem helyezik főbb

hivatalokba; idejüket az irodalom mívelésére, tanításra és a lelkek gondozására szentelik, s a sociálistikus mozgalmakkal való érintkezésük némelykor igen különös helyzetbe is sodorja őket.

E tekintetben éjszaki Olaszország és különösen Milanó mutat fel érdekes jelenségeket, Milanóban az Ambrosius-féle ritus adja meg a vallásos élet sajátságos jellegét. Az öregebb papok, kik Rosmini iskolájában nevelkedtek és részt vettek a függetlenségi küzdelmekben, a szentszék követeléseinek nem engedelmeskednek vakon, vagy ha teljesítik az egyházi fennsőbbségnek saját hatalmi köreiben tett intézkedéseit, de szabadon kívánják gyakorolni polgári jogaikat, szeretni hazájukat. Igaz ugyan, hogy a klérikális ujságok a klérus fiatalabb tagjaiban folyton élesztik a fanatizmust, de a haladó eszmék feltartóztathatatlanok és olyan papokban sincs már hiány, a kik többé nem hisznek a pápai politika „non expedit“-jének hatályosságában.

Stoppani Péter egyik legtekintélyesebb képviselője e szabadelvű mozgalmaknak. „A midőn — így szól — az egyházban a világi hatalomról többé szó nem esik és a vatikáni udvar többé nem létezik; midőn a püspököket és magasabb hivatalnokokat a legtanultabb és legszentebb életű egyházi férfiak közül választják; midőn a tudományok

művelése nagyobb függetlenséggel történhetik; midőn a polgárok teljes gondolatbeli és politikai szabadságot élveznek, akkor az olasz egyház is fejlődni fog. Mai állapotában a legszomorítóbb képet nyújtja; de nyilvánvaló, hogy nem annyira az emberek akaratából, mint inkább az eszmények fejlődésével egy jobb irányba vezető változás van készülőben.“ Stoppani többször bebizonyította elvei őszinteségét. 1900. szeptember havában, midőn Umberto király halála miatt a gyász általános volt, teljes bátorsággal nyilvánosan denuncziálta a vatikán együgyű magatartását a meggyilkolt király temetésére és Margit királyné imájára vonatkozólag; e magatartást „farizeusi maláriának“ nevezte.

Az ugynevezett „amerikánizmus“ is Milanóban talál szívélyes fogadásra. Irland püspök modern eszméi nagy lelkesedést keltettek föl; természetesen csak a korábbiak, mert utóbbi nézetei sok keserű csalódást okoztak. Őt e tekintetben valószínűleg Spalding fogja helyettesíteni, kinek legfőbb munkája: „Opportunity“ (Alkalmatosság), talán eddig le is van fordítva és bizonyosan nagy olvasó közönsége lesz. Mindazonáltal, Stoppanit és követőit kivéve, kiknek gondolatmenete a megszokott látókörön tulterjed, a politikai és hazafias kérdés alkotja mindenik irónál a főelemet. Ezért vol szükséges, hogy egy

pár szóban megemlékezzem. Hacsak a vatikán továbbra is meg nem szűnik a világi hatalmat igényelni és fölvenni a harczot a kormányval, meg vagyok győződve, hogy a klérusnak az a része, mely ragaszkodik a királyhoz, nemsokára megszokja, hogy a szentszék iránt mind kevesebb bizalommal viseltessék; így a pápa tekintélye, mely az ő szemükben egyoldalon meggyöngült, erejéből és a dogma, valamint a theologia uralmában való szükségességéből is igen sokat fog veszíteni. A tudomány igényei csak másodszorban jönnek tekintetbe.

Azonban mindez csak számító föltevés lévén, jobb a jövőre hagynunk. Sokkal kisebb arányban már mutatkozik a klérus tagjai között bizonyos függetlenségre törekvés, mely inkább érinti jelen tárgyunkat. Ez pedig reformok iránti kívánságokban nyilvánul, melyeknek kettős eredete van: az egyik morális és társadalmi, a másik a tudományos.

Azt értem ezalatt, hogy a klérus tagjai közül néhányan a vallásos életet ébresztő dolgokat szívesen hoznák templomainkba, hogy az indifferenseket újra megnyerjék. Ezek igen nemes szivű egyházi férfiak, kik a modern gondolkozást is nyomon követik, de igazán a lehető legszűkebb körben, hogy magukhoz vonzzák a modern lelkületűeket is, kik már bizonyos dogmákra kevesebb

súlyt fektetnek, nehogy az ingadozókat is megsértsék ; kik érdeklődnek a szociális kérdések és a munkásnép dolgai iránt azzal a titkos reménységgel, hogy mindnyáját az egyház kötelekébe vonják — egyszerűen, ezeket a férfiakat a lelkek gondja némi csekély mértékben már felszabadította a scholasticizmus és száraz dogmatizmus nyügeiből. Némelyikek már azért is a cselekvés terére lépik, nehogy minden emberbaráti, társadalmi munka a protestánsok kezében maradjon.

A függetlenségre törekvő klérus egy másik részét azok alkotják, kik a tudomány haladását nagy érdeklődéssel kísérik. Vannak közöttük miveltebb egyének, kik idegen írók műveit is tanulmányozzák, sőt a prótestánsokat sem gyűlölik. Az 1885-ben meghalt Rosmini Antonius abbé volt egyik ilyen iskola alapítója. Milánóban még ma is van egy kis csoport, mely a mester rendszerét követi és arra törekednek, hogy a tudományos embereket a valláshoz, a katolikusokat pedig a tudományhoz visszavezessék. Szószólójuk Morandó atya, művelt és tiszteletreméltó pap. A rosminiánusok gyakran jönnek össze értekezletekre, de folyton üldöztetvén, nagyobb eredményeket többé el nem érhetnek ; s habár saját nyomdájuk van, keveset irnak. Hogy képzetünk legyen arról, minő zaklatásoknak vannak ki-

téve a függetlenül gondolkozó emberek, elegendőnek tartom megemlíteni, hogy mi történt Genocchi János atyával három évvel ezelőtt. Parocchi bíboros a szent-iratok tanárává nevezte ki Genocchit a római seminariumban. Az új tanár egy kissé szabad szellemben tartotta előadásait. Az eredmény az lett, hogy egy év múlva elbocsátották hivatalából, s hogy az esetleges panaszokat megelőzzék, a tanszéket is beszüntették. Rómában ekkor egy katolikus bibliai társaság volt, célja lévén a szent-iratokat érintő kérdések tanulmányozása; a „tanulmányozás” szó azonban alig illik az irányzatára. Genocchi, a ki a társaságnak tagja volt, azt hitte, hogy bátran ismertetheti Legrange atya nézeteit a „Pentateuch” forrásai cz. művéből, melyet az utóbbi 1897-ben Freiburgban tartott katolikus kongresszuson felolvasott. Ez az egyszerű és korántsem feltűnő cselekedet annyira felháborította a jó római papokat, hogy Genocchit a társaság tagjai sorából törölték. Nem-sokára ezután, hogy hasonló ismétlődéseknek elejét vegyék, feloszlatták magát a társaságot is.

Minocchi Salvator, képzett fiatal tudós hit-tudor, merészkedett részt venni az orientálisták utóbbi kongresszusán, habár e cselekedet halálos bűn a Pontifex Maximus szemében. Már több jeles értekezést közölt, mindig ügyelve azonban, nehogy az egyházi hatóságok megütközzenek

rajta. Itt csak két iratára hivatkozom; egyik az evangeliumok olasz fordítása, a biblia teljes fordításának első része; célja, hogy a tudományt a hittel összhangba hozza és hogy a kritikai tanulmányok eredményét az olasz katolikusok előtt ismertté tegye. Rövid bevezetésében a hagyománynyal ellenkezőleg azt állítja, hogy a Márk evangeliuma történelmileg a legelső és hogy a Mátéé egy arámiai nyelven írt eredeti után készült. A Vulgáta szövegét követve, a homályosabb értelmű helyeket a görög szöveg segítségével igyekszik világosabbá tenni.

Minocchi nem mozoghat szabadon, mert számolnia kell felsőbb hatósága véleményével. Ez „Studi Religiosi“ cz. folyóiratában is meglát-szik. E folyóirat tisztán történelmi és kritikai jellegű. A klérus és a világi katolikusok részére adja ki, megismertetni törekedvén velök a vallási tudományok haladását, hogy fölkeltsse bennök a keresztény öntudatot. Nagyobbrészt régészeti, nyelvészeti, történelmi, társadalmi és művészeti cikkek jelennek meg benne. Az első szám az 1901. év elején jelent meg. Nagyon érdekes olvasmány. Nagyon óvatos, de olyan mozgalmat látunk benne, mely mindazok figyelmét megérdemli, kik a vallásos gondolkodás függetlenségeért harcolnak. A „Civiltà Cattolica“ keményen megkritizálta már az első számot. Különösen a

„havi krónikáját“, melyben rövid kivonatban minden megjelent protestáns és katolikus művet ismertetett.

Ezek az uttörők nem állanak magukra, s hogy nincsenek többen, ehez a pénzhiány, a megélhetés nehézségei, a közönség alacsony értelmi színvonala, a vallásos kérdések iránti közöny, maga az éghajlat, mely a könnyelmű gondatlanság előmozdítója — mind hozzájárul; de a valódi ok, az egyedüli komoly akadály a Vatikán és a jezsuiták hatalma. A munkálkodó klérust felülről kormányozzák, őrzik és kísérik, a miatt szabadon mozogni nem tud.

Mihelyt a Vatikán nem folytatná vissza a gondolat szabadságát, számtalan eredeti gondolkozó és író állana elő, mert Olaszország, a Renaissance klasszikus hazája, nagy értelmi erőt hordoz méhében szunnyadó állapotban.

III.

A világiak között is hasonló irányzatokat találunk. A politikai és hazafias kérdésekkel foglalkozó katolikus írókkal nem foglalkozhatom tűzetesebben. Sokan vannak és eléggé képzettek, de irányzatuk nem tartozik jelen felolvasásom körébe. Csak Pisani mérnököt említem meg, ki irataiban vallásos kérdésekkel is foglalkozik. Első művében: „Az államok és a vallás“ megjósolja a katolikus államok kikerülhetetlen ha-

nyatlását és a protestáns nemzetek folytonos emelkedését.

Egy másik művében: „A monarkikus uralom által adott szabadságok“ (San Remo 1898) az alkotmányos monarkia hívének vallva magát, kijelenti, hogy a vallás az erkölcsiség alapja, ennélfogva az állam elsőrendű alkotó eleme. „A jó vallás — így szól — a nemzetek mindennapi kenyere.“ Olyan reform nélkül, mely megadja az eszközöket arra, hogy tiszta hazafias és független nevelési módszert kövessen, Olaszország sohasem lesz olyan állam, mely a jó polgár eszményképének megfeleljen.

Számosan vannak olyan olasz katolikusok is, kik mozgalmasabb vallásos életre törekszenek. Általában szólva, figyelmöket vagy a most felszinen levő társadalmi, vagy tisztán erkölcsi kérdésekre fordítják.

Litta Pompeo herczeg a nép erkölcsi és társadalmi jogos igényei mellett küzd. Vallási dolgokban az egyén abszolút szabadságát követeli.

Di Parravicino Emil gróf és neje, Sabina grófnő arra törekednek, hogy az egyházat visszavezessék eredeti magasztos föladatához, az emberiség javításához és tökéletesítéséhez.

Catellani Henrik, a nemzetközi jog volt tanára Páduában, szintén foglalkozik vallásos kérdésekkel. Szerinte Olaszország legnagyobb

szerencsétlensége az, hogy változatosan a hitelenség és a klérikalizmus között hánykódik. Csak egy pápa nélküli élő és ható kereszténység tudná megszabadítani az országot; a valláshoz hű egyéneknek így éltető hite lehetne s vallási őszinteségük megnyilvánulhatna a gyakorlati és polgári élet minden cselekedetében.

Végül, mintegy bátorításul, megemlíttem a Milánóban megjelenő „In Cammino“ folyóiratot, mely Bonomelli, Semeria és Fogazzaro inspirációjára létesítettett. Egyetemi hallgatók szerkesztik. Célja, hogy az ifjúságban az erkölcsi és társadalmi kérdések iránti érdeklődést fölkeltsse, hogy a családi életet és erkölcsiséget fejlessze; de meg kell vallanom, hogy bár méltánylandónak találom a milánói egyetemi ifjak céljait, semmi jelt sem találok, a mely a dogmai emánczipáczióra irányulna.

Meg kell említenem még azon egyéneket, kik állásuknál fogva e tekintetben nagyobb befolyást gyakorolnak. Molmenti Pompeo képviselő már tiz évnél több idő óta tagja a kamarának, és mindig a mellett foglalt állást, hogy a jövő nemzedékek nevelésében a vallásos érzület fejlesztése nélkülözhetetlen. Szerinte az oktatásnak teljesen részrehajlatlannak kellene lenni, függetlenül minden felekezeti hitvallástól, mindenkül fölött a Vatikántól. Mert ha a vallás és hazafiság

között tovább tart az ellenszenv, a már is készülődő szakadást fogja eredményezni.

1898-ban Bianchi képviselő, nápolyi tanár, szintén ilyen szellemben nyilatkozott a kamarában. Azt állította, hogy az olasz iskola tanítja ugyan a gyermekeket, de nem neveli. A nevelésnek lényegében gyakorlatinak és vallásosnak kell lennie, hogy erkölcsi öntudatot teremtsen. A biblia szabad olvasása magában véve is nagy segítség e cél elérésére, eltekintve attól, hogy a biblia mindenik hitvallásnak, a katolikusnak úgy, mint a protestánsnak egyaránt támasza.

Tocco Félix, nápolyi tanár szerint az egyedüli sikeres reform csak az egyház által véghezvitt reform lehet. Ezért harczoltak Dantétól Rosminiig a legnagyobb hazafiak. A világiak nem lehetnek ilyen mozgalmak vezérei, a nélkül, hogy gyanut ne keltenének maguk iránt; a mi pedig a klérust illeti, nem elég szabad arra, hogy ilyen vállalatba kezdjen.

Gabba C. Ferencz tanár mindenekelőtt a rendszer reformját sürgeti. Nem kellene megengedni a papoknak, hogy politikába elegyedjenek, hanem fordítanak minden idejüket az erkölcsi és társadalmi nevelésre.

1898 november 20-án, a Savonarola halála évfordulóján, Masi Erneszt, ki az emlékbeszédet tartotta, a híres dominikánust, a Renaissance legna-

gyobb lelkiismeretének nyilvánította, sőt kifejezte abbeli sajnálkozását, hogy még többet nem mérésztelt volt tenni.

Schiattaralla Róbert, palermói egyetemi tanár sokkal radikálisabb irányban halad. „A biblia és a tudomány“ cz. művében (Nápoly, 1896.) a biblia teremtetést és a modern tudományos felfedezéseket összevetve, arra az eredményre jut, hogy a bibliai előadás értéktelen. „A Jézus tanításai és Pál tanai“ cz. felolvasásában (Palermo, 1897.) különösen Baurt, Renant es Strausst követi. „Az angyalok és démonok“-ban (Firenze, 1898.) kimutatja az angyalokról és ördögökről szóló tan érthetetlenségét. Végül: „A csodák és jövőndőlésekben“ (Firenze, 1899.) kinyilvánítja, hogy minden vallásnak megvan a maga különleges csodája, hogy a Jézusnak tulajdonított csodák ennél fogva nem bizonyítanak a keresztény vallás kitünősége mellett, s hogy teljes esztelenység válaszfalat emelni hamis és valódi csoda között, mivel minden vallás a saját csodáit igazaknak, szomszédjaéit pedig hamisaknak tartotta.

Negri Kajetán szenátor nem kevésbé független a dogmáktól és teljesen komoly irányu. Már számtalan cikket és könyvet irt vallási dolgokról.

IV.

Végül az egyházjog tanításáról kívánok megemlékezni.

1873-ban ezt is majdnem eltörölték, midőn a theologiai fakultásokat beszüntették. Azonban a tanítást az állami egyetemeken megengedték, de eleinte nehezen ment a dolog. Az előadásokat az előbbi regime alatt kinevezett tanárok tartották, sőt Rómában még ma is így folytatják. A régi tanárok, kiket a dogmai türelem nélküli eszmék rendszerében neveltek, a kánonikus törvényeknél egyebet nem tanítottak.

Az első, ki ezt az állapotot reformálni kívánta, Scaduto Ferencz volt. A mozgalmat Ruffini tanár folytatta. Ruffini piemonti születésű, páviai, génuai és végre turini tanár lett. Scaduto több fontosságot tulajdonít a törvényszékeknek, Ruffini a tudományos mozgalom mellett érvel. Szerintük az egyházjog teljesen önálló tudomány, mely nem szekták kiváltsága; szorosabban meghatározva, állami tudomány, mely az államot tanítja, hogyan viselkedjék egyes egyházakkal szemben, hogy mindenkinek határtalan gondolat-szabadságot biztosítson.

Már mindkét tanárnak van követője. A két mester követői most tanulnak a német egyetemeken s nagyon érdekes, hogy mind a mesterek, mind a tanítványok protestáns tanárokat választottak.

Egyszóval az egyházjog, az olasz egyetemen az egyedüli theologiai tanítás, mely szabadelvű eszmékkel teljes. Arra törekszenek, hogy védjék az olasz államot a kathólikus egyház ellenszenvétől, különösen a római Kuriától; továbbá, hogy fejlesszék a vallási szabadelvűséget az ifju nemzedékben. „A protestáns egyházak — írja Ruffin — mindig megtalálják az öntudat és istentisztelet tökéletes szabadságának elhatározott védelmezőit; azonban ránk nézvn nagyon kényes dolog lenne, hogy bármelyikünk ez vagy ama hitfelekezethez sorakozzék, vagy hogy egyik-másik kátékézis terjesztésének munkáját magunkra vállaljuk. Legfőbb vágyunk, hogy Olaszországot olyan állammá tegyük, melyben a vallásszabadság nemcsak törvényben, de a gyakorlati életben is teljes eszményi mivoltáig biztosítva legyen s ha lehet, még tökéletesebb alakban, mint bármely más államban.“ Ezek nemes szavak, s mindnyájunk rokonszenvét érdemlik.

Ruffini tanár nem rég tette közzé (1900.) a „Vallásszabadság“ cz. történelmi tanulmányának első kötetét, melyben tárgyalja az egyházat eredetétől napjainkig. E művében láthatjuk vágyait. Az első kötetben legeredetibb vonás az a részlet, melyben a Renaissance korabeli olaszokról szól, kik részt vettek a reformációban. „Mig a prótestánsok — így szól — a dogma felsőbbse-

geért harczoltak, az olasz Humánisták, vallásos meggyőződésük miatt száműzve hazájukból, a felvilágosult elme nemesebb felsőbbiségeért fáradtak, mely nem tűr semmiféle elnyomatást a vallásos szabadságnak semmi megszorítását.“

V.

Felolvasásom végéhez jutottam.

Ilyen futólagos tauulmány teljes egészet nem nyújthat, s ugyyszóla, a gondolatbeli irányzatoknak csak képviselőit emlithettem meg. A következő néhány mondatban összegezem mindazt, a mit e tárgyról mondani lehet :

1. Mig egyes bátrabb egyének egyéni törekvéseit és uttörő munkáját üdvözljük, másfelől el kell ismernünk, hogy „Olaszországban vallási dolgokban a protestáns államok mozgalmaival szemben semmi vagy nagyon csekély mozgalom található.“

2. Olaszországban a vallási problémák össze vannak szőve a nemzeti és hazafias kérdésekkel. Ennek eredménye, hogy a katolicizmusban bizonyos szakadás lappang. Az ugynevezett liberális hazafiak, a Vatikán hozzáférhetetlensége miatt, egy közeli szakadás előjeleit érzik.

3. Szerencsétlenségünkre „Olaszország nem a vallásos reformok hazája. Nagy reformokhoz szükséges, hogy a népnek is legyenek nagy esz-

ményei.“ Mint e kor gyermekeinek, többé már nem elég erős a hitünk arra, hogy ezt a szakadást megvalósítsuk. Innen van, hogy Olaszország a legfurcsább és legéjszakerütlenebb kompromisszumokon nyugszik, mivel nincs elegendő hite sem a föltétlen engedelmességre, sem a föltétlen engedetlenségre.“

4. Végül, Conti Gusztáv bölcészeti tanár szavai szerint: „Olaszországban az ember vagy katolikus, vagy rationálista; de a rationálismusnak megvannak a saját képmutatói. Igen sokan, kik szabad gondolkozásukkal dicsekszenek, szorgalmasan eljárnak a templomokba.“ Némileg pessimistikus nézet, de a tanár ur. nem egészen téved.

Olaszországban nincsen a mi értelmezésünk szerinti vallási szabadelvűség. Itt nincs oly magasabb rendű élet, mely a teremtményt közvetlen érintkezésbe hozza teremtményével, a nélkül, hogy dogmai formulákhoz kötné, mely a vallásos érzést az öntudatba helyezi és az embert nagyobb teszi felelősségének kiszélesbitésével, mert „noblesse oblige.“

Van gondolat-szabadság, merész kritika, ellenzék a hivatalos dogmákkal szemben, az egyházi kötelékek lazulása, habár szórványosan. De mindez csak a megsértett józanész tiltakozása, nem pedig az öntudat kiáltása, mely Istent elérni,

őt közel érezni óhajtja és ő hozzá személyes tapasztalat útján kíván közeledni.

A legnemesebb lelkekben bizonyos lehangoltság veszen erőt; a klérus és a nemzet színe-javában ott lappang bizonyos válság aggodalma, melyet mi is mindnyájan éreztünk, mielőtt rév-partra jutottunk volna, ott van a félelem, hogy a hivatalos dogmákban való hit elvesztésével elveszítik magát a hitet, mely félelem ott a leg-ijesztőbb, hol a katholicismus az emberek lelki-ismeretét arra szoktatta, hogy föltétlenül elfogadják a hittételeket. Azok, kik ezt a hitet elveszítették, majdnem mind meg vannak győ-ződve, hogy nincsen többé Istenük, nincsen többé vallásuk. Ez az öreg ember reménytelen gondolata, ki végét közel érzi és tudja, hogy a hivatalos egyház csak azokat a gyermekeit fogadja kegyébe, kiknek hűsége meg nem botlott, hogy elvakította őket.

Aztán az is baj, hogy az emberek is elrejtik aggodalmaikat. Nem merik a békét eszmeváltásban, vitatkozásban keresni. Az óvatosság arra készteti, hogy hallgassanak, a meddig csak lehet; félnek, hogy elárulják önmagukat. Gondolataiknak csak egy részét nyilvánítják ki. Keveset beszélnek, de még kevesebbet írnak és irataik nem mindig foglalják magukban az őszinte meggyőződést; [mert ha ezt tennék, nem találnának

kiadót,, a kik ritkán adnak ki könyvet koczkázattal, kivéve, ha ott tündöklék rajta az „imprimatur.“ Az a könyv, melyet takarékosági, vagy talán nélkülözési szempontokból maga a szerző ad ki, nem talál olvasókra, mert az már ezzel „veszedelmesnek“ vannak jelölve. Az ilyenek még szerény fizetésüket is koczkáztatják és ki lehet el kenyér és otthon nélkül? Csak a gazdagnak van meg a függetlensége, melyet a legszorgalmasabb szegénynek is nélkülöznie kell. De az írott sorok között, melyek alig jeleznek valami haladást, mennyi elfojtott sohaj, mennyi elrejtett nemes gondolat található!

Olaszországban a szabadelvű mozgalom szerény és szelid; de a Renaissance klasszikus talajában reménységre jogosít a jövőre nézve. A mi minket illet, haladását, a mennyire csak tehetjük, mindenestre segíteni fogjuk, rokonszenvünkről mindazokat biztosítva, kik nyíltan szolgálatába állottak. Az elszigeteltség csak öl, — a barátságosan kinyújtott kéz pedig fenntart és bátorít!

XIII.

Szabadelvű vallásos gondolkozás a hollandi református egyházban.

Dr. Eerdmans B. D. leideni tanártól

Önök előtt tartandó felolvasásomban a szabadelvű vallásos gondolkozást kivanom röviden megismertetni a hollandi református egyházban. Én nem azért foglalkozom ezzel az egyházzal, mivel annak tagja vagyok, hanem főleg azért, mivel az a 19-ik század elejéig állami egyház volt és még most is a legfontosabb egyház a protestáns Hollandiában.

A 19-ik század kezdetén régi helyzetét elvesztette a franczia forradalom befolyása miatt, mivel hazánkban ekkor sok minden megváltozott s a különböző vallásfelekezetek is egyenlő jogokban részesültek.

Remélem, hogy önök némileg érdeklődnek a hollandi vallásos élet iránt, mert jóllehet, a mi országunk kicsiny és jóllehet, a jelen korban, mikor az ugynevezett *nagy hatalmak* azt hiszik,

hogy egyedül nekik van joguk az emberiség sorsát intézni, elvesztette azt a politikai fontosságot, a melyet egykor birt, mindazonáltal bátran állithatom, hogy a szabad vallásos gondolkozást illetőleg nem vagyunk kénytelenek a múlt dicsőségére hivatkozni.

Kuenennek a nevét Önök közül sokan ismerik. Egy német tudós őtet a „magasabb kritikai tudomány lelkiismeretének“ nevezte. Az ő mély tudományának nagy hatása volt nemcsak Hollandiában, hanem külföldön is. A mi Tiele-ünk még most is ifju erővel mivel a vallások történelmét, s mi büszkék vagyunk reá.* A mi Scholter-ünk és Opzoomer-ünk talán kevésbé voltak ismeretesek külföldön, de Hollandiában nem kevesebb hirnevük, mint Kuenennek és Tielenek. A dogmatikában és bölcsелеmben vezető mesterek voltak. Nem azért hoztam fel e jelesek, mintha a hollandi tudósok érdemeivel dicsekedni akarnék, de a hála érzete kötelez, hogy egy ilyen gyűlésen mint ez, róluk megemlékezzem.

Az ők befolyásuknak köszönhető, hogy a szabadelvű keresztény vallást hirdették szószkeinkről a 19-ik század közepe óta. A lelkészek legnagyobb része az új eszméket elfogagta s a leideni egyetem számos növendéke hirdette azokat az ország minden részében. Az új tan nagy

* Meghalt 1902. jan. 11-én.

Ford.

figyelmet keltett. A templomok mindenütt zsufolásig megteltek kíváncsi hallgatókkal.

A nép az új eszméket „modern“-nek nevezte s a „modernismus“ nevet használja jelenleg is Hollandiában a szabadelvű vallásos párt. A szabadelvű vallásos hit tartalmát a következő szavakkal fejezhetjük ki: „Hit az emberiség atyjában, az élő Istenben, kinek szelleme lakozik az ő gyermekei szíveiben, s a kit a mi mesterünk, Jézus tanainak elvei szerint kell szolgálnunk.“ A lelkészek 1850-ig teljes erejükből prédikáltak a régi tantételek ellen s nagy eredményt értek el a közép- és művelt osztály között. Azt hiszem, Önök nem értik, hogy mikép volt lehetséges az általános hitelvek igazságát tagadni a nélkül, hogy az egyházból ki ne zárassanak, a mint az Skóciában történt az Önök nagyra-becsült tanárával, Smith Robertsonnal. Ennek oka az, hogy a hollandi református egyháznak nincsenek püspökei vagy superintendensei. Kormányzó testület: a synodus, melynek tagjai minden évben változnak. A mi egyházunk tantételeit a nemzeti synodus állította meg 1618-ban, Dordrechtben. E tantételek az ugynevezett hollandi Confessióban — 37. cikkelyben — és a katechismusban vannak foglalva.

A confessio elve, hogy abban nem foglaltathatik egyéb, mint a mi teljesen megegyezik a

szentirással. Csakhamar 1618. után a lelkészek különböző elveket hirdettek s eljárásuk igazolásául a szentírásra hivatkoztak. Így a biblia szorgalmas tanulmányozása s a tudományok haladása kedvező befolyást gyakoroltak a szabadelvű vallásos gondolkodás terjedésére. Az egyedüli eszköz a megállított tantételek megmentésére az lett volna, hogy hívjanak össze egy nemzeti synodust az eretnekek kirekesztése végett. De abban az időben az egyház állam-egyház lévén, a hollandi köztársaság erre nem adott volna engedélyt.

E szerint lehetetlen volt nemzeti synodust összehívni 1816-ig, az új hollandi királyság megalakulásáig. De már ekkor a vélemények annyira szétágaztak, hogy a synodus nem merészelt a tantételek tartalmát illetőleg világos határozatot hozni. Csak arra kötelezte a papokat, hogy a *confessio elveivel* ne jöjjenek ellenkezésbe; de hogy mik legyenek azok az elvek, arról semmit se szólt. És ez így maradt napjainkig. E szerint a tulajdonképi álláspont az, hogy kiki maga határozza el, vajjon elfogadja-e azokat az elveket vagy sem.

Természetesen az orthodoxok egy részének nem tetszettek az ilyen szabályzatok. A régi *confessio* hívei 1834-ben kiléptek az egyházból és egy külön gyülekezetet — az ugynevezett keresztény református egyházközséget — alapi-

tottak. Az 1886-ik évben egy új kilépés történt a jól ismert kálvinista politikus Dr. Kuyper vezetésével. Több helyen megpróbálták, hogy régi hitformájukkal az egyházközség vagyonát is magokkal vigyék. Még élénk emlékezetünkben van Hollandiában, hogy Dr. Kuyper és elvtársai hogyan kísérelték meg Amsterdamban — az új templomban — feltörni a pénzes szekrényeket. De a törvényszék úgy ítélte, hogy elégedjenek meg régi hitformájukkal minden anyagi követelés nélkül.

Az 1860-ik évben olyan jelek mutatkoztak, mintha az összes hollandi református egyházak a szabadelvű gondolkozás hívei ohajtanának lenni és több egyházközség szabadelvű lelkészt választott. Abban az időben nem volt általános szavazás. A lelkészeket az igazgató tanács választotta, a melynek tagjai a művelt középosztályhoz tartoztak. Az 1869-ik évben azonban a szabadelvűek saját maguk okozták halálukat az által, hogy minden nagykorú tagnak szavazati jogot adtak. Ennek az lett a következménye, hogy az igazgató tanácsba a kevésbé művelt osztályból is sokan bejutottak s mikor egy hitközségbe a papi állás üresedésbe jött, orthodox papot választottak. Sok városban a szabadelvű lelkészek kihalóban vannak, vagy már is kihaltak. Az egészen természetes is, hogy a kevésbé művelt osztály nem fogadja el az új nézeteket. Hiszen több év

óta az egyházi beszédek nagyobb része nem állott egyébből, mint tagadásból és ellentmonásból és a tagadás buzgóságában egy-egy lelkész elfelejtette hivei vnllásosságának művelését.

Igy például egy nyugalomba vonult lelkész és kiváló hirlapíró egyik vasárnap a templomba valójárásról prédikálva, azokat a helytelen elveket fejtegette, melyekkel némelyek mentegőznek s hogy szükségtelen templomba járni. Az istentisztelet végeztével egyik hallgatója azt a megjegyzést tette, hogy ő szeretett volna már a templomba járás helyes voltáról is hallani és arról, hogy minő üdvös hatása van a templom szorgalmatos látogatásának a hívő lélekre. Önnek igaza van, volt a válasz, igen is valójában hasznos a templomba való járás és akartam is erről beszélni, de elfelejtettem. Az ilyen beszédek káros hatással vannak a hallgatókra.

Mégis sok városban az általános szavazati jog kevésbbé lett volna érezhető, ha az igazgató tanács tagjai közül többen nem mondtak volna le, csupán csak azért, mihelyt olyan tagok választattak be, a kik nekik nem tetszettek. Így szinte minden városban az orthodoxia uralkodik. Ez az eset még hamarább bekövetkezik, hogyha az egyház nem állana több kisebb egyházközsegből. Így például Amsterdam 200,000 taggal csak egy hitközséget alkot s egy igazgató tanács által kormányoztatik.

•

Jelenleg a szabadelvűek ereje főleg a vidéken van. Ottan számos hitközségben nem választanak orthodox lelkészt. Minden hitközségben, a hol orthodoxia uralkodik, a szabadelvű kisebbség sok nehézségre talál. Így Leidenben 9 lelkész van s mind orthodoxok. Valahányszor egy hely üresedésbe jött, mfndig megfolyamodtuk, hogy szabadelvű pappal töltsék be, de az igazgató tanács egyszer sem teljesítette kérésünket. E szerint mi csak fizetjük a képét, de semmi hasznót nem élvezünk. Minden vasárnap egy terembe gyülünk össze isteni tiszteletre, a hol különböző hitközségekből meghívott papok prédikálnak, ugyszintén a hitoktatókat is mi alkalmazzuk. Ez még így jól lenne, de sok nehézség merül fel a kereszttelés és konfirmálás miatt. A családok nem vihetik gyermekeiket — száz meg százat — vidékre kereszttelni és konfirmálni. E baj elintézése végett a vidéki szabadelvű hitközség igazgató tanácsa Leidenbe jő, a mi végtelen harczra ad alkalmat a leideni igazgató tanácscsal. Az ilyen surlódásoknak a lett az eredménye, hogy egyházunknak számos tagja a remonstránsok vagv baptista felekezetekhez csatlakozott, a hol szives fogadtatásra találtak s egyuttal időnyerés és költségkimélés lett az előnyük.

Sőt a szabadelvű papoknak is nagy része

megunva az orthodox igazgató tanácscsal való örökös torzsalkodást, elhagyta állását. A remonstrans papok közül a legjelesebbek, kik azelőtt a kálvinista egyházhoz tartoztak, szintén elhagytak minket, nem annyira a felmerült nehézségek miatt, hanem azért, mert jobb állást kaptak.

A felhozott nehézségek láthatólag meggyengítették helyzetünket az egyházban. A mi egyházunkban körül-belől 1400 egyházközség van, a melyekből 400 szabadelvű. Az orthodox községek között is van meglehetősen szabadelvű kisebbség. Véleményem szerint az egész egyháznak egyharmadát lehet szabadelvűnek mondani.

Ha mindezek teljes odaadással érdeklődnének a szabadelvű vallásos gondolkozás haladása iránt, nem lenne nehéz jobb helyzetbe jutni, de sajnálattal kell kijelentenem, hogy nagyon sokan kevés érdekeltséget tanusítanak. Nem gondolnak sem egyházzal, sem vallással, — ha csak nem vagyunk hajlandók az ők nézeteiket vallásnak tartani. Ez egy olyan osztály, mint az elsász-lothringeni nép, a mely most rossz német, régebben pedig nem volt jó franczia. Ezelőtt a templomban jártak a nélkül, hogy gondoltak volna a vallással, most pedig sem a vallással, sem a templomba való járással nem gondolnak.

Azonban bárminő nehézségekkel kell is küzdenünk, nem szándékozunk álláspontunkat az

egyházban feladni. Nem annyira saját magunkért, mert szerencsére elég bölcsek vagyunk tudni, a mit az önök Sterne kiváló írójuk mond, hogy az Úr nem kérdezi, hogy milyen öltözetben járunk a földön, remostráns vagy kálvinista ruhában, hanem másokért, a kevésbbé művelt néposztályért, kik ragaszkodnak egyházukhoz és szorgalmasan jönnek a mi isteni tiszteleteinkre; a kik hajlandók elfogadni szabadelvű nézeteinket s ha magukra maradnak, visszaesnek az orthodoxiába. Sajnos, hogy a mi lelkes, fiatal, szabadelvű papjaink kevésbé érdeklődnek ezen dolgok iránt. Többnyire mind a Tolstoly eszméinek befolyása alatt állanak és sokan el is hagyják állásaikat s Amsterdam mellett communistikus telepeket alapítva, földmivelésből élnek. Szeretnők, ha ezt a buzgóságot a mi érdekeink előmozdítása iránt mutatnák.

A jövőt illetőleg nagy reményünk van abban, hogy a szabadelvű vallásos gondolkozás napjainkban az ugynevezett orthodox körökre nagy befolyást gyakorol. Ma már egy orthodox pap nem hasonlítható össze egy ötven évvel ezelőttivel. Gondolkozásuk megváltozott. Természetesen most is van egy olyan párt, mely gyűlöl minden új eszmét s szigorúan ragaszkodik a régi elvekhez, de még ezek sem menekülhetnek meg a haladás törvényétől. Ez a párt azonban nem hatalmas.

Az orthodox papok zöme az ó-testamentum kritikáját elfogadja; sőt némelyek az új-szövetség kritikájának eredményét is hajlandók elfogadni. Minden jel arra mutat, hogy ezek is a szabad-elvűség útján vannak. Nem szeretik a dogmatikát, így szólnak; a confessiót úgy tekintik, mint a mely csak a régi divatu énekes-könyvekben található és beszédekben soha sem emlegetik. A Krisztus istensége tényleg az egyedüli dogma, a melyet használnak orthodox nézetük bizonyítékául. És én biztos vagyok abban, hogy még ezt is feladnák, ha világosan ki tudnák fejezni, hogy tulajdonképen mit is értenek a Krisztus istensége alatt.

Ez az egyetemi nevelésnek az üdvös eredménye, a mely az egyedüli út a papi pályán. Ha az angol egyház papjai is kényszerítve lennének a héber és görög nyelvek tanulására, hogy a bibliát eredeti nyelven olvashassák, azt hiszem sokkal szabadelvűbbek lennének. A mi papjelöltjeinknek az állami egyetemeken kell papi vizsgát tenniök.

A mi theologiai fakultásaink most teljesen függetlenek az egyháztól s az előadások nincsenek korlátozva. Ezelőtt a theologiai tanárok kötelesek voltak a hollandi kálvinista egyháznak tagjai lenni, de ez a törvény 1878 óta megszűnt. Tiel tanár, a mi fakultásunk tagja, remonstrans és

az utódja Brede Kristensen, Christianiából lutheránus.

E szabadság következménye az, hogy még az ugynevezett orthodox theologiai tanárok is a legszabadelvűbb eszméket hirdetik.

Az utrechti és grönningeni egyetemen működő orthodox tanár kollégáim előadásai és az enyém között az ó-szövetségre vonatkozólag nincs semmi különbség, sőt a grönningeni egyetem papnövendékei közül többen úgy nyilatkoztak előttem, hogy ők orthodox tanáraik előadásai nyomán lettek szabadelvűek. Az utrechti egyetem egyik tanára nem ismerte el a biblia ihletését; egy másik kolléga pedig azt mondta, hogy ő a Krisztus istenségét csak egy magasabb jelentőségű symbolumnak tekinti. Mi ezen kollégákat *unitáriusoknak* tarthatnók, ha elég merészek lennének világos szavakkal kifejezni magokat a régi szólamok (phrasis) helyett.

Az elősorolt tények szemlélése arra a reményre jogosít fel, hogy a jelen században a szabadelvű vallásos gondolkozásnak nagy haladását fogjuk megérni. Számos bizonyítékát látjuk annak, hogy az egyház tagjainak nagy része, tulajdonképen nem érti azt, hogy mit teszen: orthodox-nak lenni? Csak külső dolgokból ítélnek. Így azt a lelkészt, a ki csak zsoltárt énekel a hallgatókkal és más éneket nem, orthodoxnak tartják.

Egy alkalommal egy barátom helyett prédikáltam, még pedig igazi szabad szellemben. Nehány hét múlva meghívást kaptam egy orthodox községbe, mely a barátom szomszédságában volt. E meghívás egészen bámulatba ejtett; de azután értesültem, hogy a kebli tanács tagjai közül néhányan jelen voltak az említettem isteni tiszteleten, s mivel én is csak zsoltárt énekeltettem: azt hitték, hogy orthodox vagyok.

Reményünk nagy; mert a hol mi vagyunk többségben, ott már is teljesen szabadok vagyunk s az isteni tisztelet csak éneklésből és egy egyházi beszédből áll. Semmiféle hitforma nem olvastatik és semmiféle confessiora nem kell felelni. A régi szertartásoktól teljesen megszabadultunk. Ha nekünk tetszik, megtarthatjuk, ha nem tetszik, meg van engedve, hogy saját akaratunk szerint tartsuk az isteni tiszteletet.

Ezekből látható, hogy tényleg nincs semmi különbség köztünk és a remonstránsok, menoniták s a szabadelvű lutheránusok között. Különböző egyházközségek papjai igen gyakran prédikálnak egymás helyett. Bizonyára egykor mindnyájan egyesülünk. Ez az idő még nem jött el. Sok körülmény áll még ennek útjában, és ezeknek egyike az, hogy a szabadelvű vallásos gondolkozás még nem elég népszerű az egyes hitközségek többségénél. A nép még nincs erre

megérve. Ez nemzedékeknek s nem éveknek a műve. Épen ezért folytassuk munkánkat az oktatásban és prédikálásban. Midőn egy szebb jövőt várunk, tudjuk, hogy nem a saját eszméink dicsőségéért munkálunk; hanem buzdit bennünket az a mély meggyőződés, hogy csak az egész emberiséget szerető, élő Istenben való tiszta és felvilágosult hit az, mely az emberiségre boldogságot és békét árasztthat.

XIV.

A hollandi Mennonita gyülekezet.

Fleischer F. C., broek-op langendijki Ielkésztől.

A hollandi Mennoniták is részt vettek a vallásszabadságért és hitjavításért folytatott küzdelmekben. S a midőn én itt ezt ismertetni akarom, érzem, hogy nehéz feladatra vállalkoztam. Mert majdnem négyszáz esztendőről kell megemlékezmem a kitüzött rövid idő alatt. Ha áll az, hogy minden gyülekezetre multja vet világot s a nélkül előttünk érthetetlen, ugy bizonyára joggal állithatom azt a Mennonita gyülekezetekről. Multjok vet világot jelen törekvéseikre és jövő céljaikra egyaránt.

Az egyháztörténelemnek ezt a fejezetét két oldalról szándékozom megvilágosítani. A hollandi Mennonitákat ugy tüntetem fel, mint radikális hívők gyülekezetét, és másfelől mint oly gyülekezetet, a melyben az egyéni szabad meggyőződést mi sem korlátozza.

I.

Radikális hívők gyülekezete.

A nagy hitjavítók — Luther, Kálvin, Zwingli és Cranmer — egyfelől nagy örömmel vették azt, a mi új volt, másfelől pedig ragaszkodtak ahhoz, a mi régi és megállapodott vala. S így a római katolikusoknak nem egy intézménye, szokása és dogmája átment a protestáns egyházakba.

De voltak az új világosság barátai között olyanok is, a kik ezt sérelmesnek találták s a protestáns elveket következetesen alkalmazni óhajtották. Önállóságra törekedve, nem is szervezkedtek, makacs, engesztelhetlen szellemek voltak, kiket az üldöztetés napjaiban a többség magára hagyott.

Ezek közül a radikálisok közül némelyek a keresztény életmódot akarták megjavítani; ezek voltak a *keresztelők* (Doopers, Täufer), a kiket alaptalanul tévesztenek össze igen gyakran a baptisták felekezetével. Mások a keresztény dogmát óhajtották reformálni, s ezek voltak az antitrinitariusok (szentháromságtagadók). Mindkét fél arra törekedett, hogy a megtisztulás apostoli elvét megvalósítsa. „Azért a ki Krisztusban van, újonnan teremtetett; a régiek elmultak, imé mindenek megújultak.“ (2 Kor. v. 17.)

Előre látható volt, hogy ez a két irányzat találkozni fog egymással. Magam vagyok ennek élő tanuja, midőn mint huszadik századbeli *keresztelő* megjelentem a huszadik századbeli *szent-háromság tagadók* között.

A radikális hívők eredetileg ugyanazon alapon állottak a nagy hitjavítókkal. Luther maga elég soká habozott. Ép így Melanchton. A *keresztelők* eleinte bizalmasan közeledtek az *evangélikusokhoz*, de az utóbbiak, főleg politikai okokból, hevesen kikeltek az előbbieik független eljárása ellen.

A hitjavítók is ugyanabba a hibába estek, mint a római katolikusok, a kik azt hitték, hogy van egy egyetemes vallási igazság, a melyet oly tisztán, meggyőzően és kétségbevonhatatlanul meg lehet állapítani, hogy azzal szemben senkinek sem lehet más véleménye. Azokat, a kik mégis önállóan mertek gondolkozni, halálbüntetéssel sújtották. S a hol a hitjavítók kezében volt a hatalom, ugyanezzel a mértékkel mérték a kárhuzatos tévelygőkkel szemben.

Felix Manz volt az első áldozat, kit 1527. január 5-én végeztek ki. Mint előkelő zürichi család sarja, nagykészültségű ifju ember volt, a ki nyilvánosan vitatta Zwingli tételeit a keresztiségről s elítélte a vérengző háboru borzalmait. Ez volt összes büne, a miért a zürichi szép tóba

fojtották. *Mergatur, qui iterum mergit*, vagy *mergatur, qui mergitur*, mondá Zwingli a hagyomány szerint.

Az első áldozat sorsában százan meg százan osztottak más országokban is mindenfelé; míg az üldöztetés a keresztelők egy részét végképp elkeserítette, s ebből következett a gyászos münsteri lázadás Németországban, közel a hollandi határszélhez, melyet a mieink is nagyban szitottak.

A *keresztelők* komolyabb többsége mindazáltal ily zavarokban részt nem vett; s az idő teljességében ezekhez csatlakozott kiváló vezérünk Menno Simons, a ki 15 évig Pingjumban, 4 évig Witmarsumban volt lelkész. Ez utóbbi abban az időben igen nevezetes gyülekezet volt Frieslandban. (1536. január 12.)

Menno Simons, Dirk Philips, Leenaert Bouwens és más nyugodt kedélyű becsületes, jámbor férfiak szervezték a békeszerető keresztelőket, kiket ez időtájt jóformán a pásztor nélkül széledő nyájhoz lehetett hasonlítani.

Miután már természetes hajlamuknál fogva is inkább békés, istenfélő polgárok voltak, a münsteriek és batenburgiak tulkapásaira következett bünhődés őket ebben még inkább megerősítette. Nem szerették volna, ha összetévesztik őket azokkal a zavargó és makacs rajongókkal.

Radikális elvöket saját életökre is alkalmazták. Így akarták „megvalósítani a benső emberi eszményt, a mely romolhatatlan, a szelid és nyugodt lelkiületet, mely kedves az Isten előtt.” Egyéni és családi életük a szerénység maga. Szeretik az igazságot. Testvéri jó indulattal nyujtanak segédkezet. Istentiszteletüket is apostoli egyszerűség jellemzi. Esküt nem tesznek ugyan, de éppen ez által óhajtják kimutatni, hogy mennyire biznak a kimondott szó szentségében, a melyet az „ugy-ugy“, „nem-nem“ eléggé megerősít; meg aztán az Úr parancsolatját is tiszteletben tartják. Hasonlóképpen az evangéliumi rendelet alapján és iszonyodva a münsteri kegyetlenkedéstől, megtagadják az önvédelemnek minden eszközét. A hegyi beszédet az evangélium fénypontjának tekintették, a mint ma is az a hirneves és tiszteletre méltó Tolstoy Leó gróf és követői előtt. Sok tekintetben úgy vehetjük az orosz evangelista mozgalmat, mint annak a radikális meggyőződésnek egyik változatát, a melyet a 16-ik századbéli Mennoniták vedelmeztek. Minden hű mennonita könyv nélkül tudta a hegyi beszédet, meg Jakab apostol levelét, melyet gyakorlati iránya miatt nagyra becsültek.

II.

Egyéni, szabad meggyőződésűek gyülekezete.

Nézetünk szerint a következetes protestántismus nem illeszthető bele valamely rideg confessiók egyház keretébe. Menno Simons és barátai egészen másra törekedtek, mint Luther, Kalvin, Zwingli és Cranmer. Ezek szervezett egyházat létesítettek. Menno csak a Krisztus szellemét ápoló gyülekezeteket.

Az ilyen gyülekezetben nem lehet szó elsősről, mert „egy a ti uratok, a Krisztus, a ki pedig legnagyobb köztetek, az legyen a ti szolgátok.” Nincsenek is nekünk tulajdonképpen egyházi embereink. „Királyi papság, szent nép vagyunk, hogy annak dicséretét hirdessük, a ki minket a sötétségről az ő dicső világosságába elhívott.” A gyülekezet tagjai mindig tevékeny részt vettek a mi ügyeinkben. A proféták collegiumai, melyeket à Lasco alapított Londonban, nagy népszerűségnek örvendettek, s újabb elnevezés alatt itt-ott új életre kelnek. Új tagokat csak a gyülekezet hozzájárulásával lehet felvenni; s az is könnyen megeshetik, hogy a gyanus elemeket visszautasítják. Vlissingeni dekáinjainknak azelőtt kötelessége volt a prédikáció után kihallgatni a gyermekeket és oktatni az ifjúságot. A többi tagok ezzel nem tartoztak, de jelen lehettek a tanításon.

A *gyülekezet* majdnem imádás tárgya lett. „Nincs a földön egyéb, mit oly lelkemből szeretnék, mint a gyülekezet” — mondá Menno Simons. Erőnek erejével arra törekedtek, hogy gyülekezetök tiszta, szent legyen. A gyülekezetnek „mocskotalannak és folt nélkülinek” kellene lennie — mondák — távol a bigottságnak még csak árnyékától is, mivel öntudatos, higgadt emberek voltak.

A gyülekezetben szigorú fegyelmet gyakoroltak. Az utrechti gyülekezet tanácsa 1650. nov. 14-én megidézett egy menyasszonyt, a kit hűtlenséggel vádoltak. Gröningenben, 1681 körül, két évig elleneztek egy gyülekezeti tag házasságát másodunokatestvérével. Edámban, a 18-ik században, egy tagot paráznság miatt kizártak a gyülekezetből. Egy hajóskapitányt megróttak, mivel két ágyut tartott hajója fedélzetén s így megsértette a védtelenség elvét; ő azzal mentegődzött, hogy csak szükség esetén riasztaná el velök a kellemetlen vendégeket, de bántani senkit sem akart.

Az Urvacsorát úgy tekintjük, mint a Jézus halálának emlékűnnepét, mely egyuttal a testvéries egyetértés symboluma. „Egyességnek” is nevezték s némely gyülekezetben el is halasztották, ha mindjárt két hívő torzsalkodott is egymással. Mihelyt kibékültek, az „egyességben”

(urvacsora) résztvehettek. A pörlekedést nem helyeselték, mivel az megsérti a felebaráti szeretetet és becsmérli magát a gyülekezetet is.

Az ilyen gyülekezetbe csak azt lehetett befogadni, a ki önálló gondolkozás és tapasztalat folytán benső meggyőződésre jutott. Ezért csak felnőtt ifjakat kereszteltek, mi által őket a krisztusi elvek követésére és példás hitéletre eljegyezték. A gyülekezet álljon mind ilyen eszményi gondolkozású emberekből. És bár az első 200 esztendő lefolyása alatt nem is voltak e pályára tudományosan képzett lelkeszeink, hanem csak a hivek magok közül választották, — mégis volt közöttök nem egy tehetséges, tanult és ékesszóló férfiú. Manapság ugyan mindenütt egyetemi végzettséget kívánnak meg a lelkesektől, de azért megesik, hogy egy-egy kiválóan alkalmas világi embert választanak meg, sőt néha még nők is fellépnek a szószékre a Mennonita gyülekezetekben.

Ha mi örvendünk e szerint a szabadságnak, tiszteljük másoknak is e jogát s kárhoztatunk minden olyan törekvést, mely másokra dogmát erőszakol. Közöttünk különböző hitnézetűek vannak. A 17-ik század folyamán egyes Mennoniták még a lélek halhatatlanságában is kételkedtek.

Igy a dogmai színezetű, de haladó protestantizmusnak, az idők rendjén, okvetlenül találkoznia kellett a mi gyakorlati radikális irányunk-

kal: a szentháromságellenes tan találkozik Menno tanaival.

A radikálismusnak ezt az ágát mi már régóta ismerjük. Mielőtt Socinus Faustus prédikálta volna, egyes *keresztelők*, mint Denck János, Hätzer Lajos és Hofman Melchior annak hatása alatt állottak. Beckenheimi Kautz János úgy nyilatkozott: „A názárethi Jézus csak úgy válthat meg minket, ha nyomdokain haladunk; a kik ellenkezőt tanítanak, azok bálványt csinálnak belőle.“

Nem csoda tehát, ha a Sociniánusok, a kiket mindenütt üldöztek, hozzánk közeledtek. Először 1598-ban, a mikor Ostorodt és Woidowski Amsterdamba jöttek, a hol a reformált városi tanács elkobozta könyveiket. Miután bevett egyházzá lenni nem tudtak, keresték az összeköttetést Alkmaarban a mennonita lelkészszel, de Ries Jánossal. Később 1612-ben a dantzigi (Poroszország) mennonita gyülekezet útján igyekeztek a hollandi mennonitákkal érintkezésbe jutni. És bár de Ries Jánossal nem boldogultak, más mennonita lelkészek, mint Outerma J. (Harlem), és Obbes Nittert (Amsterdam), elfogadták az ő dogmáikat; ám ezért a viszonyért a mennonitáknak lakolniok kellett: újult erővel nehezedett rájuk a gyanúsítás és üldözés keresztje. A reformált egyházi vezérférfiak majdnem pogánynak tartották a sociniánust, és a mennonitákra egyszerűen

ráolvasták, hogy „indocti Sociniani“ (miveletlen sociniánusok), a sociniánusokra pedig azt, hogy „docti Mennonitae“ (tudós mennoniták).

III.

A hollandi Mennoniták a jelenben.

Egyesületünk, sok küzdelemmel bár, mind a mai napig fennmaradt. Az üldöztetés megszűnt; rokonszenves theologusok által tisztességgel méltatva, zavartalanul munkálhatunk a gyakorlati vallásos radikálismus eszményeért, és az egyéni szabad meggyőződés jogaiért.

A hanyatlás és pusztulás napjai után ismét a fejlődés és haladás korát élvezzük. A míg 1700-ban körülbelől 160.000 volt a mennonita hitfelek száma, 1808-ban alig volt 27.000. Jelenben ugy 64.000 lelket számlálunk, a kik közül 33.000 van megkeresztelve és 11.000 a be nem avatottak (catechumen) száma. Van 129 gyülekezetünk. Mindenik teljesen független: szabad vallásos közsáság.

Nincs központi hatóságunk; semminemű zsinat, tanács vagy konferencia. Minden gyülekezetben a tagok által választott kebli tanács (consistorium) a legfőbb hatóság. Közérdekű ügyeinket kölcsönös jóakarattal intézzük, — ha kell, egyesületeket alapítunk egy vagy más cél megvalósítására. Maguk a gyülekezetek, valamint

az egyes tagok, az egyesület alapszabályaihoz képest, évi díj mellett vagy másként is beiratkozhatnak. A mely gyülekezet ehhez nem kíván járulni, természetesen annak az egyesületi ügyekbe semmi beleszólása, sem joga, sem kötelessége nem lehet. De azért érdekeit mégis kellő figyelemre méltatják. Az egyetemes mennonita társulatnak, például, csak 41 gyülekezet tagja ez idő szerint; de azért az összes lelkészek, egy kivételével, abból a seminariumból kerültek ki, a melyet a Társulat az amsterdami egyetemmel kapcsolatban fentart.

Nagyszámu gyülekezet (körülbelől 65) kap évenként jelentékeny összeget a Társulat alapjaiból, s nehéz napokban is ez támogatja őket. Azonfelül maguk a gyülekezetek is példás buzgósággal segítik és támogatják egymást. Haarlem, Deventer, Útrecht s más helyek gazdag gyülekezetei évenként segítyezik a kevésbbé tehetős gyülekezeteket. S a mikor azt a segélyt nyújtják, nem kötik ki, hogy beleszólhassanak a segélyezett gyülekezet ügyeibe, sőt még a gondolkodásába se. Önkormányzatunkra nagyon féltékenyek vagyunk. Központi szövetség nélkül is eléggé biztosítva vannak közös érdekeink, ugy az anyagiak, mint a szellemiek, sőt talán sehol sem annyira, mint épen minálunk. És bár az összes gyülekezetek teljes autonomiájának itt-ott meg

is van a hátrányos oldala, az minket legkevésbé sem aggaszt. Autonomiánk az, mely a vallásos felfogás fejlődésével (evolutio) szemben, szabad kezét ad minékünk. Akadálytalanul lépést tartunk a haladó korral; behozhatjuk azt, a mi új és vonzó, s eltörölhetjük azt, a mi régi és elavult. Vallásos énekeinket és különálló gyülekezeteink szervezetét minden nehézség nélkül megjavíthatjuk.

Ügyeinknek jelen állása nem véletlen dolga, hanem az idők során tett fokozatos fejlődés eredménye. A szabadelvű vallásos nézetek nálunk kedvező fogadtatásra találtak, még mielőtt az elismert egyházak kebelében szakadásokat támasztottak volna. Midőn az első „modern“ (holland liberális) lelkész a harlingeni lutheránus templomban prédikált, hallgatói ezt mondák: „Éppen úgy beszél, mint egy mennonita!“ Milyen egyszerű és mégis nevezetes megjegyzés! Szabadelvűségünk e szerint mindig komoly jellegű volt, s nem vezetett zürzavarra, mint ott, a hol jogaiért küzdve, a prédikációból egyszerre kitörölte a mystikus elemet.

Az unitárius és más szabadelvű mozgalmakkal való rokonságunk tagadhatatlan. A keresztiségnek az a magyarázata, melyet Socinus Faustus rendkívüli szelleme jó ideig majdnem reménytelenül védelmezett s végül a rakowi zsinat által

1603-ban elfogadtatott, főbb pontjaiban azonos a mi magyarázatunkkal. A rakowi confessio előszavában szintoly határozottan ki van fejezve a mi nézetünk a confessióról, melyet egyéni jobb természetünk sugallatának, megnyilatkozásának tekintünk. Menno tanának éppen úgy, mint az unitárizmusnak az a dicsősége, hogy nem nyugszik rideg dogmatikai alapon, hanem a teljes vallásszabadság és önállóság elvén.

Valamint tiszteljük a más hiten levők nézeteit, úgy készek vagyunk megállapodásra jutni a rokon lelkű hivekkel. A remonstránsokkal már korábban és gyakran kezét fogtunk, mostanában is együtt működünk velök, a lutheránusokkal s a „Protestantenbond“ némely részével. A 18-ik száz elejétől fogva a mai napig némely gyülekezetben az új tagokat minden czeremonia nélkül felveszik, csak a nevét írják be tanuk előtt.

Elveinkkel manapság nem állunk elszigetelten Hollandiában. Örömmel mondhatom, hogy azokat sokfelé el is fogadták. A mi felfogásunk mindegyre nagyobb tért hódít. A kötelező eskü mely ellen mi teljes erővel tiltakoztunk, s a mely alól végre fel is lettünk mentve, kezd használaton kívül maradni; a halálbüntetést, a melyet mindig barbárságnak tekintettünk, s a mely ellen háromszáz éven át hiába küzdöttünk, végre eltörölték Hollandiában. Bizunk abban, hogy a

háboru, mely feldulja a jólétet és kölcsönös bizalmat s az emberiségnek oly sok ideálját sárba tiporja, szintén meg fog szünni.

Hisszük, hogy a jövő igazolni fogja céljainkat; s bár elveink győzedelme nem is a mi nevünkhöz fűződnék, hálás szívvvel folytathatjuk a munkát, bizva szabad gyülekezeteink létjogában és hasznosságában, s azzal a szent meggyőződéssel, hogy számtalan hívő lelkekkel, munkatársainkkal együtt mi is siettetjük az Isten országának eljövetelét.

XV.

A németországi szabad vallásos gyülekezetek.

Dr. Schieler C. Koenigsbergi lelkésztől.

Nagy öröm és kitüntetés reám nézve, hogy ezen a diszes gyűlésen, hol több mivelt ország képviselője jelen van, én is beszélhetek, mint a koenigsbergi (Poroszország) szabad vallásos gyülekezet küldötte s elmondhatok itt egyet-mást a németországi szabad vallásos gyülekezetekről: mi a céljok és miként bánik velök az állam és az uralkodó egyházak.

Előbb azonban ki kell jelentenem, hogy csak öt éve annak, hogy a szabad vallásos mozgalomhoz csatlakoztam. Azelőtt theologiai tanár voltam Németországban egy püspöki (Episcopal) collegiumnál; de kételyeim támadtak a katolikus tanok felől, s megunva a szellemi zsarnokságot és a lelkiismereti kényszert, ott hagytam a katolikus egyházat káros ultramontanismusával s a Jézus Krisztus szabad és igaz evangéliumához fordultam. Most tudom csak, mit jelent

a szabad vizsgálódás a vallásos kérdésekben s elismerem, hogy igaz vallás csak a szabadság talajában virágozhat. Most már tapasztalásból tudom, hogy a nagy Mester szava mit jelent: „Megismeritek az igazságot és az igazság szabadokká teszen titeket.“ Jelenben a königsbergi és tilsiti szabad vallásos gyülekezetek prédikátora vagyok s gyakran találkozom olyan emberekkel, a kik vallásos ismeretek és erkölcsi tökély után teljes komolysággal törekeshnek s olyan szép valláserkölcsei életet élnek, a minőt azelőtt csak ritkán tapasztaltam.

A königsbergi szabad vallásos gyülekezet Kantnak a nagy philosophusnak városában, az első volt valamennyi szabad vallásos gyülekezet között Németországban. Ennek a mozgalomnak a kezdeményezője a németországi evangélikus egyházban, mely államegyház, dr. Rupp Gyula volt, egy igen derék, kiváló bölcsészeti és theologiai képzettségű férfiú, a kinek iratait és működését az utókor még most is nagyra becsüli. Mivel a königsbergi vártemplomban a régi és különösen az Athanasius-féle hitvallás használata ellen prédikált (*Quicumque vult salvus esse ante omnia opus est, ut teneat catholicam fidem**),

* Annak, a ki üdvözülni akar, mindenekelőtt szükséges, hogy a katholikus hitet vallja.

a consistorium elmozdította állásából. De igen sok barátja és tanítványa hiven kitartott a híres prédikátor és tanító mellett, s alapítottak együtt egy szabad vallásos gyülekezetet, a melyet *Freie Evangelische Gemeinde*-nek neveztek. Ez történt 1846-ban

Nemsokára több ilyen szabad vallásos gyülekezet alakult Németország többi városaiban is: mint Magdeburgban, Halleban, Nordhausenben és másutt. Két évvel később a római katolikus egyház kebelében is hasonló mozgalom keletkezett, egy *Los-von-Rom* mozgalom, melyben a nemzeti (deutsch catholische) elem jutott érvényre, s a melynek Ronge és Czerski voltak a vezetői, több katolikus pappal együtt, kik kiléptek az egyházból. *Apostoli* gyülekezetek és más elnevezés alatt szerepeltek, de végre is egyesültek a mi szabad vallásos gyülekezeteinkkel.

A mi szabad vallásos gyülekezetünk története tulajdonképpen a szenvedések és üldöztetések egész sorozata. Az első lelkészt, dr. Ruppot és hiveit az állam és egyház több éven át üldözte. Dr. Ruppot többször bebörtönözték, mivel inkább engedett lelkiismeretének, mint az országos törvényeknek; az istentisztelet rendőri felügyelet mellett tartatott s nem egyszer fel is oszlatták; még a hiveknek saját házukban tartott összejöveteleit is folyton zaklatta a rendőrség.

1851-ben pedig a templomot becsukatta a königsbergi főkapitány. Sok mindenféle zavar és kellemtelenség után a gyülekezet helyzete javulni kezdett a porosz herczeg regenssége alatt, ki később I. Vilmos név alatt német császár lett. Most a gyülekezetnek jogában áll megtartani ünnepeit és rendes istentiszteleteit, ha az Alkotmánynyal nem ellenkezik. Az államhivatalnokok nem bánnak részrehajlatlanul a mi hiveinkkel, az egyháziak pedig úgy tekintik őket, — Jézus példája és beszéde ellenére — mint pogányokat és hitetleneket.

A mi gyülekezetünknek az a célja, hogy erkölcsi és vallásos szabadság alapján, előmozditsa a valláserkölcsi életet. Nincs semminemű hitformánk, s nem kívánjuk hiveinktől, hogy ezt vagy azt a dogmát elfogadják. Gyülekezetünknek első és legfontosabb elve minden vallásos kérdésben a szabad megnyilatkozás. Mindenkitől elvárjuk, hogy vallásos ismereteit gyarapítsa, nemesitse és tökéletesitse, s vallásos meggyőződéséhez képest rendezze be erkölcsi életét. Tehát a szabadelvű vallásos gondolkozók táborához tartozunk: nem akarjuk elvetni a vallást, de meg akarunk szabadulni vallási kérdésekben és vallásos életünkben is minden kényszertől, az igaz vallás terjedését előmozdítani óhajtjuk; s éppen ezért nem hisszük, hogy a vallás egy az erköl-

csiséggel. Az erkölcsiség a vallás legszebb sarjadéka; de az erkölcsiségnek szoros kapcsolatban kell maradnia a vallással.

Nagyra becsüljük az evangeliumot, mivel az emberiség legnagyobb tanítójának tanait foglalja magában; de a modern kritikai vizsgálódás eredményeit is tiszteletben tartjuk. S a mennyiben a többi tudományágak is érintik a vallást, azokra is tekintettel vagyunk. Megpróbáljuk és felhasználjuk azokat vallásos meggyőződésünk fejlesztésére s joggal tehetjük ezt, mert a dogmáktól és a hitformáktól szabadok vagyunk.

Semminemű egyházhoz nem tartozunk; nincs pápánk, püspökünk, sem papunk; mint az első keresztények, kiket az apostolok szerveztek és kormányoztak, mi is szabadelvű hívők és munkások szabad egyesülete vagyunk. Célunk az, hogy felépítsük a Jézus által hirdetett Isten országát, az Isten szabad gyermekeinek szabad birodalmát.

S meg vagyok győződve a felől, hogy ezekre a szabad vallásos egyesületekre nagy szükség van hazánkban, mivel minden rangu és rendű, képzett vagy miveletlen polgártársaink között ezren meg ezren vannak, kik az egyházzal és az egyházi élettel mitsem törődnek; sőt sokan le is nézik az egyházat, mivel elavult tanaihoz ragaszkodik, melyeknek hamisságát a tudományos

vizsgálódás kimutatta; s oly tanok elfogadására kényszeríti az embert, a miket saját lelke előtt megtagad. Minduntalan hallani ilyen megjegyzéseket: „Az egyház papjai oly tanokat hirdetnek, mikben maguk sem hisznek; de hát kénytelenek úgy tanítani, a mint elő van írva.“ Ez pedig rettenetes.

Jézus Krisztus parancsolja és példaadása szerint, szeretjük és úgy tekintjük egymást, mint testvérek, s tehetségünkhöz mértén egymásnak anyagi és erkölcsi támogatására készek vagyunk.

Éppen azért nagy örömmel olvastam ennek a gyűlésnek a meghívójából a következőt: „A nemzetközi Tanács gyűlései a lehetőleg testvéries és nem felekezeti jellegűek lesznek. Válaszfalakat a meglevőkön kívül semmiesetre sem emelünk. Nem veszünk tudomást azokról, míg a főparancsolatokat hangsúlyozzuk: „Szeresd az Istent, szeresd embertársadat.“ Erre a célra törekszem én is barátaimmal együtt Königsbergben, és ugyanez az eszmény lelkesít igen sok vallásos lelkeletű embert Németországban. Biztosítom önöket, hogy minden erőmből arra fogok törekedni, hogy ezt a dicső célt mi vagy utódaink megvalósíthassuk.

De miként oldhatjuk meg ezt a nagy feladatot? Csakis úgy, ha teljes szabadságot adunk a vallásos meggyőződésnek és vallásos életnek.

Ezekből láthatják, tisztelt hallgatóim, hogy mi is nagy áldozatok árán nyitottunk magunknak utat Istenünkhöz, s hiszem, hogy a jövőben még többet kell áldoznunk és szenvednünk. Most azonban boldogok vagyunk, mert hit- és lelkiismereti szabadságot élvezünk. Egyek vagyunk tehát Önökkel, ugyanazok az elvek, ugyanaz a szeretet egyesít a nemes munkában, s ugyanegy a cél, a melyre törekszünk. És hogyha egyesek nem tudnak meglenni egyház nélkül, a következő itt hallott jelszót fogadom el: „A jövő egyháza egyedül a vallásszabadság és humanitás egyháza lehet.“

XVI.

Az unitárius mozgalom Skandináviában.

Janson Kristófnak Christianiában készült kéziratából.

Janson Kristóf lutheránus papságra készült s tanulmányait a christiániai egyetemen végezte, mindazonáltal nem lépett az államegyház papi hivatalába, hanem a főiskolákban való tanításra szentelte magát. Irodalommal is foglalkozott és több novellát, drámát és költeményt adott ki. A norvégiai parlament számára 1876-ban 1600 kor. évi járadékot szavazott meg irodalmi munkássága elismeréséül.

Mialatt mint felső népiskolai tanító működött, kezébe akadt és elolvasta a híres svéd költőnek és tudósnak: Rydberg Victornak egy könyvét: *„Mit tanít a szentírás Krisztusról”* és ez a könyv teljesen megváltoztatta vélekedését több hittani kérdésre nézve is. A könyv az unitárius elveknek magyarázatát foglalta magában és azokat bibliai alapon oly komolyan és meggyőzőleg védelmezte, hogy Janson lehetetlennek találta az erősségeket megczáfolhatni.

Ugyanezen időtájban olvasta Dr. Reville Alberttől a „Parker Tivadar élete“ czimű művet is ennek beszédei kivonatával. S ez a könyv új hitkört tárt föl előtte és érezte, hogy ha ő azokat az elveket fölkarolhatná s hazájában elterjeszthetné, mind ő maga, mind hazája népe boldog lenne. De ebben az időben ily vallásos eszméknek Norvégiában hallgatókat vagy követőket találni lehetetlen volt.

Igy Janson tehát Amerikába utazott. Szükségét érezte annak, hogy lássa a Parker Tivadar szülőföldjét és teljesebben megismerkedjék az unitárius hittel s egyszersmind honfiainak állapotát is ohajtotta tanulmányozni az összes nyugati államokban. Az 1879-ik év szeptembertől az 1880-ik év szeptemberig utazott a legnagyobb norvég-gyarmatok között, több nagyszabású felolvasást tartott és lelkesedéssel fogadtatott. De népének vallásos állapotját tekintve, úgy találta, hogy az amerikai lutheránus egyház, mely a tanszerű vitatkozások miatt öt tanfelekezetre van osztva, sokkal fanatikusabb és conservatívabb, mint annak testvéregyháza Norvégiában.

Janson ezen utazásai alatt az unitárius irodalmat tanulmányozta. És midőn Chicagoban figyelemmel végig hallgatott egy nagy gyűlést, a mely a dr. Channing Ellery Vilmos tiszteletére volt tartva, a hol nemcsak unitáriusok, hanem

baptisták, methodisták, episcopálisták, presbiteriánusok és mások, theologiai hitnézetük különbözősége daczára is, mindnyájan egyesültek a dr Channing áldásos működése befolyásának magasztalásában, a keresztény türelemnek ez a látványa egészen új volt előtte.

Janson visszatért hazájába Norvégiába, de csakhamar azután levelet kapott Amerikából, a melyben arra kéri, hogy menjen vissza Amerikába és Minneapolisban és Minnben hirdesse a szabad eszmét honfiai egyrészének. A nyugoti unitárius konferencia titkára: Jones Lloyd Jenkin megígérte az ámerikai unitárius társulat támogatását.

Janson visszatért Amérikába és Minneapolisban egy nagy teremben népes gyűlést hívott össze, a melyen mintegy 1500-an jelentek meg. Ezeknek előadta az unitárius kereszténység elveit és indokait, melyek őt ezen elvek követésére birták s felhívta azokat, kik az ő elveit osztják, hogy ezt az isteni tisztelet végeztével névaláírásukkal jelentsék ki. A nép szétszótott, Janson hasztalan várt az ő jövő gyülekezetére. Végre beállit hozzá egy éltes nő, kezében egy könyvvel, a könyv a Luthert követők káthéja volt és kérdi Jansontól, hogy más dolgokat szándékozik-e tanítani, mint a melyek ezen könyvben vannak? Janson azt felelte a nőnek, hogy

az a könyv sok tekintetben kitünő, de vannak benne némelyek, melyekre nézve nem tud Lutherrel egészen egyet érteni. A nő ekkor így kiáltott fel: „*Ugy Isten átka legyen rajtad és minden te munkásságodon ebben a városban*“ és büszkén távozott.

Ez volt a skandinaviai unitárius mozgalom kezdete. S mielőtt Janson 1893-ban az egyesült államokat elhagyta volna, már egy gyülekezete volt Minneapolisban, egy másik szent Paulban, a harmadik Brownban és szövetkezeteiben, egy negyedik Unterwoodban, egy 5-dik Hudsonban. Három helyen egyházi épületek emeltettek, a 4-ik helyen egy egyszerűbb ház az imádkozásra.

Mindezen eredmény lehetetlen lett volna, ha az ámerikai társulat oly erőteljesen és nemeslelkűen nem segíyezi a mozgalmat. Ennek segítségével nyomattak ki és osztattak szét Janson vallásos könyvei, melyek között volt egy *énekes könyv*, egy értekezés: „*Fogos-e az Orthodoxia?*“; egy beszédgyűjtemény: „*Világosság és szabadság*“ czimmal, „*Énekek Jézusról*“, és egyházi tudománytár: „*A magvető*“, mely hét éven keresztül tartotta fenn magát Ámérikában és azután három évig Norvégiában.

Janson 1882-ben nov. hó 25-én rendeltetett Chicagóban unitárius lelkésznek. Tizenkét évi távollét után meglepte a vágy, hogy ismét lássa

szülőföldjét s megtekintse, ha a nép fülei most nyitva volnának a vallás szabadabb, s illetve észszerűbb felfogására. Felolvasásokat tartott a városokban és némely falvakban arról, hogy »*minő értelmes ifju nemzedéket követel most a vallás.*« Mindenütt lelkesedéssel fogadtatott. De ellenzékre is talált. A vakbuzgó lapokban czikkek jelentek meg, a melyekben ő anti-Krisztusnak neveztetett, a néppel pedig elhitetni igyekeztek, hogy a pokolra jut, ha egy oly eretneknek beszédét hallgatja. De a népenek tudványa nagy volt, megjelent előadásain és a Sion őrei azon reményben vigasztalták egymást, hogy Janson nem sokára vissza fog menni Ámérikába.

A szivesenlátás, melylyel fogadva lett, Jansonra nézve egész meglepetés volt, s még inkább a tetszésnyilvánítás, mely némely helyen tüntetéssé vált. Mindez azon gondolatot keltette benne, hogy a népek közül sokan nincsenek többé megelégedve a régi tannal. És a fővárosban egy nagy gyülekezetben beszédét e szavakkal zárta be: *És most barátaim nem tudom, mit tegyek? vajjon visszamenjek-e Ámérikába, vagy itt maradjak és megkísértem a szabad evangelium hirdetését?* És az egész hallgatóság felkiáltot: Maradj, maradj velünk!!

Ez a felhívás határozott Jansonra nézve. Ezen időtől fogva szülőföldén működött Chris-

tlánia központtal, de munkáját Ámérikában is folytatták Norman és Haugerud norvégek, kik Meadvilleben theologiai akadémiai ranggal ruháztattak föl és Erichsen, ki előbb methodista lelkész volt.

De midőn a hirlapok hirül adták, hogy Janson marad és hirdetni szándékozik eretnek tanait, a szószékek és ujságok hevesen megtámadták, neve félelemnek lett tárgya, s bár a későbbi időkben az ellentállás apadott, mindig tapasztalt némi nehézséget munkálkodása folytatására nézve.

Janson Christianiában egy gyülekezetet alapított, mely nagy részben munkás emberekből és iparosokból állott. A valódi tagok száma nem volt nagy, de némely vasárnapon a hallgatók száma felment 700—800-ra.

Most már az a kérdés merült fel, hogy vajjon az unitáriusok beleértetnek-e azon törvénybe, mely a Dissenterekre hozatott, vagy nem? A törvény szavai ezek voltak: »*Dissenterek, kiket a jelen törvény bárhol magában foglal, azok a személyek, kik a keresztény vallást vallják, anélkül, hogy az államegyháznak tagjai lennének.*« És egy későbbi szakaszban: »*Ez a törvény magában foglalja a Mózeshitűeket is.*«

A kérdés tehát, mely az állam vallásügyi osztálya elé került, az volt, hogy vajjon az

unitáriusok elismerendők-e keresztény disszentereknek? És ez tagadólag döntetett el, azon az okon, mert az unitáriusok nem hisznek a Krisztus istenségében. Ekkor a kicsiny unitárius nyáj 1897-ben a parlamenthez folyamodott, előadva, hogy az első törvénynek szavaiból olvasható, hogy Disszenterek, kik a jelen törvényben értetnek, azok a személyek, kik a keresztény vallást vallják, *»ebbe beletartoznak az unitáriusok is,«* Vagy a másik változás szerint: *»Ez a törvény magában foglalja a Mózes-hitűeket, éppen úgy az unitáriusokat«*

Az utolsó indokolás elfogadtatott és az unitáriusok most Norvégiában elismertetnek, mint megtürt felekezet, a törvény védi, s meg van engedve, hogy templomí szertartásaikat az ők hitüknek megfelelőleg végezzék, de nem ismertetnek el keresztényeknek. Nevetséges, hogy tölünk megtagadtatik a keresztény nevezet, főleg midőn a mi szabályunk azt hirdeti, hogy nekünk Jézus elvei hirdetésére kell törekednünk és a mi jelszavunk: az igazság keresése és a Jézus nevében vagy szellemében való egyesülés az Isten szeretetére, az emberiség szeretete vagy szolgálása által.

De a Jézus honfiai melletti hely is jó hely. A szomszéd országokban: Dániában és Svédországban az unitáriusok egyáltalában nem ismer-

tennek el. Az utóbbi országban többször megkísérlették a nyilvános elismerés megnyerését, de hasztalanul.

Minő magatartást tanusít a nagy tömeg a nyilvánossá vált unitárius evangelium iránt? olyat, mint a minő az a legtöbb helyen másutt az orthodox egyházban, benn több az unitárius, mint kívül, mert a nép nem gondol arra, hogy szakítson az államegyházzal, és ez által megfoszsza magát sok polgári jogtól és társadalmi előnyétől és így megmarad a régi egyházban. Mások, főleg a miveltebbek és értelmesebbek minden érdekeltségüket elvesztették a vallás iránt, mert a forma, melyben a vallás nekik ajánltatik, gyermekesnek és durvának látszik és mert a templom bezárja kapuit a szabad vizsgálódással szemben. Az a nép, mely semmit se veszélyeztet, egy új vallásos társulathoz való csatlakozással a középosztály és az buzgó az új evangelium hallgatására.

Janssonak az volt a tapasztalata mind Ámerikában, mind otthon, hogy az első csatlakozók a radikálisok, kik a régi dogmák kárhoztatásában örömeiket lelik. De midőn látják, hogy az unitárius evangelium nemcsak bont, hanem épít is, és hogy az nagyobb felelősséget rak reájok s tisztább életet követel tőlük, s hogy az nemcsak erkölcsi, hanem vallásos mozgalom is, sokan közülök odább állanak. Ez volt tehát egyik ok,

miért Janson lemondott hivatalos papságáról és megkísérlette, hogy gyülekezetének radikál szárnyait egy erkölcsi szövetség mozgalma felé terelje. Vasárnap reggeleken prédikálva, estve irodalmi felolvasásokat tartott többnyire Norvégiának gazdag irodalmáról. Svédországban és Dániában is tartott vallásos felolvasásokat és barátai mindkét helyen segítették munkássága teljesítésében.

Svédhonban a talájnak sokkal jobban elő kellene készülnie lenni az unitarizmusra, mert a Dr. Channing és Parker Tivadar művei le vannak fordítva svéd nyelvre és hazai írók, mint Rydberg Victor és Lilja Nils szabadelvű nézeteket hirdettek. Ezen kívül az ifjú theologusoknak is nagy száma van, igen mivel és alkalmas emberek, kik Németországban az orthodox egyháznak Ritschl, Harnack és mások által tolmácsolt szabadelvű nézeteihez csatlakoztak. De Svédországban az uralkodó papságnak nagyobb része igen conservatív és itt sokkal nehezebb a reformációt előmozdítani, mint Norvégiának népuralkodó országában.

Janson Dániában is tartott felolvasást: Koppenhágában. Egy korábbi lelkesze az államegyháznak, Birkedal Uffe, ott minden vasárnap délelőtt unitárius isteni tiszteletet tart. Azonban sem ő maga, sem kicsiny gyülekezetének tagjai törvé-

nyesen nem szakítottak az államegyházzal és még nem folyamodtak, hogy elismertessenek mint unitáriusok. Közlönyüknek czime, melyet Berg Theo. szerkeszt és 2—2 hetenként adatik ki: »*Világosság a földön*«!! Egy másik fiatal lelkész Jensen Antal kénytelen volt lemondani állásáról az államegyházban, az örök kárhozat tana ellen való tiltakozásáért. S azt mondják, hogy e fiatal lelkész egy szabad társulatot akar állítani a szabad evangelium támogatására és terjesztésére. Maga Janson is a nyári hónapokat Dániában tölti Aarhus szomszédságában, Jutlandban és minden vasárnap mintegy 150—200-ra menő hallgatóságnak prédikál a városban.

Norvegiában is „University Extension“ név alatt ismeret-terjesztő felolvasásokat kezdetek tartani s nagyon járnak Janson után, hogy felolvasónak megnyerjék. Az ő sok utazgatása és Christiániától gyakori távolléte nehezzé teszi rá nézve, hogy tisztét mint lelkész végezze és ezért mondott le mint nyilvános lelkész 1899-ben, és őt most ugy lehet tekinteni, mint utazó missionáriust. Mindazáltal vasárnapi szolgálatait, miut ezelőtt, most is teljesíti és hallgatói 300—600 között váltakoznak.

A kis unitárius testület, mely mintegy 74 tagból áll, most hivatalos lelkész nélkül van. A gyülekezetnek elnöke Gaaserud, egy papirkereskedő a városban.

Az unitárius mozgalom a skandinávok között, mint kóvász a régi egyházban fog inkább hatni, mint új és elkülönített egyházak alapításával. És mindenki, ki az idők jeleit érti, láthatja, hogy az orthodox egyházban most nagyobb szabadság van, mint 20 évvel ezelőtt volt. Magok a lutheránus lelkészek közül is némelyek oly könyveket és hirlapi cikkeket bocsátanak közre, melyek nagyon eretnekeknek tekintettek volna kevés évvel ezelőtt, különösen a hol ezek a szentírásnak ódivatu magyarázata ellen kelnek ki. Ezek most nagyobb súlyt fektetnek a gyakorlati munkásságra, mint a dogmai hitre. Szabad vallásos gondolkozás nyomul előre lépésről-lépésre.

Egy szabadelvű vallásos gondolkozó és munkáló gondolatai és tapasztalatai Oroszországban.

Tchertkoff Vladimirtől.

Midőn igénybe veszem Önöknek azt a szivességét, a mit én nagy szerencsének tartok, hogy e gyűlésen felolvasásomnak helyet adtak, mindenekelőtt szeretném megmondani, hogy miért viseltetem én a legmélyebb rokonszenvvvel és tisztelettel azon munka iránt, a melyet az ugynevezett „unitárius mozgalom“ az emberiség javára teljesít. A mint értésemre esett, azt várják tőlem, hogy e felolvasásomban saját életemre vonatkozólag közöljek egyet-mást, én azonban saját személyemmel csak annyiban kívánok foglalkozni, a mennyiben saját tapasztalatom összeköttetésbe hozott az észszerű vallásnak azon nagy ügyével, a mely minket ez alkalomból itt egyesített.

Hazám conventionalis orthodox hitében nevedve fel én is, mint a hogy többen azok közül, a kik itt jelen vannak, valószínűleg hasonlóan

az ők hitökben nevedtek, csaknem ifju koromban már parancsoló szükségét éreztem annak, hogy gondosan megvizsgáljam, minő tekintélyre vannak alapítva azok a hittételek, a melyek gyermekségemtől fogva lelkembe vésettek. Ez csakhamar kételyeket támasztott bennem az iránt a csodás és dogmatikai elem iránt, a mely addig elválhatatlanul össze volt nőve lelkemben az igaz vallásos szellemmel. Ezt a vallásos szellemet én oly nagyra becsültem, hogy kimondhatatlan félelem fogott el pusztán arra a gondolatra is, hogy ha az általam keresett külső tekintély tarthatatlannak bizonyul, esetleg még le kell arról mondanom. Csak azok, a kik a kétely és vizsgálódás ezen korszakát teljesen magokba szállva átküzdötték, tudják felfogni azt az értelmi és szellemi gyötrelmet, a melyet az ember szenved, a midőn a józan ész könyörtelen logikája által egyiket a másik után meginogva látja azoknak a támasztékoknak, a melyeken az Örökkévalóhoz való viszonya nyugodni látszottak, midőn az ember lábai alól a szilárd föld kiesni látszik és magát a sötétség és kétségbeesés mélységébe érzi zuhanni.

Szenvedéseimet a zavart okozó kételyeknek még egy más neme is nevelte, a melyek ugyanazon időben lelkemben támadtak. A császári őr-ségben tiszt levén akkor, ez állásomban közvetlen

részt kellett vennem a fennálló államszervezet bűneiben; de a Krisztus tanításainak erkölcsi iránya, a mely mindig nagy vonzerőt gyakorolt reám, fokonként mind tisztább fényben tündökölt előttem és végre kezdettem belátni a gyakorlati következményeit annak, ha az emberek egymással szemben valóban a szeretet és testvériség elvére helyezkednének, a mint az Jézus tanításaiban, életében és halálában kifejezést nyert. És ez elég volt nekem arra, hogy észrevegyem, mennyire ellentmond a Krisztus kereszténységének az én életem, valamint a körülöttem levők élete is; és a mennyire akkor ismertem, az egész emberiség élete. Feltűnt előttem, hogy az emberiség bár külsőleg oly tüntetésszerűleg magasztalja Krisztus tanítását, nemcsak hogy gyakorlatilag nem igyekszik azt megvalósítani, de még elméletileg sem fogja fel annak igaz értelmét. Ez az észrevétel, a melyet körülöttem senki sem tett, sőt akkor nem ismertem körömön kívül se senkit, a ki hasonló észrevételt tett volna, megdöbbenett, hogy értelmemet elvesztem; mert avagy lehetséges-e, hogy mindazok között az emberek között, a kik ma élnek és a kik az utóbbi 1800 év alatt éltek, én legyek az egyetlen, a ki Krisztust teljesen megértettem.

Ez a két — a mint akkor előttem tetszett — legyőzhetetlen és mégis el nem hárítható nehézség

teljesen feldulva lelkem békéjét, éjjel és nappal gyötört, hogy csaknem azt hittem, hogy megőrülök. De az igazságnak ugyanaz az ereje, a mely ezen vizsgálódásra indított, nemkülönben szerencsésen keresztül segített a mélységen is, valamint hogy bizonyosan keresztül segít minden emberi lelket hasonló helyzetben, csak keresse az igazságot, egyedül az igazságot minden áron. És a midőn végre ismét világosságra jutottam és lábamat szilárd földre tettem, nemcsak lelki békémet találtam meg, hanem örömmel győződtem meg arról is, hogy nem vagyok egyedül, hogy voltak és vannak sokan, a kik hasonló tapasztalatokon mentek át és hasonló eredményekhez jutottak.

Nem szükség az időt annak előadására vesztegetnem, hogy mik voltak ezek az eredmények; mert elégnek tartom megemlíteni, hogy az előttem felmerült első vagy „elvont“ nehézséget ugyanazon módon elhárítva, mipt a hogy ezt azóta megtudtam, az unitárius gondolkozók mint testület elhárítottak magok elől, vizsgálódásaimmal én is ugyanazon eredményekhez jutottam, a melyeket ők a legöntudatosabb és legkimerítőbb módon kifejeztek. Az előttem felmerült második vagy „gyakorlati“ nehézség rávezetett annak megértésére, hogy mi módon kell a Krisztus tanításait az életre alkalmazni, a mint ezt oly

világosan és széles körben terjesztette a közelebbi években Tolstoy Leo a maga műveiben. A vele való szoros barátság, az unitárius és ezzel rokon irodalom tanulmányozása, valamint ugyan-ezen irányban haladó egyesekkel való érintkezés azon idő óta, hogy az előbb jelzett szellemi krízisen átmentem, megbecsülhetetlen segítségemre voltak öntudatom további fejlődésére, és miután magamon tapasztaltam, hogy mily kínos vergődésbe kerül az embernek, a mások segélye nélkül, kimenekülni azokból a vallási tévelygésekből, a melyekben felnevekedett, természetesen nagy vágyat érzek magamban, a mennyire tehetem, népszerűsíteni honfitársaim között azokat az eredményeket, a melyekhez e tekintetben a szabad-elvű vallásos gondolkozás legjobb képviselői már eljutottak.

Oroszországban a hatósági és orthodox censura miatt szerencsétlenségünkre teljesen meg vagyunk fosztva a szabad és észszerű vallásos irodalom termékeitől; másfelől a tisztán anyagiás irányu pseudo-tudományos művek nagyon kapósak a miveltebb osztályoknál. Következőleg azok, a kik nem lévén megelégedve az orthodox görög egyház által nyújtott vallás alantas, babonás formájával, további világosságot keresnek, az orosz irodalomban nem találnak segítséget, hogy észszerűbb valláshoz jussanak s rendesen vagy fe-

jöket vesztve átheistákká lesznek vagy vissza-
csnek az egyház ősi theológiájába, azzal a gon-
dolattal, hogy a józanész és hit egymással össze
nem egyeztethetők, ennél fogva tehát minél logi-
kátlanabb és értelmetlenebb valakinek vallása,
annál valószínűbb, hogy igaz, mivel abban na-
gyobb tere van a hitnek és kevesebb veszély
fenyegeti az értelem részéről — egy oly nézet,
a mely, a mint mindnyájan tudjuk, nem szorít-
kozik csak valamely országra vagy a hívőknek
egy seregére.

Jelenleg Angliában azzal foglalkozván, hogy
tekintet nélkül a hatósági censurára, orosz nyelven
könyveket adják ki és vigyek be hazámba, ezen
könyvsorozatba több művet vettem fel az unitá-
rius irodalomból, a melyben oly hatalmasan van-
nak képviselve a józan értelmén alapuló vallási
igazságok. S mély hálával és örömmel említem
meg, hogy e célból egy néhány becses művet
kaptam a Brit és Külföldi unitárius Társulat
szivességéből. Bizonyos vagyok benne, hogy ezek
a kiadványok kiválóan hasznosak lesznek az igaz
vallásos felvilágosodás ügyének Oroszországban.
S nemcsak a miveltebb osztály, hanem a föld-
mivesek és iparosok is hasznát veszik azoknak.

Az orosz parasztság átlaga meghajolva az
egyház egységét illetőleg a kormány kényszerítő
parancsai és az egyház szertartásainak hypnoti-

kus befolyása előtt, a bálványimádás tiszteletének egy nemével ragaszkodik azokhoz a szertartásokhoz, képekhez és ereklyékhez stb., a melyek lényeges részét teszik az uralkodó egyház nyilvános isteni tiszteletének, ehez képest az utóbbi 30 év alatt közönyösebb lett az isteni tiszteletnek ezen formai, szokásos és nagyon babonás módja iránt. Másfelől a kereszténységnek igaz szelleme iránt mindig mély érzéssel birt és a legnagyobb rész a maga türelmes, tartozkodó, természetes és munkás életében figyelemre méltó példát szolgáltat annak gyakorlati megvalósítására. A kormány által mesterségesen beoltott babonás egyháztheológiája és az igaz keresztény eszme közötti viszonyát illető ellentét határozottan ki van fejezve ezen tárgyakra vonatkozó régi orosz nemzeti közmondásokban, a melyekben a papok iránt mindig kicsinylés és megvetés, ellenben az Isten szelleme és a Krisztus tanításai iránt állandóan a legnagyobb tisztelet és félelem nyilvánul és a melyeket a Legfőbb-Hatalomtól való feltétlen függés érzése hatja át. A mely pillanatban időt és alkalmat nyer magának az orosz paraszt, hogy gondolkozzék, azonnal bírálati tehetséget árul el a hivatalos egyház elavult dogmáit és üres szertartásait illetőleg és gyakorlatilag, a mint mondani szokás, „sectariánussá“ lesz, de a mi tulajdonképpen visszatérés a keresztény tannak tisz-

több és igazabb felfogásához. Ily módon több különböző „secta“ állott elő Oroszországban, a vallásos vágyakozásoknak és külső befolyásoknak megfelelőleg. Egy időben nagyon tevékeny volt az orosz munkás osztálynál az Angliában „evangeliumi“ név alatt ismert propaganda, a mely nagyrészt kívülről befolyásoltatott. De közelebbről egy mélyebb és függetlenebb fejlődés kezdett nyilvánulni a vallásos kérdéseknek észszerű tárgyalása iránt. Nagyon érdekes s olykor szívet gyönyörködtető látni, minő erélylyel és küzdelemmel igyekeznek egyszerű parasztok kibontakozni a vallásos felfogások hagyományos orthodox szövevényeiből, tisztán a magok erején, minden tudományos miveltség nélkül és mi módon igyekeznek csupán természetes közérzetökkel megküzdeni azokkal a vitás hittani kérdésekkel, a melyeken gyakran fennakadnak közöttünk még azok is, a kik szerencsések voltak az emberiség egyetemes ismereteiből a munkához teljes készületet szerezni.

Kapcsolatban ezzel jellemző tény az, hogy a „Doukhobors“ név alatt ismeretes (jelenleg Kanadában élő) ugynevezett sektarianus közönység, a mely teljesen tudatlan, a Krisztus tanításait csak száj-hagyomány után ismeri és a legközelebbi időig sem bibliát, sem evangeliumot nem látott, hasonlóan más orosz sektákkal a legmé-

lyebb érzékkel bir a Krisztus igazsága iránt és olyan tehetsége van a vallásos problémák felett elmélkedni, a minővel nem birnak azok, a kik ezekkel a problémákkal az irott könyv segélyével foglalkoznak, a melynek holt betűje könnyen kioltja az élő szellemet. Meg kell jegyezmem azt is, hogy ugyancsak a Doukhobors-ok, a kik a legtöbb józan észszel birnak a vallásos szövetkezetek között, azok, a kik egyszersmind a legbátrabbak, a legkitartóbbak és állhatatosak a Krisztus tanításainak magokviselntökbén való megvalósításában, azon munkálván mind egyéni, mind társadalmi életökbén, hogy megközelítsék az Isten országát, a melyet még várunk a földön.

De lehetetlen néhány percz alatt csak körvonalokban is megismertetnem a fejlődésben levő vallásos gondolkozás jelen állapotát Oroszországban. És ha bátorságot vettem magamnak e tárgyat egyáltalában érinteni, csak azért tettem, hogy felhivjam az Önök figyelmét arra, hogy az orosz nép előhaladottabb osztályainak, a jelen viszonyok között abban a törekvésökbén, hogy kiszabadítsák magokat a babonával telt theológiából, a nélkül, hogy a hitetlenségnek adják át magokat, a mit sok atheista izgató óhajtana, a legnagyobb segítségére lehet az, ha megismerheti az unitárius vizsgálódás és gondolkozás eredményeit.

Záradéku szeretném néhány gondolatomat közölni, a melyek eltöltik lelkemet, kapcsolatban azzal az ohajjal, vajha tovább fejlődnék az a szép és reményteljes vallásos mozgalom, a melyben közülünk kiki a maga módja szerint részt vesz. Abban, úgy hiszem, mindnyájan egyetértünk, hogy egy ily mozgalom, ha valóban életrevaló, előre tör, következőleg a jövőben még nagyobb eredményekhez kell jutnia, mint a minőt eddig elért. Annál fogva egy ilyen alkalommal, mint a mostani is, nem szorítkozhatunk csak arra, hogy az eddig elért eredményeket számba vegyük, a mi mindenesetre megelégedésünkre és bátorításunkra szolgálhat, hanem előre is kell néznünk arra a célra, a melyet még meg kell közelítenünk. Nemcsak üdvözlünk kell egymást a minket egyesítő ügyben elért sikerekért, hanem kölcsönösen támogatnunk kell egymást azok között az akadályok és nehézségek között, a melyeket legyőzni ohajtunk.

Bárminő nevet adunk is nézeteinknek — nevezzük magunkat keresztényeknek vagy atheistáknak, socialistáknak vagy anarchistáknak, moralistáknak, humanitáriusoknak vagy bármi másnak — egy dologban ez idő szerint a legtöbbnek közöttünk mindenesetre egyet kell értenünk és ez az egyetemes testvériségnek vagy az emberi nem kölcsönös összetartozandóságának elfoga-

dása. Ez az elv a legünnepélyesebben nyilvánul minden köz isteni tisztelet alkalmával; ékesen hirdeti mindennemű reformator és lelkesen megtapsoltatnak érte megbüvölt hallgatóiktól. De a midőn oly megragadólag hirdetjük szívvvel ezt az elvet és annyira igyekszünk az abból folyó erkölcsi kötelezettséget mások lelkébe benyomni, vajjon mi valóban felfogjuk-e ezen nagyjelentőségű igazság horderejét?

Ha nem akarunk csak játszani a szavakkal, ez az elv sem többet, sem kevesebbet nem jelent, minthogy minden emberrel úgy kell bánnunk, mint a hogy ohajtjuk, hogy velünk bánjanak és a hogy a hozzánk legközelebb valókkal és nekünk legkedvesebbekkel bánunk. A szükségben levőkkel tehát meg kell osztanunk, a mink van, mint a hogy testvérünkért, szülőinkért és gyermekünkért készek vagyunk minden áldozatra. Világos, hogy ily eljárás mellett, tekintettel a minket környező rendkívüli nyomorra és szegénységre, csakhamar minden vagyonunkat szétszornók és ugyanazon sorsba jutnánk, mint szegénységgel küzdő szomszédaink. De tényleg nem tesszük ezt s nem is kívánjuk, hogy az emberek ezt tegyék. Egy ily eljárásnak reánk és szeretteinkre nézve kikerülhetetlen szomorú következményeinek még a gondolata is félelemmel és rettegéssel töltene el. A dolog így állván, legyen bátorság-

gunk az igazsággal szembe nézni és őszintén elismerni szemmel látható következetlenségünket bármily lealázó és kínos lehet is reánk nézve ennek megvallása. Haladás csak úgy lehet, ha jelen állapotunkkal elégedetlenek vagyunk. Ha annak elismerése, hogy nekünk magunknak annyi javítani és reformálni valónk van magunkon, némileg csökkentené is a mások javítása iránti buzgalmat, ez ne csüggeszen, mert munkánkban annál több komolyság és kevesebb önámítás lesz; és a mit elveszteni látszunk társadalmi tevékenységünk mezején, bizonyára meg lesz nyerve munkásságunk indokainak és komolyságának őszinteségében. S végre munkásságunknak eredménye, életünk becse nem attól függ, hogy mit prédikátunk, hanem mik vagyunk.

Szükségtelen tehát mondanom, hogy ha mi magunkban kifejtjük ezt a keresztény magatartást minden embertársunk irányában, mint a hogy legközelebbi rokonaink irányában gyakoroljuk, a börtönök és munkásházak, a törvényszékek és akasztófák, a hadseregek és rendőrség, az osztály-kiváltságok és a tőkepénz előnyei s minden más hasonló nemű egyenetlenségek eltűnének, az igazságtalansággal, a szenvedéssel, a nyomorral és gyűlöléssel együtt, a melyet azok képviselnek és létrehoznak; mert éppen úgy nem tudnánk ezekben a roszakban résztvenni

bárki irányában. mint a hogy óvakodunk azokat családunk körébe bevinni.

Ha jól vagyok értesülve, a rabszolgaság eltörlése idején Ámerikában az egyházak közül csaknem egyedül az unitárius egyház kebeléből támadt az a néhány férfi, a kiknek bátorságuk és őszinteségük volt az elnyomott faj védelmére állani. Sok lenne azt kívánni és remélni, hogy most, midőn eljött az ideje, hogy a munkás tömegek napjainknak nem kevésbé kegyetlen közgazdasági és politikai rabszolgasága alól felszabadíttassanak, a modern unitarizmus képviselői tegyék kezöket a munkára s emeljék fel azt a zászlót, a melyet oly dicsőséggel lobogtattak a multban? Mindenesetre szent kötelessége mindenkinek, a ki Krisztust mesteréül fogadja s az ő szelleméhez hű akar lenni, tanulmányozni, méltányolni és támogatni a fejlődésben levő humanitárius mozgalmat, a mely oly egyetemesen nyilatkozik az előretörő reform minden ágában. Valóban szomorú és lealázó lenne, ha a Krisztus tanításainak szelleme az ő elismert követőitől észrevétlenül szállana át azokra, a kik névleg megvetik őt, de gyakorlatilag a legtevékenyebb előmozdítói az emberek közötti jognak és igazságnak; és ha úgy találnók, hogy mi, a kik a keresztény eszményt valljuk, csak az elvont theologiai tévedések harczosai vagyunk s nem

veszünk részt az emberiségnek gyakorlatias társadalmi haladásában.

Egységre törekvés minden igaz értelmi és szellemi haladásnak az iránya. Egység az eszmény, a melyet ehez az unitárius név alatt megindult különös mozgalomhoz is fűzünk, ha ezt az elnevezést a maga szélesebb értelmében vesszük. Az unitarismus oly nagy szolgálatokat tett a multban az emberiségnek a vallás egyesítésére nézve az által, hogy az egyetemes igazságot kiemelte az észszerűtlen és kölcsönösen ellentétes babonák hálójából, a melybe az fogva volt, hogy szinte természetesnek jó azt kívánnunk, vajha jövőben ugyanazon szolgálatot látnók megtenni az unitarismus részéről az érzés birodalmát illetőleg, a mit eddig az értelem légkörében megtett.

Megköszönve ezen felebarátainktól és az igazság keresésében társainkból álló gyülekezetnek, hogy megengedte nekem ezeket elmondanom, remélem, hogy senki sem fog elítélni azért, hogy egy országban, a mely teljes vallásszabadságot élvez és egy vallásos testület előtt, a mely minden mások felett kitűnik gondolatainak bátor és független nyilvánításában, szabadságot vettem magamnak szárnyra bocsátani azt, a mi a jelen alkalommal különösen lelkemen feküdt.

XVIII.

A vallásos gondolkozás és élet jelenlegi állapota Ausztráliában.

Lambley M. A.-tól Melbourne

Ausztráliában a vallás egy beviteli czikk, azaz az ó-világ felekezetei és dogmái ebben az új déli földrészben tovább folytattatnak. E miatt a vallásos élet és gondolkozás különböző formáiban nagyon kevés az, a mi tisztán ausztráliai; legtöbb esetben nem egyéb az, mint a messze távolban elmondott szavaknak visszhangja. Az anglikán egyház ugyan igyekszik egy ausztráliai theologiai iskolát alapítani, de nem nagyon halad előre, s ha czélt érne is, az csak felekezeti iskola fogna lenni. Az ország theologiai intézetei nem tűnnek ki kiterjedtségük, miveltségük, vagy az emberek és könyvek eredetisége által. A legjobb emberek Európába menekülnek, és ha egyáltalán visszatérnek is, európai képpel és felirattal bélyegezve térnek vissza. Az ausztráliai könyvkereskedésről azt mondják, hogy csak azért áll fenn, hogy angol könyveket és folyóiratokat

árusítson el; a kedvezőtlen kritika meglehetősen igazsággal mondhatná, hogy az ausztráliai egyházak, úgy látszik, különösen arra vannak rendelve, hogy Anglia sokféle felekezeteit és „ismus“-ait megörökítsék. De nehéz átlátni, hogy mi módon lehetne ez másképpen a jelenlegi körülmények között.

A módosítások, miket behoznak, nem egyebek, mint a gondolkozás bizonyos és oly kísérletezések iránti készségének eredményei, melyekről Európa semmit sem tud, és a melyek az éghajlatnak a jellemre való hatásából magyarázhatók ki.

Az egyházak belsejében folyó mozgalomnak sok oly jele van, a melyek messze kiterjedő gyors változásokat jósolnak. Különösen igaz ez a presbyteri egyházakra nézve. Ezek az egyházak szövetkeztek, és ezen szövetség feltételeinek egyike volt az egyház másodrendű szabályainak újra-átnézése. Ennek a végrehajtása nem csekély dolog. De legkomolyabb tagjai közül némelyek úgy gondolkoznak, hogy a presbyteri egyház a népre való hatását folyton veszíti, ha ugyan már el nem vesztette, és mindinkább faji, skót vagy ír egyházzá kezd válni. Jelenleg a miveltség és gazdagság magas fokát képviseli, következésképpen az országban nagy befolyást gyakorol.

A methodista egyház különböző felekezetei

felfogták az idő szellemét és szövetkeztek, az egyesülés ténye ez év folytában fog teljesedésbe menni. Az ők soraikban is megletős világos jelei mutatkoznak a változásnak, és ama dogmai kérdéseket, melyeket évenként papjaikhoz kell, hogy intézzenek, teljes idegességgel teszik fel, és oly sietséggel, hogy feleletet is alig várnak. Az összeköttetés köztük és az anyatestület között egészben véve udvarias és valódi; mégis szembetűnő, hogy a régi hagyományok gyengülnek, és egy olyan új énekeskönyvet követelnek, mely Ausztráliában készült. Ennek a mozgalomnak van jelentősége. Itt is, miként Európában, a methodismus csakhogy épen megtartja a maga helyét, de nem halad előre; két vagy három városi központjuk Victoria tartományban nagyon tevékeny a társadalmi munkában és tömegeket vonzanak isteni tiszteleteikre, de aztán ezek az isteni tiszteletek inkább hasonlítanak változatos multságokhoz, mint vallásos isteni tisztelethez.

Az anglikán egyház főleg evangeliumi; a ritualismus és sacerdotalismus tényleg ismeretek, de nagyon szelid formában. Nincs tudomásom arról, hogy anglikán székesegyház; vagy valami efféle léteznék Ausztráliában.

Három unitárius egyházközség van, egyik sincs ötven éves, egyik sem virágzó. Különös tény mégis, hogy az unitáriusok rohamosan

növekednek számban. Ugy hiszem, hogy a népszámlálás, a mely éppen folyamatban van Victoria tartományban, nagyon jelentékeny növekedést fog mutatni a mi számunkban. De ez a növekedés nem jobbitja meg a mi egyházunk helyzetét, úgy hiszem, főleg azért, mert a népesség gyéren van elszórva az ország ama kerületeiben, a hol sok hitrokonunk él, és a hol teljesen lehetetlen templomokat építeni. Sok unitárius van Melbourneban, körülbelül ezer, a kik unitáriusnak vallják magukat s így is fogják bevallani a népszámláláskor,

Az unitárius egyháznak, mely több év előtt alakult Melbournban, most két vagy három ágazata van Új-Déli-Walesben. Helyi növekedésű, széles körű és egyetemes (katholikus). Alapítója tisz. dr. Strong Károly, nagyon tehetséges és erélyes ember, a ki Melbourneban nagy munkát végzett. Kérdésemre felel veezeket írja: „A mint ön tudja, nekünk meglehetősen tevékeny egyházunk van, és oly gyülekezetünk, a melynek számánémelykor 800 és 1000 közt váltakozik, mindenféle egyházból és nem egyházból összevonva. Komoly hallgatókat, szíves közreműködőket és önzetlen munkásokat találok a szegények között és az egyházi életnek más téerein.

Ismerek férfiakat és nőket, a kik mélyen érdeklődnek a vallás iránt és nem is csak úgy,

mint valami szemléleti dolog iránt. Megnevezhetnék parlamenti tagokat, kik előtt a vallás valóság; törvénytudókat, üzletembereket, munkásokat, a kik gondolkoznak, olvasnak és éreznek; és urnőt nem keveset, a kik értelmesek, szabadszelleműek és kegyesek.

Azonban az én tapasztalatom a victorai vallásos életről (egészben véve), mégsem nagyon kedvező. Az egyházi élet szegényesnek látszik, s a mi van is, nem igen magasztos. A mindennapi élet kérdésekről nem akarnak tudni az egyházi gyűlékezetekben, és aránylag silány, kicsinyes dolgok, úgy látszik magukra vonják a figyelmet. A papság részéről ritkán találkozik az ember érdeklődéssel az igazi vallásos kérdések iránt. A világiak kevés függetlenséget vagy élő érdeklődést mutatnak a felekezeti jellegű, kicsinyes, üzleti dolgokon kívül. A tanárok és tanítók a jelentéktelenebb theologiai iskolákban nem sok gyümölcsöt termelnek.

Kétségbe vonom, hogy a mi ifjuságunk tudna valamit a theologiai kérdésekről és hogy közülök sok megtudná mondani, hogy valójában mit jelentenek ezek az elnevezések: presbyteri, unitárius, episcopális, sőt még római katolikus is.

Vannak, a kik kételkednek a jövőéletben, az Istenben, a vallásban.

A környezet (a melyet természetesen rész-

ben mi alkotunk magunknak), nem kedvező a vallásos életre és gondolkozásra, sem a templomba járásra és élő munkás egyházakra. Izgatott légkörben élünk. Közönséges kifejezést használva, nálunk mindig van valami a szőnyegen, vagy gyilkosság, vagy elválási ügy, vagy háboru. Ráadtuk magunkat a pénzgyűjtésre, gyönyörkeresésre, evésre, ivásra és fényezésre.

Ugy látszik, hogy néhány év óta a szabadságra törekvő szellem tevékenységben van, ámbar határozatlanul. A különböző egyházak tagjai túrelmesebbek egymás iránt.“

Dr. Strong leírása leverő, de annak igazságát nem vonhatja kétségbe senki, a ki a körülményeket ismeri.

Egészben véve, a kilátás nem nagyon kecsegtető; de bármely perczben bekövetkezhetik a jobbrafordulás. Addig is a szabad irány barátai álljanak meg elveik mellett, és bátorítsák egymást; és mindenek felett munkálkodjanak az igaz vallás új életre ébresztésén.

TARTALOM.

Lap.

Előszó. <i>Ferencz Józseftől.</i> — — — — —	III—VIII.
I. Elnöki megnyitó. Carpenter J. Estlintől. Fordította: <i>Józan Miklós.</i> — — — — —	1.
II. Korunk vallási válsága. Dr. Pfeleiderer Ottótól. Fordította: <i>dr. Gál Kelemen,</i> — — — — —	18.
III. Az élet lelki tényezője és a modern materialismus. Dr. Drummond Jakabtól. Fordította: <i>Gálfi Lőrincz.</i> — — — — —	38.
IV. Rokonszem a vallások között. Crothers J. M. től. Fordította: <i>Csifó Salamon.</i> — — — — —	50.
V. Vallási gondolkozás Angolországban a XIX. század végén. Armstrong A. Richardtól. Fordította: <i>Péterfi Dénes.</i> — — — — —	60.
VI. Egyház és állam Amerikában. Wendte Károlytól. Fordította: <i>dr. Boros György</i> — — — — —	75
VII. Mivel járult Franciaország a vallás fejlődéséhez. Fontanes Ernőtől. Fordította: <i>Gál Miklós.</i> — — — — —	87.
VIII. A szabadelvű protestánsok missiója a katolikus népek között. Reville Jánostól. Fordította: <i>Ferencz József.</i> — — — — —	116.
IX. A protestáns theologiai iskolák Franciaországban. Dr. Bones Maurytól. Fordította: <i>Varga Dénes.</i> — — — — —	123.
X. A katolicismus elleni harc Belgiumban. Hocard Jakabtól. Fordította: <i>dr. Boros György</i> — — — — —	129.
XI. Három évszáz Kálvin után: a szabadelvű protestantizmus Svájcban a huszadik évszáz kezdetén. Dr. Montet Edétől. Fordította: <i>Derzi Károly.</i> — — — — —	139.

XII.	Szabadelvű vallásos mozgalmak Olaszországban. Andre Antaltól. Fordította: <i>Löfi Ödön</i> .	152.
XIII.	Szabadelvű vallásos gondolkozás a hollandi ref. egyházban. Dr. Eerdmanstól. Fordította: <i>Kovács János</i> . — — — — —	181.
XIV.	A hollandi Mennonita gyülekezet. Fleischer F. C.-tól. Fordította: <i>Józan Miklós</i> . — — —	194.
XV.	A németországi szabad vallásos gyülekezetek. Dr. Schieler C.-tól. Fordította: <i>Józan Miklós</i> .	208.
XVI.	Az unitárius mozgalom Skandináviában. Janson Kristóf kéziratából. Fordította: <i>Mózes András</i> . — — — — —	215.
XVII.	Egy szabadelvű vallásos gondolkozó és munkáló gondolatai és tapasztalatai Oroszországban. Tchertkoff Vladimirtól. Fordította: <i>Ferencz József</i> — — — — —	226.
XVIII.	A vallásos gondolkozás és é'et jelenlegi állapota Ausztráliában. Lambley M. A.-tól. Fordította: <i>Varga Dénes</i> . — — — — —	240.

4

•

